

В. БАРАГУРА

ВОЄННІ
ПЕРЕЖИВАННЯ
СІРОЇ
ЛЮДИНИ

VOLODYMYR BARAHURA

SECOND WORLD WAR
REMINISCENCES
OF
AN ORDINARY MAN

"SVOBODA" PRESS
New York — Jersey City
1991

ВОЛОДИМИР БАРАГУРА

ВОЄННІ ПЕРЕЖИВАННЯ СІРОЇ ЛЮДИНИ

(СПОГАДИ З ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО „СВОБОДА”

Ню Йорк — Джерзі Ситі

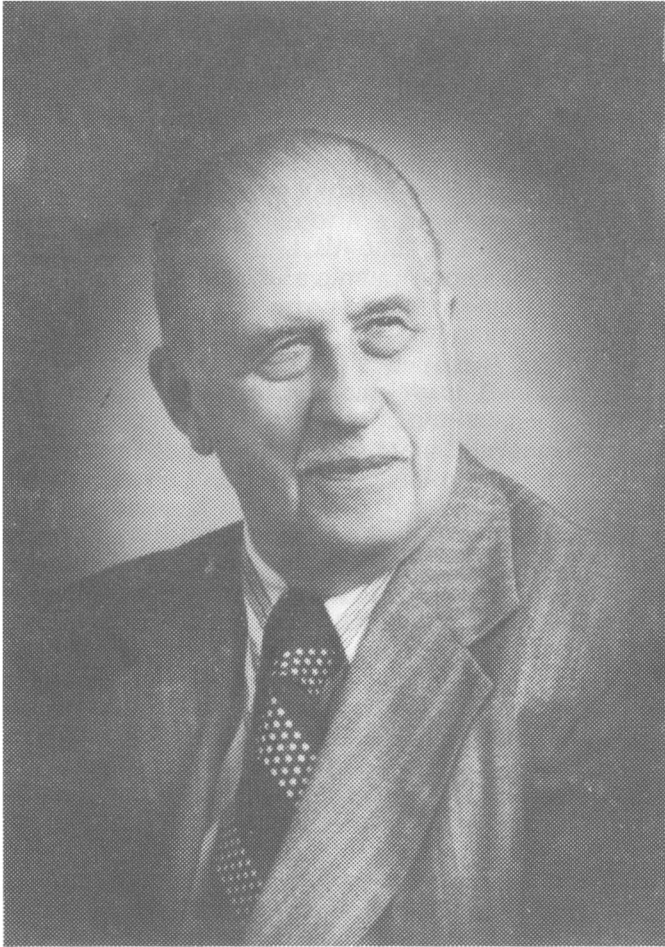
1991

Обкладинку виконав: ІВАН БРИКОВИЧ

Cover by IVAN BRYKOWYTCH

Printed in U.S.A.

"Svoboda" — 30 Montgomery Street, Jersey City, N.J. 07302

Володимир Барагура

*Пам'яті моєї незабутньої Дружини Марусі, яка мужньо
переносила жахіття Другої Світової Війни —
присвячую*

ПРО АВТОРА

Володимир Богдан Дмитро Барагура народився 8-го листопада 1910 р. в Немирові, Західня Україна в сім'ї судового урядовця. Після закінчення початкової школи в рідному містечку став учнем української гімназії „Рідна Школа” в Яворові в 1922—28 роках. Ступінь магістра філософії в ділянці слов'янської філології здобув у 1934 році. В 1936-39 рр. учителював у гімназіях в Стрії та в Яворові.

Педагог, журналіст-публіцист, редактор і письменник. Автор численних статей, есеїв, оглядів, рецензій, доповідів на літературні, виховні та загально-громадські теми. Вже в студентських часах став співробітником різних газет і журналів — „Новий Час”, „Нова Зоря”, „Життя і Знання”, „Рідна Мова”, „Наша Культура”. Як член „Гуртка Студентів Україністів” познайомився з поетами Б. Антоничем і Р. Завадовичем, ред. Іваном Дурбаком та ред. видань для дітей Б. Гошовським. Задебютував у „Малих Друзях”, згодом став співробітником в „Дорозі”, „Юнаку”, „На Варті”, „Крипатих”, а від 1954 р. спільно з ред. Б. Гошовським та Р. Завадовичем почав редагувати журнал для дітей „Веселка”, видання УНС — „Свобода”. На пості редактора „Веселки” працює досі.

Журналістично-публіцистичну діяльність продовжував під час Другої світової війни на еміграції в Кракові („Краківські Вісті”), згодом у Львові („Українські Вісті” та в агентстві „Телепрес” і в пресовому відділі Українського Допомогового Комітету під керівництвом д-ра Богдана Галайчука, а на скитальщині в „Неділі” редактора Геннадія Которовича.

Першою студентською спробою був есей п. з. „Микола Хвильовий”. Згодом став автором кількох книжкових публікацій з теорії літератури — „Суть і завдання літературної критики”, „Ідея і форма літературного твору”, „Літературна творчість у світлі психоаналізи”, „Психологічні основи успіху літературного твору”, методичного poradnika „Веселка в школі”. Це були здебільша есеї, друковані в журналах, а потім перевидані книжковими відбитками.

Двома накладами (1954 і 1980 рр.) вийшла його збірка історичних і біографічних оповідань для дітей старшого віку й для юнацтва „Меч і книга” з ілюстраціями П. Андрусєва й М. Михалевича, збірка спогадів із дитячих та гімназійних часів „Калиновий міст” з ілюстраціями З. Онишкевича та спогади зі студентських часів у Львові в 1928—34 рр. „Як я став журналістом” з численними фотами з студентського життя та з довоєнного Львова. Його „лебединою піснею” є збірка „Воєнні переживання сірої людини” (1991 р.)

Під час перебування на вчительській практиці в Стрії написав польською мовою методично-педагогічний довідник „Виховання в інтернаті”, який вийшов пробним виданням у „Львівській Педагогічній Бібліотеці”, а згодом українською мовою в „Українському Видавництві Краків-Львів” з додатком розділу про українські бурси в давніх часах. Це циклостильне видання за редакцією д-ра М. Шлемкевича служило посібником для виховників у гуртожитках середніх шкіл під час німецької окупації.

В. Барагура є автором есеїв „Чверть століття „Веселки”, „Дитина та її література”, „Автор і дитина”, „Ілюстратор і дитина”, „Книжка шукає читача чи навпаки”, „Чому Івась не читає?”, „Сучасне й майбутнє „Веселки”, „Дитячі журнали на еміграції” та багатьох оглядів і рецензій на писання інших авторів.

Автор отримав кілька літературних відзначень і нагород, а саме за „Меч і книгу”, „Калиновий міст”, „Направлену кривду” та за „Витязя лицарського турніру”.

Мав кілька авторських вечорів у Нью Йорку, Чикаго, Філадельфії, Балтімор, Клівленді, Торонто, Флориді.

Опрацював та виголосив і опублікував кілька важливіших доповідей про Романа Завадовича, Катерину Перелісну, Вадима Лесича, Оксану Лятуринську, Тараса Шевченка, Галину Мазепу, проф. д-ра В. Жилу.

Зредагував шість випусків дитячих книжок у „Бібліотеці” „Веселки”. Послужив матеріалами авторці есею про українську дитячу літературу Христині Винар до міжнародного англomовного журналу „Федрус”, присвяченого світовій дитячій літературі. Автор є членом Об'єднання Працівників Літератури для Дітей і Молоді, Спілки Українських Журналістів, Літературно-мистецького клубу, Пласту. Згаданий у кількох українських, американських та міжнародних біо-бібліографічних довідниках, як теж в українських енциклопедіях. Є членом Українського Народного Союзу, Об'єднання сеньйорів УНС та сеньйорського клубу „Самопоміч”.

Дрібніші речі, які мають заголовок „Черепки з мого життя”, залишаються у течці автора.

І. ВСТУПНІ МІРКУВАННЯ

Не бійтесь споминів...

Богдан Лепкий

ВАЖЛИВІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ СПОГАДІВ

Хоч здається нам, що події Другої світової війни відбулися недавно, то насправді від початку цього збройного конфлікту проминуло вже пів століття. Це поважний проміжок часу, який дає змогу глянути на воєнні події з деякої перспективи. Отже вони перейшли вже до історії.

І ця історія повинна бути збережена для майбутнього. Вона мусить бути списана й опублікована. В ній не сміє бракувати й тієї частини, що стосується української справи. Як учить нас досвід, чужинці, які пишуть чи писатимуть історію Другої світової війни, промовчуватимуть українське питання, або писатимуть тенденційно чи то через невіжество, чи зі зпонамірення, чи через використання ворожих нам джерел, які фальшують дійсність. Тому обов'язок писати правду про українську справу під час Другої світової війни лежить на нас самих.

Не легко це прийдеться, бо майбутній наш історик стане перед непоборною трудністю — відсутністю документарних матеріалів. Більшість із них пропали під час воєнних дій, чи то знищені бомбами, вандалізмом окупаційних армій, чи вивезені нашими недругами. Інші будуть трудно доступні, бо зберігаються в державних архівах неприхильних нам країн, які брали участь у війні.

Тому прийдеться сягнути до іншого джерела — спогадів. Хоч вони не мають повної документальної вагомості, бо здебільша не розпоряджають датами, цифрами, письмово зафіксованими й урядово потвердженими фактами (людська пам'ять недосконала, а тільки одиниці вели систематичні записки-щоденники), то в тому випадку вони незаступні, як єдині дані. А втім, якщо навіть пошастило зібрати потрібні документальні дані до української справи під час Другої світової війни, спогади, як їх доповнення, необхідні, бо вливають душу, кипуче життя в мертві факти. Деякі прояви життя й події були б неясні й незрозумілі без пізнання їх генези, яка часто може бути досягнена тільки спогадувальним шляхом. Бо документ це звичайно вже кінцеве оформлення процесу, який довгий час назрівав і переходив різні перипетії, поки

остаточно завершився. А всі ці переходи, це ступневе його ставання рідко зафіксовані документально. Про них знають тільки особи, які брали участь у формуванні даного факту.

Через те тепер дослідники надають велику увагу т. зв. „мовленій, або усній історії” (oral history), коли опитування самовидців утриваються на звукозаписній стрічці. Відділи цієї історії існують при університетах і науково-дослідних установах.

Спогади можуть мати загальний характер, можуть стосуватися цілості національного життя в його різновидах, а можуть обмежуватися до окремих його ділянок. Часово можуть охоплювати повний період подій, або бути лиш їх фрагментом. Можуть стосуватися тільки однієї події, чи моменту. Спогади можуть базуватися на пам'яті або на записках. Тоді вартість їх стійкіша.

Дехто побоюється, що вартість мають тільки спогади провідних, видатних осіб, які займали керівні становища, бо тільки вони стояли близько подій, знали їх закуліси та мали вплив на їх хід. Одначе не менше значення мають також спогади „сірої людини”, „звичайної людини”. Вони не сягають у глиб, у корінь фактів, історичних процесів, зате розкривають повсякденні прояви життя в усій його ширині й різноманітності, відзеркалюють погляди й настрої загалу, показують чим жила, як думала, оцінювала події й реагувала на них звичайна, рядова людина. Тієї повноти, щирости, безпосередности, життєвої правди здебільша бракує спогадам провідних людей, становище яких часто притьмарене їхніми світоглядом-ідеологічними чи політично-партійними поглядами й упередженнями та які часто втрачають з ока, або й узагалі не знають безпосередньо повсякденного життя.

Тому спогади одної й другої категорії взаємно себе доповняють і однаково важливі, тільки значення їх лежить у іншій площині. Дехто думає, що в спогадах занадто сильно підкреслений особистий елемент. Цього елемента уникнути не можна, а втім це й є притаманністю особистого спогаду. Але треба уникати перебільшеного егоцентризму. Особистий спогад так довго не втрачає своєї вартості, поки за вузькоособистими справами не губиться загальний інтерес і події загального значення. Особисті переживання спогадувача мусять бути тільки тлом, тільки вихідним пунктом, який дозволяє перейти від особистого до загального.

Хто почуває себе на силах, повинен такі спогади писати, без уваги на те, чи буде негайна нагода їх опублікувати. Але списані, вони збережуться і за певного часу й сприятливих обставин можуть бути використані. Час принаглює взятися за таке кропітке діло. Бо пережиті події бліднуть, затираються, а то й забуваються зовсім, а люди, що їх зберігають у пам'яті часто сходять у могилу, поки візьмуться за діло.

ХАРАКТЕР МОЇХ СПОГАДІВ

Мої спогади про власні переживання під час Другої світової війни не мають претенсій на джерельність і документальність. Вони

призначені не для вибраного гурта людей, а для сірого, рядового читача, бо й автором їх є сіра людина, один із багатьох мільйонів самовидців цього жажливого історичного й політично-мілітарного катаклізму середини двадцятого століття. Їх ціль — з одного боку відсвіжити воєнне лихоліття в пам'яті людей, які пережили його на „власній шкірі”, з другого боку познайомити з ним людей, які безпосередньо його не зазнали, але бажали б довідатися про нього й пережити його бодай уявно не з сухих праць дослідників, але з переживань самовидця.

Коли вживаю в своїх спогадах першої особи „я”, то не тому, щоб висувати себе на перший плян і бути „в світлі рампи”, але тому, щоб придати їм безпосередності, свіжості, соковитості та змалювати їх у живих картинах, просякнутих особистим почуттям людини, яка була їх учасником.

Мої спогади не претендують ні на непомильність, ні на точність і вичерпність, хоч із пребагатої й кольористої райдуги воєнних подій і зв'язаних із ними проблем я старався хоч натяком заторкнутися, які довелося мені пережити особисто, чи про них довідатися, коли ще вони були „гарячими”.

Подібні переживання мали десятки тисяч наших людей і вони можуть сконфронтувати їх з моїми спостереженнями та міркуваннями з цього трагічного, буремного часу, який попри тваринну хижість, жорстокість і безсердечність мав теж і шляхетні, людяні прояви, приємні, щасливі а то й веселі, комічні ситуації. В тому притаманність людської вдачі, що з перспективи часу приглушуються і злагіднюються негативні, гнітючі моменти, а зберігаються живо в пам'яті позитивні, будуючі, приємні. В кого діється навпаки, цей має поважні психічні ускладнення в формі психоз.

Щоб зробити ці спогади читачеві більш сприйнятливими, я старався писати їх у формі зближеної до „художнього репортажу”, перетиканого інколи „сміхом крізь сльози”, інколи „шибеничним гумором” та забарвленого особистими почуваннями, додаючи до дійсності крихту вигадки, або перепускаючи реалізм життя через призму авторової уяви. Це в ніякому випадку не змінює правдивості списаних, чи зображених мною фактів, подій, переживань, пригод, ситуацій. Вони передані, так, як збереглися в моїй пам'яті.

II. ПЕРЕДВІСНИКИ ГРОЗИ

ПРИЧИНИ ВИБУХУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Хоч між останнім вистрілом Першої світової війни і першим пострілом Другого гльобального збройного зудару минуло всього два десятки років, то мир у проміжку поміж цими двома історичними, політично-мілітарними катаклізмами був тільки оманливий. У середньо-східній та східній Європі проходили національні й соціально-економічні революції, схищувалися нові світогляди, формувалися нові ідеології, творилися нові політичні концепції. На руїнах австро-угорської монархії постали національні організми. В Галичині відбувся Листопадовий Зрив, велася українсько-польська революція. Національна Україна боролася проти комуністів, монархістів і демократичних „білих” москалів за свою самостійність, суверенність і соборність. Та й після рішення Версайської мирової конференції, яка відмовила Західній Україні стати самостійною державою і признала їй тільки автономію, українські легальні й підпільно-революційні угруповання вели боротьбу проти польського шовіністичного режиму, який ламав взяті на себе зобов'язання супроти окупованих українських земель і мріяв про відновлення історичної великодержавности — „моцарствової” Польщі „від моря до моря”. Нерівна боротьба українства проти польського окупанта й напруження українсько-польських відносин дійшли до верхка, коли жорстока пацифікація, проведена з наказу Варшави каральними загонами уланів, довела до руїни здобуті потом і кров'ю наші національно-культурні й економічні надбання. На східніх українських землях шовіністичний російсько-большевицький тоталітарно-диктаторський режим винищив квіт українського народу — інтелігенцію і голодом виморив неокреслену скількість мільйонів селян-хліборобів, що були сілля української землі й одночасно сілля в оці ворога. Не оставали позаду й інші окупаційні режими. Мадярщина за допомогою Румунії, Польщі й Чехії та за згодою Гітлера здушила самостійницько-державницькі змагання Карпатської України. Ліберальна Чехословацщина вела антиукраїнську політику супроти автохтонного українського населення.

Скривавлений війною Захід, хоч і відніс Піргову перемогу, лікував свої рани, зледащіла Франція спала спокійно за буцим то непрохідною „лінією Мажіно”, В. Британія, втративши своє світове великодержавне значення, почувала себе безпечною на своїх

островах. Італія під проводом „іль дуче” Муссоліні мріяла про віднову старо-римської імперії й випробовувала свої мілітарні сили на відсталих і примітивно озброєних абіссінцях, але крім вибивання на римському бруку „пассо романо”, італійські „чорні сорочки” ніяк не дорівнювали когортам своїх славних предків. Малі європейські держави, як Швейцарія, Швеція, Норвегія зберігали традиційну нейтральність. Тільки Фінляндія ставила геройсько успішний опір і дала відсіч російсько-більшевицькій потузі (1936-39 рр.). Досі невідомо, чи це була справжня мілітарна слабкість і недолугість советів, які ламали собі зуби на „лінії Маннергайма”, чи тільки прикидалися, щоб змилити світ і заставити його мати невірне уявлення справжнього мілітарного потенціалу ССРСР. Америка, допомігши Антанті поконати Німеччину й осередні держави та заключити хисткий мир, зайнялася своїми внутрішніми проблемами. Еспанія кривавилася в братовбивчій громадянській війні поміж національними силами ген. Франка (фалянгістами) і комуністами й одночасно стала тереном проби сил поміж советами, які хотіли встановити південно-західній причілок для опанування Європи і поміж німецькими нацистами, які випробовували модерну зброю, зокрема летунство й нову „блискавкову” стратегію й тактику.

ГІТЛЕРІВСЬКА НІМЕЧЧИНА — „БОЧКА ПОРОХУ”

Джерелом загрози нового світового збройного конфлікту була Німеччина. Її національна гордість і амбіція, її мілітарна супрематія й слава найкращої, непереможної армії були присмирені й принижені Версайським договором. Втративши колонії, Німеччина перестала бути велико-державою світового масштабу й відчувала це боляче політично, економічно й престижево. Вона прагнула передусім відплати, а далі життєвого простору і станула перед альтернативою — або зворот заморських колоній або експансія коштом України й інших просторів ССРСР.

Критичним моментом був прихід до влади в 1933 р. Адольфа Гітлера і націонал-соціалістичної партії та введення диктаторсько-тоталітарної форми правління з „фюрером” у проводі. Гітлер не скривав своїх задумів і плянів, спрецизувавши їх одверто й ясно у своїй книзі „Майн Кампф”, яка стала „вірую”, благовістям не тільки її автора й його партії, але й більшості німців. У цій книзі Гітлер накреслив не лише світогляд і ідеологію націонал-соціалізму, не лише з’ясував поняття расизму й ідеал німецької „надлюдини” та її ставлення до „підлюдини” („юберменш-унтерменш”), не лише випрацював конкретний плян внутрішньої політики у всіх ділянках життя „нової Німеччини”, але й не скривав плянів, засобів і шляхів, якими піде зовнішня політика Третього Райху. Ці пляни проходили під гаслом „Нової Європи”.

„Майн Кампф” — це був всенаціональний крик покривдженого Версайським договором німецького народу, який домагався повалення цього ганебного для нього політичного акту.

На жаль, гітлерівського „вірую” не багато людей читало, мало хто брав його серйозно, одні його ігнорували, інші похитували головами, підсмішковувалися, дехто його не розумів чи не хотів розуміти.

Для характеристики наведу тут один факт: у переддень війни, тобто в 1939 р. я вчителював у приватній гімназії „Рідної Школи” в Яворові й був одночасно одним із виховників у бурсі. Доставцем деяких запотребувань бурси був місцевий жид-гуртівник, який любив заходити до канцелярії управителя бурси на розмову з нами. Він сам називав себе „українським жидом”, давав пожертви на гімназію, раз доставив бурсі безкоштовно крокви на новий дах. Коли розмова зійшла на модну тоді тему гітлеризму-нацизму, жид твердив, що „не такий чорт страшний, як його малюють”, а раз висловив таку сентенцію: „Гітлер або сам жид, або жида коло себе має, бо жиби католик бив такий мудрий, я в тото не пов’еру”. Треба думати, що це не була відокремлена опінія одного жида, але так мусіла думати велика частина пересічного жидівського населення...

Бачучи безвиглядність відзискати втрачені заморські колонії, Гітлер усю увагу, енергію й зусилля звернув на нові можливості поширити „життєвий простір” („Лебенсraum”) шляхом „походу на Схід” („Дранг нах Остен”), тобто загарбати передусім Україну як найбагатшу країну східньо-європейського простору. З тією метою готувався до війни з тими силами й державами, які стояли йому на дорозі — з Польщею й ССРСР.

Від слів Гітлер взявся блискавково за діло, застосовуючи тактику засакування партнерів систематичним ламанням мирових міжнародних договорів і домовлень із окремими державами. В 1933 р. німці покинули Лігу Націй, в 1935 р. відновили летунство, а в 1936 р. завели загальну військову службу та зайняли демілітаризовану зону над Райном. Щоб замилити світові очі, Гітлер почав на швидку руку заключати і з легкої руки ламати договори з Польщею й ССРСР, шахуючи одних одними. Дав полякам тиху згоду зайняти Заользя, підписав із Польщею пакт неагресії в 1934 р., але незабаром односторонньо перекреслив його підписанням пакту неагресії з советами відомого під назвою „пакт Ріббентроппа-Молотова”. Одночасно висунув претенсії до Помор’я й „вільного міста Данцігу” (Гданьск), домагаючися початково вільного транзиту (переїзду) через „коридор”, а згодом повного приєднання Помор’я з „коридором” до Німеччини.

Ці домагання й були бочкою пороху, дим із якої нісся весь час над оманливим миром, який заіснував після Версайського договору. Вони дійшли до кульмінаційного пункту поставленням Польщі ультимату, якого вона за підмогою Англії й країн західнього світу не прийняла, що й довело до спалаху Другої світової війни в вересні 1939 року.

Кружляли чутки, буцім то Гітлер пропонував полякам повернути Німеччині „коридор” і Данціг та спільно піти походом проти ССРСР

за ціну гарантії самостійності й належного місця Польщі в „Новій Європі”.

Поляки відкинули домагання німців, бо вірили наївно в свою мілітарну потугу, хизуючися двома з половиною мільйона боєздатних, хоробрих бійців („бітнего жолнержа”). В цій вірі утвердила їх візита англійського інспектора армії ген. Айронсайда, який ствердив буцімто високий бойовий стан польських збройних сил. Незгідний із дійсним станом звіт ген. Айронсайда склав, мабуть, тому, щоб заохотити поляків відкинути рішуче домагання Гітлера. На ділі польській армії бракувало модерного озброєння, зокрема летунства й танків, які вони думали заступити кавалерією, озброєною „лянцами” (списами) хоч цей рід війська був уже перестарілий. Бракувало цій армії теж модерного вишколу, протипанцерної зброї, моторизації, й бойового духа, поскільки велику частину бійців становили незадоволені національні меншини, зокрема українці.

Ультимат Польщі треба вважати першою й найбільш кардинальною помилкою Гітлера, яка стала прапричиною його прогри. Йому треба було подождати бодай два роки, поки Німеччина матиме атомову бомбу. Але, будши диктатором із німбом непомильності, він не міг відкликати ультимату, хоч поляки заскочили його своєю відчайдушністю й неуступчивістю, якої він не сподівався. В демократичній державі можна було з такої незручної ситуації вийти з честю — змінити уряд, який засудив би політику попередників і відкликав би ультимат. У тоталітарній системі це було виключене. Мусіли заграти гармати.

Було й більше фатальних помилок „непомильного фюрера”, який буцімто бачив світ і передбачав майбутнє наче циганка-ворожка у скляній кулі. Ці помилки можна б коротко схарактеризувати приповідкою „Не кричи гоц, поки не перескочиш”. Це: передчасне стосування в практиці расистської теорії, нелюдське ставлення до — „не-німців” на окупованих землях, рафіноване винищування світового жидівства, втручання в не своє діло — в компетенції головного командування збройних сил, накидуванням йому плянів, і стратегії, нехтуючи професійними військовиками. Це — ігнорування велетенських просторів на Сході, труднощі постачання через брак шляхів та колосальні віддалі поміж фронтом і запіллям. Інші причини це: неприхильне, а то й вороже ставлення до німців місцевого населення, хоч початково воно було наставлене якщо не прихильно, то бодай неутрально-вижидаючо. Нелюдська поведінка з полоненими солдатами Червоної армії, які масово здавалися, привернула й скріпила захитану мораль советських бійців. Важлива причина — це советська партизантка, з якою не могли дати собі ради й якої панічно боялися німецькі вояки, привиклі до фронтової тактики ведення війни. Вони були виховані й вишколені на класичних зразках воєнного мистецтва — фронт, крила, зв'язок, запілля, наступ, перемога. Інакше німець ставав небоєздатний і його мораль швидко спадала.

Не взяв Гітлер до уваги й історичного досвіду з походу Наполеона на Москву з „генералом Зимою”, бо „фюрер” вірив, що війна закінчиться блискавково в вересні-жовтні... Німецька армія не була забезпечена теплим одягом, ні не мала речовини проти замерзання моторів, що паралізувало танки, моторизовану артилерію, автомашини, мотоцикли, літаки. Командувач танковими з'єднаннями ген. Гудеріян не міг, мимо наказів Гітлера, зарядити моторів та почати наступ на Москву, хоч німецькі частини стояли на периферіях міста.

Була ще одна причина програної Німеччини, може й не зовсім логічна — це фаталізм німецької армії і в Першій і в Другій світових війнах. Вкрита німбом непереможности ця армія програвала рішальні битви — над Марною, під Москвою, Ленінградом, зокрема під Сталінградом.

Гітлер скидав вину за програму в Першій світовій війні на цивільне населення, яке, мовляв, заламалося, хоч армія була непереможною. У Другій світовій війні сталося навпаки...

Коли дивитися на успіхи німецької армії, то увагу звертає факт, що вона давала собі легко раду з слабкими противниками і з дрібними народами — Польщею, Бельгією, Голляндією, Норвегією, Югославією. Єдиним більшим противником була Франція, але вона була невідготувана до війни ні морально, ні мілітарно.

Коли ж прийшло до зудару з великими державами — ССРСР чи альянтами, німецька воєнна машина переставала справно діяти. Цікавий теж факт, що німці необачно втратили квіт своїх збройних сил, вживаючи молодих вояків до бойових дій проти слабких держав і народів. Коли ж прийшло до зудару з великодержавами й сильними противниками, німці розпоряджали вже тільки старшими річниками вояків. Тактика ССРСР була навпаки. Перший опір ставили німцям бійці дозрілого віку, а коли противник скривавився й виснажився, большевики кинули на фронт під Москвою, Ленінградом, зокрема під Сталінградом молодих комсомольського хову бійців і ними відкинули німецькі армії аж до серця Німеччини — Берліну.

Німеччина була оточена з усіх сторін. Німці звикли казати: „Айне ганце вельт геґен унс” (Цілий світ проти нас). І це була правда. Згодом і ентузіязм німецького народу пригас, а противники нацизму стали ремствувати. Були й невдалі спроби замаху на життя Гітлера.

Про ці проблеми й події, які я тут заторкнув мимоходом, принагідно, буде ще нераз мова в ході цього репортажу.

III. УВЕРТЮРА ДО НІМЕЦЬКО—ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ

СТАЮ „ТЕРМІНАТОРОМ” У ДЕРЖАВНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ В СТРИЇ

Хоч загроза нового кривавого світового конфлікту накульовувалася зараз після закінчення Першої світової війни й виразно почала зарисовуватися з приходом до влади Гітлера, зокрема після появи його книжки „Майн Кампф” („Моя боротьба”), то свої спогади почну від мого перебування в Стрії, де цей передбуремний час застав мене на вчительській практиці в 2-ій польській державній гімназії ім. президента Мосціцького. Тут по довгих митарствах і перешкодах з боку політичної влади, конкретно поліції, влаштувався я на безплатного дворічного практиканта, чи як це глушливо називали „термінатора” на майбутнього вчителя польської мови в середніх школах. Відбуття практики дало мені змогу скласти педагогічний іспит, що був передумовою отримати посаду вчителя, а по двох роках задовільної праці удостоїтися титулу „професора” на підставі номінації шкільною кураторією. Дехто посмішковується з того титулу, мовляв, він прислуговує тільки університетським викладачам і вважає його самохвальбою. Але так думають ті, які не знають польської шкільної дійсності, структури й практики шкільництва. Професори високих шкіл мали ще маленький додаток „професор університету” і цей незамітний, але важливий додаток відрізняв ці дві категорії „професорів”.

Директором гімназії, де я практикував був Яцек Павлік, гураль з походження, добрий адміністратор, але педагогічне „зеро”. Він мав порекло „Пехур”, тобто „піхотинець”. Сталося це так: під час візитації представником львівської шкільної кураторії години математики, професор цього предмету дав учням завдання, більшменш такого оклепаного типу: „Якщо один „п’ехур” перейде одну милю за стільки то хвилин, то за скільки хвилин перейде її 25 „пехурів”. У польській мові є два „у” — звичайне і т. зв.: „у кресковане”, тобто наше „о” з комою над літерою „о”. Учень, коло якого сіли директор з візитатором, написав слово „пехур” правильно через звичайне „у”. Павлік, який не знав добре ортографії, перекреслив учневі правильно написану літеру і поставив „о” (тобто „у кресковане”). Візитатор зауважив це, поставив червоним олівцем правильну букву, встав із лавки і, не закінчивши візитації, від’їхав до Львова. Яцекові грозило звільнення з становища директора. Врятував його українець, директор Львівської

Педагогічної Бібліотеки д-р Іван Кухта, який мав великі впливи не тільки в кураторії, але й у міністерстві освіти в Варшаві, бо його сватали з донькою міністра освіти, хоч він не хотів з нею одружитися, бо був закоханий у доньку українського священика, яка була членом ОУН. В українському громадянстві він мав опінію „хруня” і „польського брата”. Я знав його особисто і саме він допоміг мені в кураторії дістатися на вчительську практику. Відомо мені теж, що своїми впливами він помагав багатьом іншим українцям, але такі речі забуваються... Мушу сказати, що й його вплив у кураторії не вистачав, бо на перешкоді стояла польська поліція з Яворова, яка давала мені погану політичну „опінію”, хоч, будши в яворівській гімназії, я ніякої протидержавної акції не провадив, був тільки членом легального тоді Пласту. Але сталося так, що після закінчення студій я проживав кілька років на Волині. Тут українсько-польські взаємини були дещо легші ніж у Галичині, бо „кресові” поляки не любили своїх галицьких земляків, називаючи їх „галілеуше”. Тут на якійсь забаві я познайомився з повітовим комендантом поліції, який походив із Київщини. При чарці він запитав мене, чому я, молода людина з університетською освітою, сиджу без зайняття. Я сказав йому щиро, в чому справа. На те він дав мені раду: внесіть ще одне прохання, щоб вам видати „свядецтво льоальності”, але подайте наперед місце замешкання на Волині. Я дам вам прихильну опінію й не пішлю паперів до Яворова, тільки відразу до кураторії. Не минуло кілька тижнів після нашої розмови, як я отримав повідомлення з кураторії, щоб зголоситися на практику в 2-ій польській державній гімназії в Стрії... Справа пішла вже легко, бо Яцек Павлік-„пехур” з вдячності до І. Кухти дав згоду прийняти мене на практику, а ґрунт у кураторії був підготований.

Професор, у якого я практикував, Кароль Венґжиновскі, був людиною культурною й тактовною. Був добрим знавцем свого предмету й знаменитим дидактиком. У політику не втручався, дразливих справ у польсько-українських взаєминах не порушував, хоч був щирим польським патріотом. Часто запрошував мене до себе на підвечірки, а його вродлива жінка була дуже гостинна. Дітей у них не було. Учительський склад гімназії — переважно поляки, більшість із них ендеки („народова демокрація”). Були теж і українці: Микола Кокольський, Євген Форостина, Омелян Цісик і катехит, прізвища якого не пам'ятаю. Один був „генте рутенус, націоне польонус” (Попкевич), один москвофіл „твердий” Правур. Він любувався в городництві, ставився до мене прихильно, запрошував до себе й розмовляв зі мною по-українськи. Один професор був вихрищений жид — Зельцер, одружений з незвичайно вродливою українкою, донькою нашого священика. Його ненавиділи поляки, називаючи його „пржекшта” (вихрист). Як кожний неофіт, Зельцер був „більш папський, ніж сам папа”. Він належав до прихильників тодішнього польського уряду ББВР *)

*) ББВР — Безпартійний Бльо́к Вспу́лпраці з Рґонде́м (Безпартійний Бльо́к Співпраці з урядом). До нього належали наші послы з Волині.

Ненависть до нього польський колеґ мала свою причину ще й у тому, що він конкурував із ними в вихованні молоді, щоб мати добру опінію в кураторії („добрже відзяни”). Заснував і провадив гуртки учнів, які мали підтримку шкільної влади, зате не любили їх ендеки. Його ривалізатор проф. Турчаньскі часто говорив мені: „Маю більше довір'я до вас, бо ви „учціви українець”, але „тен пржеккленти жидзяк”...

На моє щастя був тут ще один практикант-„термінатор” з математики українець, з яким я подружив.

Імпонував мені проф. Форостина. Він учив історії й української мови в нижчих класах, як надобов'язкового предмету. Тому, що мав вже за собою довгий учительський стаж, дозволяв собі на таку поведінку, на яку не відважився ніхто інший із професорів-українців. Його крісло в першому ряді гімназійної авлі було завжди порожнє під час державних чи національних польських свят („урочистосці паньствоове і народове”). Раз був я свідком такої сцени: тому що учні гімназії були різних віровизнань, вчителі були обов'язані дижурувати в різних святинях — костьолі, церкві, протестанській „кірсі”, синагозі. Мені припало раз дижурувати в костьолі з проф. Форостиною і двома поляками. Щоб мати на оці учнів, ми стояли під задньою стіною святині. Подячне богослуження („набожєнство дзенкчинне”) скінчилося. Коли почали співати „Боже, цось Польскен”... проф. Форостина спересердя вдарив капелюхом об лавку, заляв „А, най, то шляк трафить”... і вийшов з костьола. Запанувала хвилива констернація. Професора Форостину не звільнили з праці, тільки отримав з кураторії догану й заборонено йому вчити історії. До кінця моєї практики він учив німецької мови й української, як надобов'язкової.

Була в гімназії ще одна важлива особистість. Це шкільний сторож, „терціян” пан Грушка, який звик говорити: „Я і пан директор”... Одним із його завдань було вранці пильнувати вхідної брами, щоб ніхто — ні учні, ні професори не змогли ввійти до будинку після 7:50 години. Бо Яцек Павлік брак педагогічних і дидактичних умінь надолужував строгою, часто безглуздою дисципліною. Після 7:50 вранці сторож не впускав нікого до будинку; 7:55 був „перший дзвінок”, 8:00 дзвонив „другий дзвінок” і тоді, мов на команду, всі професори відчиняли двері до класних кімнат і починалося навчання. Кожні двері мали отвір-віконечко, бо директор вештався під час навчання по коридорах і заглядав крізь шибку, чи навчання проходить за пляном.

Мені раз трапилось, що, мимо поспіху, я припізнився на дві хвилини до школи. Грушка вже стояв з в'язкою ключів і, мов, античний Цербер, сторожив входової брами. Я вже збирався відходити, щоб прийти наново після першої години навчання, але Грушка кивнув на мене пальцем і тихцем промовив: „Я пущу вас до середини бічним входом, щоб директор не бачив. Спізнєння могло б пошкодити вашій опінії”...

Щойно після закінчення першого півріччя я довідався, чому пан Грушка зробив мені таку ризиковну прислугу. З початком січня він пішов на пенсію. Одної неділі я зустрів його в нашій церкві! Він підійшов до мене й каже: „Я вже не Грушка”, а Грушка. Я українець, греко-католик, але пан професор розуміють — державна посада, я мусів вдавати поляка”...

НАСТРОЇ ПОЛЬСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА

Поміж професорами поляками велися безперервні дискусії про неминучу війну. Найбільш запальним був старший віком проф. Нефф, з яким я мав раз конфлікт на тему недопускання українців до праці. Він обурено запитав мене: „А хто пану коледже броні працюваць?” На те я відповів, що його питання зайве, бо він знає добре, хто мені не давав праці. Польські колеги зацитькали задиркуватого Неффа. Він неоднократно в патріотичному запалі заявляв, що перший піде „з броньов в ренку” (зі зброєю в руках) проти Гітлера. Та не так сталося. Під час німецької окупації я зустрів його в бюрі полковника Альфреда Бізанца, як він старався про папери, щоб стати „фольксдойчем”, тобто змінити польську національність на німецьку...

Я прислухався розмовам польських колег, але участі в них не брав. Ці розмови орієнтували мене в настроях польського громадянства.

Життя моє на становищі практиканта не було рожеве, бо матеріально доводилося мені скупко. Винагороди я не отримував ніякої, бо практика була безплатна. Дещо отримував я від сестер, дещо заробляв журналістичною працею, продовжуючи дописувати до львівської преси — часописів і журналів, з якими я зачав співпрацю ще за студентських часів. Редактор „Нового Часу” д-р Мирон Коновалець, редактор „Життя і Знання” проф. д-р Василь Сімович і редактор „Нової Зорі” д-р Осип Назарук не забували мене й на провінції. Доля усміхнулася врешті до мене. В Стрії створився під проводом громадського діяча Миколи Пристая батьківський комітет, який заснував бурсу для хлопців і зробив мене її настоятелем. Це забезпечило мене помешканням, харчами і невеличкою платнею. З вдячністю згадую господиню бурси пані Ірену Коссакову, повдовілу, б. акторку українських мандрівних театрів. Вона оточувала бурсаків справжньою материнською любов'ю.

Як звичайно буває в молодій людині, не обійшлося й без любовно-романтичних пригод. Я познайомився з вродливою дівчиною Надею Я-ич. Ми стали „симпатизувати”. Досі навіваються мені спогади про милі хвилини, які нам довелося провести. Перед моїми очима ввижається її кругленьке, усміхнене личко, пригадуються мені наші розмови, проходи в сьайві місяця по парку „Вільшина”, прогулянки за місто, мої відвідини ровером її, як виховниці дитячого садочка в селі під Стриєм...

Останній раз ми зустрілися у Львові на вулиці Академічній. Була в товаристві своєї мами. Але не була це вже Надя Я-ич, а Надя М-нь. Була одружена. Зустріч була коротка, бо саме розігралася славетна

битва нашої Дивізії під Бродами. Над Львовом нависло марево окупації.

Д-р Іван Кухта звернувся до мене з пропозицією написати книжку про виховання в інтернаті, що я зробив в доволі короткому часі. Книжка вийшла пробним накладом у видавництві „Львівської Педагогічної Бібліотеки” під його редакцією. Згодом цю книжку, доповнену розділом про старо-українські бурси перевидало циклостильною відбиткою „Українське Видавництво Краків-Львів” заходами д-ра Миколи Шлемкевича й нею послуговувалися настоятелі й виховники українських бурс за німецької окупації.

Д-р Кухта працював над більшою працею з тієї ділянки й доручив мені збирати матеріяли в стрийських бурсах та дівочих інтернатах шляхом опитування. Я отримав письмову рекомендацію шкільної кураторії. Це скріпило мою позицію в гімназії, бо мене вважали „протеже” шкільних властей. Написання книжки й збирання матеріялів для д-р Кухти було мені корисне, бо звільняло мене від письмового педагогічного іспиту, до якого я інтенсивно підготовлявся, але ніколи не мав змоги скласти через воєнні події.

Про ці побутові справи згадую дигресійно, бо хоч вони не пов'язані безпосередньо з воєнними подіями, то кидають світло на відносини під польською окупацією у переддень вибуху війни.

В Стрії був я свідком великої демонстрації польських урядових кіл, громадянства й збройних сил. Демонстрація мала протилитовський характер. Ціллю її було підтримати претенсії польського уряду до спірних із Литвою земель. Вона мала бути одночасно прилюдним показом могутності Польщі. Перед почесною трибуною головною вулицею „малого Львова” продефілювали стаціонавані в Стрії з'єднання „Стржельцуф подгаляньських” (назва гірської піхоти: Підполонинські стрільці), які робили позитивне враження в кольористих гуральських киптарях і капелюшках з вірлиними перами, добре зодягнених відділів піхотинців, серед яких було багато наших хлопців, як це можна було виміркувати з їх щонедільної участі в нашій церкві, легкі танкетки, кінна й моторизована польова артилерія. Промовляв до зібраних староста і представники „Стржельцуф” (парамілітарна організація молоді), „Пржиспособєня войскового” (Військової підготовки), „Оброни Пржеців Льотнічогазовой” (Протилетунської і протигазової оборони), репрезентанти громадянства, накінці генерал. Він згадав про боєздатність польського вояка, два з половиною мільйона якого стоїть на сторожі кордонів „ойчизни” (батьківщини). Юрба окликами „Нех же Ржеч Посполіта польска!” та глумливими викриками на адресу Гітлера „Дами му коритарж до помальованя!” (натяк на те, буцімто Гітлер був кімнатним малярем), чи „Довідзєня в Берліне!” (До побачення в Берліні) переривали щораз промову оратора. Захоплення дійшло до верхка, коли генерал запевнив юрбу, що армійський інспектор, англійський генерал Айронсайд ствердив боєздатність модерно озброєного й обладнаного та вишколеного польського вояцтва, яке дасть прочухана тевтонським полчищам, як це сталося

під Грунвальдом. Забув згадати про вирішальну участь у битві русько-литовського лицарства...

Мені, необізаному з військовим ділом, бо я не мав нагоди служити в польському війську, здавалося що польська армія справді, якщо непереможна, то бодай зможе ставити довший і успішний опір німцям. Я був у цьому переконаний, бо не мав ніякого порівняння зі збройними силами головного польського ворога — німців. Поляки чомусь до останньої хвилини вважали советів своїми союзниками. Навіть коли Червона армія перейшла східні кордони Польщі „захищати братнє українське і білоруське населення”, поляки думали, що красноармійці йдуть їм у допомогу...

Я був „цивіль-банда”, бо ставав безуспішно до „побору”. Двічі зарахували мене до категорії „Ц” (нездібний до військової служби), а третій раз до „Б” — „посполіте рушенє з броньов в ренку” (загальне ополчення зі зброєю в руках). Сталося це тому, що мужчини по матурі мусіли йти до підофіцерської школи, а поляки не хотіли давати українцям старшинського вишколу. Пам’ятаю, коли я роздягнувся до лікарських оглядин, якийсь жидок цмокнув: „Пана зараз везмов до войска!” Проте лікар вмовляв у мене різні недуги, які я заперечував, бо хотів бути прийнятий до війська. Але не вдалося.

Згодом постали в мене деякі сумніви. Вільними вечорами я з другим практикантом заходив до популярної стрийської каварні не так на чорну каву й тістечка, як почитати пресу. Там були теж німецькі газети й ілюстровані журнали. З них ми довідувалися про слабкість і відсталість польської армії і про потугу незліченних змоторизованих нацистських збройних сил „Вермахту” й партійних „Ваффен СС” озброєних „до зубів” панцерними автомашинами, танками й модерним летунством. Були й згадки про нову стратегію й тактику, але не прозраджувано стосування методи „Бліцкриг” („блискавкова війна”).

ПОВОРОТ ДО ЯВОРІВСЬКОЇ „АЛЬМА МАТЕР”

При кінці другого року практики відвідав мене мій бувший професор географії й директор гімназії в Яворові, де я був учнем в 1922-28 рр. і там склав матуру, Теодосій Ставничий. Він передав мені запрошення директора гімназії д-ра Івана Велигорського прибути до Яворова на посаду вчителя польської мови в нижчих класах гімназії нового типу. Це був час, що шкільна влада за малими виймками не дозволяла українцям вчити польської мови. Директор Велигорський передавав через проф. Ставничого, що шкільний візитатор Людвік Тулея дав свою згоду, щоб я став польоністом в гімназії „Рідної Школи”. Діло в тому, що завдяки д-рові Кухті я саме через візитатора Тулею дістав практику в Стрії. Поки стати візитатором цей Тулея був раніше директором польської державної гімназії в Яворові, що приміщувалася напроти нашої гімназії. Він був великим „україножером”, з ненавистю дивився на величавий

будинок нашого закладу і завидував, що польська гімназія мусіла користуватися винаймленим будинком. Тулея раз мав висловитися: „Далбим себе єдно око вибраць, буле теґо гімназіюм не било”. (Я дав би виколоти собі одно око, щоб цієї гімназії не було). За моїх гімназійних часів він шкодив нашій школі де й як міг. Якимось чудом д-р І. Кухта зумів змінити ставлення Тулеї до українського шкільництва. Можливо, що Тулею підвищено до становища візитатора завдяки впливам д-ра Кухти в міністерстві освіти. За його візитаторства кураторія не присікалася до гімназії, яка мала повні права прилюдности.

Я знав, що яворівська гімназія слабо ситуована фінансово, проте пропозиція д-ра Велигорського мене манила з різних мотивів. Приємно мені було стати вчителем у своїй колишній „Альма Матері” і вчителювати разом із деякими професорами, які вивели мене в люди. Крім того плянував зробити ще „магістерку” з української філології, а доїзд до Львова був вигідний, при тому дир. Велигорський обіцяв дати мені вільний день від лекцій в середу, щоб я міг доїздити на семінар. Хотів я теж скласти педагогічний іспит, а потім готуватися до докторату. При тому мав я бути одним із виховників у бурсі, що полегшувало б мені прожиток. Врешті атмосфера в Яворові була дуже українська, патріотична. Були теж деякі можливості створити видавництво й працювати пером.

ДЕЩО КОХАННЯ

Мушу широко признатися, що найважливішою причиною, яка спонукала мене взяти посаду в яворівській гімназії, було кохання. В околиці Судової Вишні, в селі з старовинною й таємною назвою Волчищовичі, в віддалі 16 кілометрів від Яворова проживала „мрія моїх мрій”, моя наречена, дочка місцевого пароха й громадсько-супільного діяча о. Миколи Кушніра й Ольги з Ломницьких — Маруся. Ми познайомилися під час студій у Львівському університеті. Ми слухали тих самих лекцій, відвідували ці самі семінари, сиділи за цими самими столами в бібліотеках, зустрічалися на сходинах Гуртка Студентів Українців, і його „Живій газеті” вислухували на студентських вічах палких промов наших підпільників-революціонерів, ходили демонструвати під советський консулят і русофільські („кацапські”) установи за часів советського консула Лалчинського й „ікрюїдства”, брали участь у походах на стрілецькі могили й у сучкачах з польською поліцією, відвідували театр, кіно, ходили на прогулянки на „Чортівську Скелю”, оплескували й вигукували та підбадьорювали концертну гру футбольної дружини „Україна” в її змаганнях з польською „Погонею”, „Чарними” та жидівською „Гасмонеєю”, зустрічалися товарисько на пікніках, у приватних квартирах. Наше знайомство і дружні взаємини непомітно перейшли в симпатію, а далі в кохання...

Ще студентом я бував частим гостем у Марусиній хаті під час літніх чи зимових ферій. Приходство о. каноніка Миколи Кушніра й

їмості Ольги з Ломницьких було відкрите й гостинне. Тут заїздили, ночували, а то й перебували кілька днів різні наші громадські, кооператорські, просвітянські діячі — ревізори, ветеринари „Маслоюзу”, представники „Просвіти”, „Петлюрівські емігранти” — малярі, які продавали свої картини, продавці гуцульських килимів, богомільці, що йшли на прощу в околицях Перемишля, шкільні інспектори, судовики на виїзних сесіях суду в спорах між селянами за вбиту курку, переорану межу, образу „гонору”, а навіть повітовий староста, який мав ділову справу в гміні, бо де було затриматися й пообідати, як не на приходстві... Не згадувати вже частих відвідин довколишніх священиків.

Крім того доні господарів запрошували на вакації своїх незаможних товаришок із перемиської гімназії „Українського Інституту для дівчат” або з учительської семінарії.

Гостинність господарів, присутність гарної статі притягали молодих людей поганої статі — довколишніх та мандрівних студентів університету чи взагалі високих шкіл. Найчастіше гостею була в Марусі її сердечна університетська товаришка Оля. Маруся була ясна шатинка, а Оля бльондинка. Вони відповідали естетичному смакові селян. Місцеві люди звикли казати: „Такі обидві красні, такі біленькі, як гусета”, або: „Так до себе пасують, як два єгомосцеві паристі цугові коні”. А що я брюнет і смаглий, то не припав селянам до вподоби. Деякі, ближчі до плебанії, мали відвагу висловити свою критичну опінію про мене: „Моглиби си паннунці знайти ліпшого кавалері. Ваші такі чорні, гейби циган”.

Пригадується мені один анекдотичний випадок: була строга зима й ми обоє з Марусею приїхали на кілька вільних від викладів днів до Волчищович. На станції Судова Вишня ждав на нас хурман, сільський мудрагель і дотепник Дмитро Домарецький. На возі сиділа ще стара газдиня. Коли ми вмостилися на задньому сидінні, закутавшись у бунди, вона сіла напроти нас і тримала розгорнутий коц над Марусею. На її запитання, пощо вона це робить, „мамуня” відповіла: „Їмость дали ми злогого, абим тримала коц над паннунцев, бисте не змерзли”. „Не бійтеся, я не змерзну” — старалася переконати жінку Маруся. — „Та їмость би мя зіли, якби я не тримала коца”.

На те Дмитро не витримав, обернувся до нас і каже: „Мамуню, паняч дадут вам другого злогого і не повідет їмосци, іно сєдьтиси коло мене, обернітьсі тварев до дишлі і не перешкад жейте молодєтам. Вони самі сі ліпше загріют ніж від вашого коца”.

А я подумав: добра думка. Дав „мамуни” злогого, вона загорнулася в коц і сіла коло Дмитра лицем до кінських хвостів.

Наші селяни мали своєрідне почуття свідомого й мимовільного гумору й дотепу. Одного разу в селі, де Марусин батько був священиком, „панщизняний хлоп”, як сам себе називав, фірман Миханьо віз „паню на учительку” до містечка на конференцію. День був дощовий, польова дорога вибоїста й болотниста. Хоч Миханьо втішався славою доброго погонича, то віз перекинувся й „пані

научителька" впала в грязюку. Але в млі ока підвелася, поправляючи собі спідничку. Вставши, вона спитала Миханя: — Чи ви бачили, яку я енергію показала?

Миханьо почував потилицю, насунув шапку на чоло та й каже: — Та видів'єм, прошу пані учительки, видів'єм, іно жи в хлопськім стані то сі йнакше називає...

При „гмінському" (громадському) уряді в селі був „огльондач злок і бидла" (оглядач тлінних останків і скоту), щось далеко споріднене з судовим лікарем. Обов'язком цього оглядача було справдити смерть, подати її причини, деталі й видати свідоцтво смерті. Раз якась людина потонула в сільському ставі. Оглядач мав виповнити по-польськи формуляр, в якому була, між іншими, рубрика „плець" (стать). Він написав: „Плці не било, бо риби об'єдлі" (статі не було, бо риби об'їли)...

Одруження ми відкладали поки я влаштуюся на працю, а Маруся готувалася теж відбути практику в тій самій стрийській гімназії що й я, а після закінчення „термінаторства" мала обіцяну вчительську посаду в гімназії Дівочого Інституту в Перемишлі, де ходила до школи й склала матуру. Чи не подібність нашої долі? Недармо колеги жартома казали, що ми „дїбралися як у корці маку". На жаль, 21-го липня 1987 року одно зеренце висипалося з мішка й я уже ніколи, ніколи його не віднайду...

А покищо Маруся чекала на виклик із кураторії, а мені буде зручно відвідувати її двоколесником під час вільних від навчання днів. На жаль, тоді шкільні зайняття відбувалися й у суботи, а в неділі часто треба було дижурувати в церкві на учнівських богослуженнях. Та й обов'язки бурсацького виховника не дозволять мені виїздити під кінець тижня, хіба виїмково. Дводенний „вікенд" прийшов трохи запізно.

Обміркувавши всі ці сприятливі можливості, я спакував валізи, подякував дир. Павлікові й передусім проф. Венгржиновському за опіку й поїхав до Яворова. Мав я „пеха". В автобусі зі Львова їхав теж командант яворівської поліції Шкляни, той самий, який шкодив мені в кураторії отримати практику. Не знаю, чи пізнав мене, але дивився на мене злим і недовірливим оком.

КАРТИНИ ПОБУТОВОГО Й ШКІЛЬНОГО ЖИТТЯ В ЯВОРОВІ

Після десятилітньої відсутности й тинання по світу — Волинь, Львів, Стрий, знову Волинь — я прибув до Яворова з почуванням людини, яка вернулася до рідних сторін, за якими безмежно, безугодно й невтишно тужила й до родини чи близьких і дорогих осіб, до яких рвалося її трудне серце. Хоч я був уродженцем близького Немирова, то почував себе яворівцем, бо в Яворові прожив ранню весну свого життя. Тут дістав я підстави знання й підготову до майбутнього життя, тут моїми вчителями були такі незабутні педагоги, як проф. Іван Чмола, пластовий виховник і діяч та зразок громадського працівника проф. Євген Яворівський, старшина УГА, учитель-педагог, письменник і журналіст. Тут я вперше побачив

мистецьку гру акторів наших мандрівних театрів, тут уперше почув спів хору Дмитра Котка та знаменитого героїчного тенора Модеста Менцінського. Тут я пізнав цілий ряд патріотичних громадських діячів, які трудилися над розбудовою нашого національного, політичного, культурно-мистецького, науково-виховного, релігійного й економічного життя. Тут я вперше по-учнівськи закохався...

З тривожним і радісно-тремтливим серцем я ввійшов у будинок моєї „Альма Матер“, в якому я вчився впродовж восьми років. У коридорі я побачив матуральне табльо своєї кляси з 1928 року, пізнав обличчя своїх колеґ, навіть самого себе з-перед десяти років. Яка велика зміна! Перед моїми очима наче на фільмовій стрічці перебігли учнівські часи...

В гімназії вчив ще мій бувший професор Іван Гуцуляк і катехит, о. Микола Кушпіт, всі інші були нові. Проф. Омелян Назаревич, який вчив мене математики й величав мене улюбленою фразою „In rebus математіціс ет геометріціс ідіотус ес“, перейшов на працю до щадничої каси, проф. Євген Яворівський був позбавлений права навчання за громадсько-політичну діяльність.

Назверх життя йшло нормально, але відчувалося передгрозовий настрій. Всі вчителі були зобов'язані владою брати участь у вправах і викладах „Оброни Прежеціф Льотнічо-ґазовой“, а також відбувати пів-мілітарний вишкіл, який вели підстаршини стаціонованого в Яворові полку уланів. Через пожвавлену акцію нашого підпілля грозила Яворову нова пацифікація. Одного дня під час навчання рик автових сирен сповістив прибуття зі Львова спеціальних відділів поліції в чорних гребенястих шоломах. Автоколона затрималася на ринку і ждала на рішення міських і державних та польських громадських чинників, чи поліційна акція має відбутися. Жажливі пережиття першої пацифікації викликали паніку в українському населенні. Після кількох годин тривожного вижидання поліція від'їхала. Сталося це з кількох причин: передусім завдяки Митрополитові Андреєві, який просив свого брата в Прилбичах, щоб вставився за українським Яворовом. Друга причина, це рішення польської сторони — не робити пацифікації. Казали, що за поліційною акцією найбільше був староста і ксьондз-„пробош“, проти неї були представники польського міщанства, речником якого був один коваль. Він мав сказати: „Панове, ми естесьми кржакі, ви естесьце птакі. Птакі одлецов кржакі зостанов. Ми мусіми жиць з тими людзьмі“. („Панове, ми куші, ви птиці. Куші залишаться, птиці відлетять. Ми мусимо з тими людьми жити“). Здоровий глузд польського міщанина, який від непам'ятних часів жив із українцями — переміг.

Змінилася некорисно й ситуація в шкільництві. Людвік Тулея перестав бути візитатором і вернувся на давнє місце директора польської гімназії. Подейкували, що це кара за прихильне ставлення до українського середнього шкільництва. На візитацію приїхав „україножер“ Залескі з видимим наміром й інструкцією зліквідувати гімназію, але не раптово, а дати їй вмирати повільною смертю.

Діло в тому, що яворівська гімназія була „соборною” — учні походили з різних частин Західньої України, з Волині, Холмщини, Лемківщини, корінних польських земель. Новий розпорядок обмежував територіально діяльність гімназії — вільно було приймати учнів з Яворівщини й сумежних повітів — Рава Руська, Мостиська, Любачів, Жовква, отже з місцевостей, які давали найменший контингент учнів і були найбідніші. І це діялося у переддень неминучої світової катастрофи.

З побутових картин мого щоденного життя у переддень війни згадаю про три моменти. Вони свідчать про здібність наших співгромадян-жидів до „інтересу” й до нав'язування та втримування публічних взаємин, про які так багато говориться.

Було це на початку мого перебування в Яворові. Попри вчительську працю я доїздив кожної середи до Львівського університету на семінари проф. Яна Янова, щоб здобути другий магістрерський ступінь із української (офіційно: руско-української) філології. Раз пізнього жовтневого вечора я вернувся поїздом зі Львова. Сіяла неприємна осіння мжичка, віяв дошкульній вітер. Я підніс комір непромокального плаща й натиснув кашкет на голову. Вийшов із вагону й подався на залізничну станцію. Чую за мною чалапання копит шакапи. Незабаром „фіякер” із поставленою будою порівнявся зі мною. З-під буди вихилилося бородате обличчя і хрипкий голос промовив: — Пане професоре, сідайте!

Я здивувався. Хто мене, новика на яворівському терені, пізнав у цей темний осінній вечір?

— Ви мене знаєте? — спитав я.

— Чому ж би не? Ви вчите в українській гімназії.

Я сів у дрожку й ще не відкрив рота, щоб дати візникові адресу, куди мене везти, як він промовив:

Не треба, я знаю, до бурси.

Другий випадок. Подорож поїздом до Львова була обтяжлива, бо яворівський „самовар”, про який ходили різні анекдоти, їхав поволі і тільки раз у день туди й назад. Директор гімназії порадив мені їздити автобусом. Це було швидше й дешевше, бо дирекція школи мала домовлення з власниками лінії жидами, що вчителі гімназії мають знижку — за ціну одного квитка подорож в обі сторони. Директор виписав мені посвідку, яку я мав показати при всіданні до автобуса. Я знайшов місце в автобусі. До мене підійшов жидок і, заки я зміг показати йому цидулку, всунув мені в руку квиток:

— Не треба, пане професоре. Я знаю, ви вчите в українській гімназії.

Третя картина має дещо довшу історію. Був початок травня. За неповних два місяці мали початися вакації. Я хотів провести частину вільного часу в Марусі. Мені потрібний був новий одяг, а зайвих грошей в мене не було на скромній посаді вчителя „Рідної Школи”. Треба було дістати одяг „на рати” в когось, хто мав би довір'я до мене, „на слово”, щоб не підписувати вексяля. Я

розраховував на моїх трьох колеґ із гімназії, які мали до спілки „блаватну” крамницю. Я зустрів одного з них і з’ясував йому справу. Бачу, хлопець скрутився, замнявся, врешті промовив:

— Гаразд, але знаєш, я сам не можу рішити, мусимо зробити засідання в твоїй справі. До тижня дам тобі знати. Будь спокійний!

Він стиснув мені руку, поклепав по плечу й швидко відійшов. Я подався вулицею до бурси. Мені довелося проходити повз „блаватну” крамницю в ринку. В дверях стояв власник-жидок. Побачивши мене, наче відчув моє становище. Вклонився в пояс і рухом руки запросив до середини:

— Пане професоре, вам певно треба нового вбрання. Я розумію, ви молодий чоловік, вам треба пристойно виглядати. Не дивіться на полиці. Маю тут під „лядою” для вас правдивий англійський матеріал з Бельска — при тому купець склав три пальці докупи, приклав до уст і цмокнув — „цимес”! І підшивку дам добру і додатки, „камельгар” до коміра і „кляп” і всього що треба.

— Мені дуже приємно, але раз — ви мене не знаєте, друге — в мене з грошима скупю.

— Хто вам казав, що я вас не знаю? — здивувався жидок — я вас знаю! Ніхто вас не питає за гроші. Вам вони потрібні на вакації, певно їдете до паненки. Я розумію. Першу рату заплатите мені в вересні або в „паздернику” (жовтні), як зачнете вчити. А на кравця певно маєте?

І не питаючи мене більше, поклав перед мене кілька сувоїв „бельських” матеріалів. Бельск — відомий із виробів одягових матеріалів кращого ґатунку. Дешевші виробляли фабрики в Лодзі. З назвою цього індустріального міста був клопіт: ніхто не говорив „Я з Лодзі”, бо це по-польськи звучало як „злудзей” (злудій). Тому казали: „З м’яста Лодзі” (з міста Лодзі). Коли я вибрав матеріали, купець відрізав мені з сувою три метри з „причинком”, і з „дodatками” загорнув у темнозелений пакунковий папір, провів мене до дверей, побажав веселих вакацій та щасливого повороту.

Я всетаки переконав купця, щоб узяв першу рату. Цей купон на одяг тяжить досі на моєму сумлінні, бо воєнні події не дали мені змоги сплатити свого боргу супроти доброї людини...

Від моїх колеґ, власників „блаватної” крамниці я не почув ні словечка. Вони обминали мене третьою вулицею.

* *
*

Остання конференція після роздачі свідоцтв пройшла в гнітючій атмосфері. Всі ми мусіли залишити свої вакаційні адреси, бо хоч початок нового шкільного року мав відбутися нормально, то директор передбачав можливість несподіванки. Я поїхав на якийсь час до мами й до сестер на Волині, а в серпні приїхав до Марусі. Незабаром прийшов лист з дирекції, що початок шкільного року відсувається на пізніше, про дату дирекція повідомить. Радіо і преса приносили щораз тривожніші вістки.

ІV. Б Л И С К А В К О В И Й Р О З В А Л П О Л ь щ і

МІЛІТАРНА СУМАТОХА Й ХАОС ЦИВІЛЬНОГО ЖИТТЯ

При кінці серпня поїхали ми в гості до сусіднього священика. Вертаючися пізнім вечором, почули ми якийсь одностайний гул, що нісся з придорожнього села. Наблизившись до села, ми переконалися, що це збірний жіночий плач, зойки, лемент, голосіння. Зустрічний селянин пояснив нам, що місцевий солтис проголосив негайний призов до армії під загрозою кари смерти за невиконання наказу. Це жіноцтво й діти голосили по своїх рідних — чоловіках, батьках, синах, братах, наречених.

Щоб розвідати ситуацію, я зараз на другий день поїхав до Яворова. Містечко виглядало як велетенський військовий табір. Місцеві казарми уланів і всі більші публічні будинки та міські площі були заповнені молодими людьми — рекрутами. Але польське командування не було приготоване на раптовий вплив такої маси людей. Не було евіденції, не було де їх примістити, прокормити, обмундурувати та озброїти. Панував повний непад і хаос. Хлопці вешталися з місця на місце, не знали, де приголоситися. Деякі були вдягнені тільки в частини військових уніформів, дехто мав рушницю, інший тільки баґнет, багато ходило босоніж.

Одночасно до міста стали напливати масово поляки-втікачі з західних територій держави. Перелякані, змучені, голодні, розказували про жахіття наступаючих німецьких з'єднань, шукали розпучливо пристановища, прохарчування. Деякі залишалися в Яворові, інші їхали далі на схід аж на Волинь, думаючи знайти захист і опіку советів.

В місті забракло харчів, крамниці були закриті. Я з трудом за великі гроші отримав булку в пекаря, який доставляв печиво до бурси та шматок ковбаси в знайомого м'ясника. Залишив свої приватні речі й бібліотеку під опіку управителя бурси, а сам поїхав двоколісником назад до Волчишович. Під самим селом на хисткому містку, прокладеному на невеличкому потічку затримала мене стійка „стржельців” для перевірки документів, чи я, бува, не німецький шпін або диверсант. На щастя один із „стржельців” знав о. Кушіра, який утішався великою повагою в околиці і без легітимування дозволив мені їхати далі.

В полудень 3-го вересня над селом загуркотів самотній німецький літак. Пролетів над гаєм і, скинувши одну бомбу, відлетів.

Зять о. Кушніра придбав радіоапарат на кришталік і слухавки та цілими днями й ночами слухав радіоповідомлень польського й німецького командувань. Щохвилини польські обсерваційні пункти закликали: „Увага, увага, випатриваць, надходзі!” (Увага, увага, виглядати, надходить!) Це означало літунське поготівля перед німецькими нальотами. Польське радіо повідомляло про переможні подвиги польської армії, німецькі повідомлення Головного Армієського Командування, навпаки звітували про панічну втечу військ на всіх фронтах і про винищувальну акцію польських з'єднань, закритих у „кітлах” німецькими оточувальними кільцями. Всетаки німецьке командування здобулося на лицарський жест і з признанням висловлювалося про геройську поставу поляків в „кітлі” під Кутном і в околицях Гданьска (Данцігу). Українська Парляментарна Репрезентація, побоюючись польських репресій, повідомила радіом про лояльність українського населення до польської держави.

Одного вечора світляні ракети, скинені німцями на парашутах, ярко освітили терен Волчищович. Далекий гул літаків і глухий грохот та гупання гарматнів робили несамовите враження. З головної дороги села, що проходила внизу пагорба, на якому стояло приходство, долітав скрип навантажених військових возів, вигуки команди, сопіння коней, які тягнули польові гармати, прокльони польською мовою. Це якась розбита німцями польська військова частина відступала бічними шляхами, щоб уникнути бриючих польотів „штукас-ів” (штурмкампффлюгцойг) та вирватися з оточення.

На приходство вбіг задиханий парубок і зверещав: „Пани, втікайте! Поляки йдуть на „гору!” Всі домашні мужчини чимдуж вискочили через вікно й подалися „панським садом” у городи й поля, щоб скритися перед польськими вояками. Але вони були не менше перелякані від нас. Збилися з дороги й питали, як дістатися польовими дорогами до Судової Вишні. Пізніше показалося, що добилися там по свою смерть...

Здихавшись непрошених відвідувачів, ми повернулися додому. На другий день вранці збудив нас клекіт бою. Це, мабуть, німці застукали на залізничній лінії Краків-Перемишль-Судова Вишня-Львів вчорашню валку відступаючих польських з'єднань, здесятокваних під Мостиськами німецькими літаками й артилерією. Бій розгорівся в віддалі 10-12 кілометрів від нашого села. Ми виразно бачили, як у повітрі рвалися шрапнелі, чули як строчили кулемети, як гупали й шипіли гранатомети. Бій тривав до пізнього вечора, потім улягся.

Коли за два дні ми пішли за орудками до містечка, коло латинського кляштору побачили ми страшний вид — скривавлені, посинілі, опухлі трупи вояків у польській уніформі, деякі з відірваними головами, розпанаханими животами, розкиненими частинами тіла. Лежали теж побиті й поранені коні, розтросчений обоз, виведені з ладу гармати, розкинені кулеметні гнізда. Подібний

образ побачили ми теж за кілька днів на шляху Волчищовичі-Мостиська. Тут німці розгромили кілька польських батарей. Непохоронені трупи скляними очима дивилися в блакитне вересневе небо...

За кілька днів після тих кривавих сутичок з'явилися в селі перші стежі німецьких з'єднань, які просувалися через Чехо-Словаччину з Карпат. Були це альпейські стрільці озброєні тільки рушницями, автоматами й ручними гранатами та легкими кулеметами. Не мали навіть шоломів але суконні шапки, що нагадували головне накриття австрійських цісарських вояків тільки не синього, а сіро-зеленого кольору. З боку на шапках мали „едельвайс”.

Селяни вітали їх ентузіастично, пригортали, обнімали, цілували, обдаровували квітами й харчами, вбачаючи в них визвольників із польського утиску. Ентузіазм селян досягав вершин, коли деякі німці віталися словами: „Слава Ісусу Христу!”.

СТРАТЕГІЯ Й ТАКТИКА „БЛИСКАВКОВОЇ ВІЙНИ”

Тоді я переконався, як виглядає модерна армія в порівнянні з застарілою польською армією і що німецькі журнали, які я переглядав у стрийських каварнях писали правду про модерне озброєння та про нову стратегію й тактику, що мала назву „бліцкриг”. Німецькі фронтові з'єднання були повністю змоторизовані, вояків возили вантажні авта й мотоцикли, гармати котилися на вужівницях. Під час німецько-польської кампанії німці вживали середньої величини танків чорного або темносірого кольору з білими свастиками („гакенкройц”) з фронту, по боках і ззаду. У протибольшевицькій кампанії їх заступили тяжкі танки „Тигри” й „Пантери”, розмальовані маскованими кольорами. Тісно з наземними родами зброї співпрацювала авіація — бомбовики, грізні літаки бриючого польоту, („штукас-и”), які шуліками налітали на противника, обкидали його розривними бомбами малого калібру й обстрілювали бортовою зброєю, розвідні й транспортні літаки. Послугувалися теж артилерією різного калібру, протилетунськими зенітками, протипанцерними гарматками, міно-граното-й вогнететами та „панцерфавстами” („панцерними кулаками”), що розбивали й запалювали ворожі танки. Кавалерії майже не вживали, теж не послугувалися кінською тягловою силою. Вояки були добре вдягнені, обладнані, поголені, відгодовані.

„Блискавкова” стратегія й тактика полягала на тому, що німці нагромаджували в одному невеличкому пункті ударні проривні з'єднання і всі роди зброї і на короткому відрізку фронту зосередженим вогнем наглим ударом робили пролом в оборонній лінії противника. У прорив вливалися танкові з'єднання й піхотинці, клинами вдаряли на тили ворога, оточували його залізним перснем та сконцентрованим вогнем наземної зброї й летунства винищували стисненого кліщами ворога, або змушували його здатися. Здобутий терен залишали резервовим частинам, а ударні з'єднання гналися

шаленим темпом вперед і оточували наступні ворожі групи. Зdezорієнтований противник не міг ставити організованого опору й у паніці втік, здавався, або був винищений „до ноги”.

ПЕРША ЗУСТРІЧ ІЗ НІМЦЯМИ — УКРАЇНСЬКА САМОБОРОНА

Хоч німецько-польська кампанія тривала всього три тижні, то вже в перших її днях хребет польської армії був перебитий. Німці наступали трьома фронтами — з заходу, півночі й півдня. Наглим наскоком вони дезорганізували і дезорієнтували польську армію й одночасно цілий адміністраційний апарат. Головне командування з генералом Ридз-Сьміґлим та уряд залишили армію й нарід на власні сили й рятували себе втечею на Румунію. Оточені в „кітлах” залізним перснем панцерних німецьких частин, окремі польські з'єднання ставили безуспішний, безнадійний, хоч розпучливий, а інколи геройський спротив, за що здобули собі подив і признання противника. Коли раз у розмові з німецьким старшиною наш громадянин із насмішкою висловився про польську мілітарну невдачу, цей офіцер відповів: „Швайґен зі! Зі (тобто — поляки) габен ерліх ірен блют ґегоссен”. (Змовчіть! Вони чесно пролили свою кров!).

Але я був свідком, як німецький старшина безсердечно ставився до польських полонених, тримаючи їх у відкритому полі на дошкульному осінньому дощі й вітрі, безпотрібно „ферфлюхтував” на них (лайка з прокльонами), а навіть бив шпіцрутеном. Хоч це були вояки ворожої армії, жаль було дивитися на їхні пригнічені постаті, виснажені обличчя, змучені очі. Адже між ними були й наші хлопці...

Треба признати, що німецька армія вела себе пристойно. Німці не приставали до цивільним населенням, вояків не було на провінції, тільки в вузлових місцевостях. У приватне життя місцевих людей вони не втручалися. Не чути було про грабежі, насильства, бешкети. Якщо траплялися напади, крадежі, грабунки, то це було ділом злочинних елементів, які користали з замішання. Проте строго було заборонено цивільному населенню мати зброю, виходити на вулиці між 9-ою ввечорі й 5-ою вранці, діяти на шкоду новій владі, займатися шпигунством, допускатися незаконних вчинків, зокрема, грабування. Зброю треба було негайно скласти в комендантурі, бо за її посідання була кара смерті.

Німецькі стежі, впевнившись, що в околиці немає польських бійців, зникли так швидко, як раніше показалися. Виявилася потреба створити міліцію для самооборони перед переодягненими в „цивілів” озброєними польськими дезертирами, чи вояками, відірваними від своїх частин, а то й перед звичайними злочинцями, які вешталися в околиці. Зять о. Кушніра, бувший старшина УГА Антін Хухра, який був районним комендантом УВО на Судововишенщину з представниками сільської громади відвідали командира округи та з'ясували йому ситуацію й побажання громади. Командувач поставився прихильно до просьби і видав письмове уповажен-

ня, що „ім'я рек” має право „Українішен зельбстшуц анцугегерен, зові ваффен цу траген”. („Має право належати до української самооборони й носити зброю”). Дозволив нам уживати залишену поляками пальну зброю й набої, додавши жартома, що можемо взяти в посідання залишені польськими вояками деякі оцілілі гармати на шляху Волчищовичі-Мостиська...

V. „ВИЗВОЛЬНИКИ” Й УТЕЧА

НЕПЕВНІСТЬ СИТУАЦІЇ — ЗАЛИШАТИСЯ ЧИ ВТІКАТИ

Німецьке армійське командування позитивно ставилося до українців, бо тодішній головнокомандувач збройних сил ген. фон Бравхіч („Вермахт”) дав наказ співпрацювати з місцевим українським населенням і здобути його симпатії та прихильність. Та наша радість тривала недовго. Зібране на приходстві товариство сиділо групами в кімнатах і на верадні, гуторило, грало в карти, обговорювало ситуацію, плянувало дію в новій дійсності, яку бачило в рожевих кольорах. Лепіяло надію, що після визволення з польської окупації, наступить можливість вільного життя. Історична наша наївність, що якийсь народ проливатиме свою кров за нашу незалежність чи державність...

Нараз вбіг у кімнату зять о. Кушніра і спаралізував усіх страшною новиною, яку саме почув у своєму радіоапараті — „доблесна” Червона армія перейшла східні кордони Польщі, щоб „узяти в захист братній українській і білоруській народи”; (було це 17-го вересня 1939 року) і маршує на захід. Комендант нашої міліції негайно сів на двоколесник і поїхав до місцевої комендантури впевнитися в ситуації. Офіцер здивувався й урочисто заявив, що це певно вигадка, йому нічого невідомо. А втім німецький вояк не на те проливав кров, щоб віддати комусь здобуту територію.

Заспокоєний запевненням німецького старшини наш провідник потішив нас доброю вісткою. Проте далі кружляли вперто чутки, щ. Ріббентроп підписав умову з Молотовом, що після розбиття Польщі Галичина ввійде в склад СРСР. Німці перечили тому, потім твердили, що большевики отримають українську територію тільки по Львів, а саме місто й землі на захід від нього залишаться за німцями. Деякі німецькі гарячі голови відгрожувалися, що не послухають наказу відступати й будуть обстрілювати советську армію, навіть окопували й замаскували важку артилерію, звернену жерлами на схід. Але виявилось, що це тільки для безпеки тилів відступаючої німецької армії. Німецько-советський договір про відступлення Галичини большевикам показався правдивим.

Червона армія ввійшла до Львова 22-го вересня. Того ж дня на волчищовецькому приходстві з’явився драбинястий віз отця пароха сусідньої парафії Волостків, навантажений меблями, валізами. Отець парох і їмость, жестикулюючи схвильовано руками, тремтячим

голосом почали розповідати, що мають інформації про жажливі події у Львові зараз після приходу большевиків, мовляв, НКВД масово арештує наших людей, в'язнить, вивозить, розстрілює без суду.

На такі вістки жах огорнув усіх присутніх. Вирішено — молоді втікають, старші залишаються на місці. Отець парох і сотруди́ник не можуть покинути своєї пастви.

Ми навантажили два драбинясті вози речами першої потреби й ще цього самого дня під вечір наша валка вирушила на захід в сторону Перемишля. Їхало нас семеро — донька і зять отця пароха Кушніра з трьома дітьми, моя наречена Маруся й я. Ще перед від'їздом отець сотруди́ник настоював, щоб ми повінчалися, в воєнний час можна взяти шлюб без оповідей, але всі спротивилися. Не тому, щоб ми були проти вінчання, але загально сподівалися, що большевики довго не будуть, німці вернуться назад, а тоді відбудеться нормальне традиційне вінчання з усякими парадами, ну й гучне весілля. Мрії прив'язаних до традиції наївних політично людей...

По дорозі зустрічали ми селян, які гуртами стояли на вулицях, коло громадського дому, чи на майданах і гуторили при найновіші події. Деякі підходили до нас і радили вертатися додому, мовляв, ідуть „наші люди”, село вибирається вітати советську армію парадною брамою, прикрашеною синьо-жовтими прапорами... Ніякі наші аргументи їх не переконували. Та й що дивуватися, коли представники нашої парламентарної репрезентації, які повинні б мати політичний і дипломатичний досвід і орієнтуватися в ситуації, ходили у Львові „інтервенувати” в советської влади й опинилися... в тюрмі, чи пішли на заслання.

На ніч затрималися ми в знайомого священика кільканадцять кілометрів від Волчищович. Тут нічого не знали про прихід большевиків, бо радіо не мали, газети не приходили, бо пошта не діяла через брак комунікації, ніхто чужий із міста не приїздив, село „дошками забите”. Нас прийняли гостинно, їмость плакала над Марусею, що „таке молоде їде в незнане”, я сам почав робити собі викиди, що моя майбутня дружина не матиме навіть „ложки теплого росолу”. Господарі відмовляли нас виїздити, радили вертатися додому й не вірити в вигадані плітки й „татарські вісті”.

Проте на другий день уранці ми поїхали далі. Подорож була обтяжлива, треба було їхати краечком битого шляху, бо серединою маршували безкінечні колони німецьких піхотинців, просувалися моторизовані з'єднання, стукотіли на вужівницях панцерні авта, гуркотіли й скреготіли танкетки й танки, важенно котилися моторизовані гармати, автові обози, санітарні каретки, позначені величезними червоними хрестами на даху, на стінах і на дверях. Вони займали шлях майже на всю ширину, залишаючи для втікачів-цивілів тільки невеличкий окраєць над ровом „цісарки”. Треба було великої зручності погоничів, щоб не скотитися в рів.

Ми поспішали з кількох причин. Поперше — большевики „наступали нам на п'яти”, подруге — ми боялися, що можуть закрити міст над Сяном між Перемишлем-містом і Засянням, портрете — наші візники хотіли якнайскоріше повернутися додому. Нарешті ми добилися до Сяну. Перед нами довжелезна валка возів, з такими самими втікачами як ми. Кожний хотів чимдуж переїхати Сян. Але міст був знищений. Німецькі сапери побудували тимчасовий понтонний міст для військових потреб і тільки в проміжках пропускали втікачів. Це сповільнювало переправу. Врешті ми якось втиснулися в свою чергу. Віз покотився по стрімкому спаді і з розгоном в'їхав на провізоричний міст. Гірше було з виїздом на берег, бо міст був прокладений на рівні плеса ріки і треба було виїхати на берег по стрімкому узбіччі. Коні не могли витягнути навантаженого воза. На щастя кількох молодих вояків приклали свої дужі плечі й помогли нам виїхати. Ми з полегшею відітхнули. Найгірше поза нами, хоч і перед нами непевне...

ВЕСІЛЬНА „УЧТА” — ГУЛЯШ І РИЖ

Коні шпарко почвалали вимощеними вулицями Засяння. Нараз обірвався посторонок і треба було затриматися на середині вулиці. Щастя, що це була бічна вуличка й на ній не було військового руху. „Немає злого, щоб не вийшло на добре” — каже народна приповідка. Ладнаючи посторонок, ми з жахом побачили, що з воза висунулася військова польська рушниця, яку ми везли дбайливо загорнену в сіно. А мати зброю при собі — негайний розстріл. Правда, в нас була цидулка від судово-вишенського німецького коменданта з дозволом носити зброю, але чи його компетенції сягали аж у перемиський район, можна було сумніватися. Ми швиденько загорнули рушницю в полотно й поклали на дно воза під клунки.

Мій майбутній швагер Хухра мав вироблений плян. Ми мали затриматися в поблизькому селі на кілька днів, відпустити візників і винаймати місцевих. Село, в якому ми плянували стати постоем, мало бути випадовою базою влаштуватися на території що була під німецькою окупацією. Хухра парцелював в Волчищових землю якогось дідача, який мав посілість теж кільканадцять кілометрів від Перемишля в селі Гнатківці. На підставі документів і повновластей на парцеляцію Хухра плянував виклопотати в перемиській комендантурі дозвіл управляти маетком гнатковецького дідача, який кудись утік.

Ми заїхали на приходство, сподіваючися залишитися тут на кілька днів. Але нас прийняли дуже холодно. Вранці другого дня отець заявив, що німецьке командування стрілятиме кожного, хто не є постійним мешканцем місцевостей вздовж Сяну. Ми знали, що ця вістка неправдива, але спакували речі й поїхали в сусіднє село, де нас радо прийняли господарі-селяни, відступивши нам простору кімнату.

Зараз наступного дня Хухра й я поїхали до командантури й без труднощів отримали дозвіл завідувати опущеним маєтком. Хухра зобов'язався, що збере ці плоди, які ще залишилися на полі, заопокується реманентом і живим інвентарем. Вертаючися увечері додому мали ми клопітну пригоду, яка закінчилася щасливо. Причиною були знову рушниці, які ми для безпеки взяли на візок-однокінку і сховали під сіно. На містку над маленьким потоком затримала нас польова жандармерія і домагалася перепустки. Один із них почав перешукувати візок. Хухра став нишпорити по кишенях за повноважними на управу маєтком, при тому заявив: „Вір зінд українер”. „Українер? Фарен зі вайтер!” (Ми українці. Українці? Їдьте далі!). Хухра підігнав коні і ми без перешкод заїхали додому.

Показалося, що політично-мілітарна ситуація устabilізувалася й немає виглядів повернутися скоро додому, як це ми наївно думали, покидаючи рідні пороги. Ми з Марусею вирішили звінчатися.

Яка іронія долі! На нас справдилася народна пословиця: „Хто високо літає, той низько сідає”. Ми плянували відбути гучне весілля з усіма традиціями, а тут... Вінчання відбулося без оповідей в монастирській каплиці ССВасиліянок на Засянні. Звінчав нас монастирський отець. Присутніми були: два свідки — Марусина товаришка з перемиської жіночої гімназії й її батько, бо нікого більше ми не знали, а на нашого сестрінка, Ореста Питляра, отець не хотів погодитися, бо не знав його. Крім свідків була сестра Марусі Дарка, швагер залишився вдома пильнувати дітей і варити весільний обід. Була теж мати настоятелька, яка знала Марусю ще з гімназійних часів. Весь час сіяла дошкульна мжичка. На обід запросила нас Марусина товаришка. Обід складався з росолу й росолового м'яса, картоплі й якоїсь городовини та ніби — торта. Приїхавши додому, ми засіли за весільний стіл. Меню, було незвичайне — гуляш і риж. Знайшлася й пляшка „монопольки”. З того часу кожного року в річницю вінчання споживаємо гуляш і риж, Жартома ми говорили, що нашим „сватом” був Гітлер, або, що „оженив нас Гітлер” („оженив” не тільки нас, але й себе!...), бо коли б не почав війни, в наслідок якої „розлетілася” Польща, ми були б ще довго тільки нареченими.

Осінь і зима пройшли спокійно при господарських роботах. Я часо навідувався до Перемишля. Тут проф. Теодор Поліха, бувший учитель чоловічої гімназії в Перемишлі, робив заходи створити гімназію й стати її директором. До вчительського складу мав належати й я. Але з тих заходів нічого не вийшло, раз, що німецька влада не дуже сприяла загально-освітнім середнім школам, друге, що, зорганізовано гімназію в Ярославі.

VI. У ПОШУКАХ ПРИСТАНОВИЩА

ТАБІР УТІКАЧІВ У КОРОСНІ Й У СЯНОЦІ

Але довше перебування на селі було для нас обоїх неможливе. „Паскарі” привезли з Кракова вістку, що там зорганізувалося українське життя, що шукають учителів, а для молодих жінок німці влаштували поштові курси, зокрема телефоністок і телеграфісток. Ми рішили попрощати гостинних Хухрів і поїхати до Кракова. Але я довідався, що в Коросні є велике скупчення українців і там можна теж влаштуватися. Я сів на двоколесник і поїхав до Коросна. Дорога далека, коло 80 км. Початково я їхав польовими дорогами, згодом битим шляхом. По дорозі їхало багато вантажних автомашин, а на них молоді хлопці в темнозелених уніформах. Вони співали українських пісень. Я підійшов до одної автомашини й спитав, чи не взяли б мене з собою до Коросна, бо туди стелився їм шлях. Але провідник відповів мені, що вони бувші Січовики з Карпатської України й їм заборонено везти „цивілів”.

Було вже темно, як я опинився на території, заселеній поляками. Мені треба було десь переночувати, бо наближалася поліційна година, а на дворі почав накрапати дощ і спати на відкритому полі не було як. Хоч-не-хоч я рішився проситися на ночівлю до мазура, хата якого стояла осторонь дороги. Господарі погодилися прийняти мене на ніч. Під час вечері господар почав мене випитувати хто я, куди їду, чому. Я мусів вдавати поляка. Треба було вважати, щоб не вихопилося якесь українське слово. Я поляк-учитель, вертаюся з „кресів” додому коло Коросна. Далі господар став нарікати на українців, мовляв, через них поляки програли війну. Я відповідав ухильно — не хотів потверджувати, але й не хотів заперечувати.

Мені постелили солому в сінях і дали верету вкритися, бо ніч була холодна, вогка й дощкульна. Я поставив двоколісник коло себе. Боявся, що господарі можуть мене вбити й загарбати мій велосипед. Але ніч пройшла спокійно. Вранці я поснідав, подякував за гостинність і пустився в дальшу дорогу. Битий шлях був крутий, раз під гору, то знову в долину. На одному зїзді колесо роверу сковзнулося по слизькій від дощу поверхні й я полетів коміть головою через керму та гепнувся об дорожню жорству. Я побився боляче, але найгірше, що здер шкіру до кості на мізинному пальці. Щастя, що двоколесникові нічого не сталося! Я перев'язав палець ганчіркою, але мізинчик болів і пашів. Незабаром я вїхав у якусь більшу оселю — ні то велике село, ні то містечко — чисте й чепурне.

На горбку при дорозі я побачив дімок, а на дверях табличку з прізвищем жидівського звучання попередженим титулом „Д-р” та написом „шех наук лікарських”. Я постукав у двері веранди, мені відчинила літня жінка, мабуть дружина лікаря. Побачивши мене, вона жахнулася. Я поздоровкався чемно і з’ясував в чому причина. За хвилину з’явився лікар, завів мене в кабінет, здизенфікував рану, дав мені укол проти тетанусу і перев’язав зранення. Відмовився взяти заплату й побажав мені щасливої дороги.

Сценарій змінився. Шлях вирівнявся, обабіч дороги чепурні села, здебільша заселені українцями. Це можна було пізнати по церковних банях. Коли ж у селі височили вежі костьолів, це знак, що село польське. Коли видніли бані й вежі — певна ознака, що село мішане.

Врешті в післяобідню пору я добився до Коросна. На ринку побачив я вперше сцену, яка в пізніші роки стала загальною на окупованих німцями теренах. Старозавітні жиди, багато з них похилого віку, мусіли замітати великими віниками ринок і тротуари. Це були перші ознаки майбутнього знущання й винищування нацистами жидівського населення. На вид жидів, що змушені були працювати на коросненському ринку, мені пригадалися сцени з моїх дитячих років в Немирові під час Першої світової війни, коли то російські солдати били жидів прилюдно канчуками на немирівському ринку, відрізували їм „пейси” й заставляли до тяжких робіт. І подібні сцени з українцями під час польської „пацифікації” Галичини. Видно, що всі окупанти однакові...

Я допитався до місця, де був приміщений табір українських біженців. Це був великий будинок — школа, чи бувші казарми з просторим подвір’ям. Скрізь вешталися молоді люди, які не знали що робити з собою і з часом. Деякі стояли напів роздягнені при огорожі, що відмежовувала табір від вулиці і винищували насікомих. Що хвилини лунали привітання „Слава Україні!” Якісь люди в ґумових плащах гонили сюди й туди на мотоциклах. Пізніше я довідався, що це полковник Сушко й товариші організували „похідні групи”. Скільки в цьому правди — не знаю.

На мене табір зробив гнітюче враження. На щастя я зустрів тут земляка з Яворова, якому з товаришами за моїх гімназійних часів врятував життя, коли він був ще малою дитиною. Ми рибалили на „млинівці”, а він впав у крутіж під млиновим колесом і ми спільними зусиллями витягли його з води. Це був Тарас Шумилович, пізніший маляр у Нью Йорку. Він подбав про харчі для мене і здобув місце на нічліг на підлозі, бо було так тісно, що коли один обернувся під час сну, всі мусіли теж обертатися. Я переконався, що мені в цьому таборі немає що робити. На другий день Шумилович дав мені хлібину й пушку консервованої паштетівки, я сів на ровер і цим самим шляхом, яким прибув з надіями до Коросна, повернувся додому, вступивши по дорозі до Сянока, де д-р Ростислав Єндик організував гімназію. Я зареєструвався на всякий випадок. Тут табір для перебіжчиків з-під советської окупації був спокійніший і

менший ніж у Коросні, проте мені не подобався. Я вирішив тільки переночувати й рушити вранці в дорогу додому. Вночі я був свідком, як через повноводний Сян перебрело кількох наших людей, рятуючи себе перед большевиками. Стікаючи водою, перемерзлі, втомлені й голодні, вони з трудом добилися до табору. Мені прийшлося спати в двійку на залізному ліжку без сінника чи матраца й без накривала. Поснідавши, я сів на ровер й дорогою понад Сяном пустився в сторону Перемишля-Засяння, чи як його німці називали „Дойч Прцемишль” („Німецький Перемишль”). Була неділя, падала легка мжичка. При дорозі я побачив „фельдкіхе” (польову військову кухню), коло якої вешталось кількох кухарів, які готували харчі для вояків. Приємний запах гарячої кави манив мене. Я затримався й попросив старшого кухаря кухоль кави. Він налив мені повну шальку ароматичного гарячого напою, втицьнув у руку шматок „комісняка” й казав сховатися за стосом дров, щоб начальство не бачило. Я жадібно випив каву й пожував половину хліба, решту сховав на дальшу дорогу. Подякував німакові й поїхав.

ПРИГОДИ З НІМЕЦЬКИМИ ПОЛЬОВИМИ ЖАНДАРМАМИ

З-поза хмар виглянуло сонце й на душі стало веселіше. Люди верталися з церкви додому. Дорога вела понад Сяном, берег був порослий верболозом, комишами й очеретом. Нараз з очеретів вискочив „Фельджандарм” (польовий жандарм, МП) і крикнув „Гальт!” Я знав, що він гукає на мене, але вдавав, що не чую й не беру його вигуку до себе. Натиснув на педалі й помчав. Але німець став верещати „Гальт!” „Гальт!”, врешті чую, як „зарепетував” замок у рушниці й вистрелив угору. Не було ради, я затримався. Мабуть затримав мене тому, що я єдиний їхав велосипедом, а інші люди йшли пішки.

— Куди їдете? — спитав мене гостро.

— До Перемишля.

— Прцемишль під русами.

— Але я їду до „Дойч Прцемишль”.

— „Дойч Прцемишль” також під „Совет-Русслянд”.

— Але ж я тільки два дні тому виїхав звідтіля і ніяких „руссен” там не було.

— Але тепер є. А скільки грошей маєте при собі? Не вільно везти більше як „цванціг цльоті” (двадцять злотих).

Я маю сорок „цльоті”, нате вам двадцять — і я подав жандармові нового банкнота.

— „Шен, шен” — подякував німачисько. — Можете їхати.

Без пригод, але з великими труднощами розмоклими від осіннього дощу шляхами повернувся я до Гнаткович. Ми з дружиною вирішили, що нам треба дістатися до Кракова, бо на провінції не було для нас ніяких перспектив. На просьби Хухрів ми погодилися відсвяткувати з ними Різдво Христове. Але наша постанова залишити Гнатківці була перерішена.

Тут дозволю собі перервати хід розповіді, бо не могу відмовити собі приємности розказати про один комічний епізод, який трапився саме в зв'язку з близьким Різдом. Шкільна товаришка моєї дружини з Перемишля-Засяння вибралася на село роздобути деякі продукти потрібні до св. Вечері. Вона забарилася з поворотом поза дозволену поліційну годину. На межі міста стояв німецький „пост” із застромленим на рушниці багнетом, паском шолома під бородою і з бляхою, перевішеною на лацюжку на грудях з написом „Фельджандармері” (польова жандармерія). Перелякана жінка прийняла тактику випередити вояка, поки він її затримає і стане розпитувати. Німецькою мовою володіла недосконало, але солодким голоском заговорила: „Герр зольдат, гебен зі мір айн зольдат” (Пане жовніре, дайте мені жовніра). Німець підсміхнувся, а що вона величала його „пане”, він віддячився їй ввічливістю і спитав: „Гнедіге фрав, воцу бравхен зі айнен зольдат”? — і підморгнув значуще (Ласкава пані, навіщо вам жовніра?)

Вона зберегла рівновагу духа й вияснила йому, що з уваги на поліційну годину вона хотіла б охорону вояка, щоб уникнути неприємностей.

Вояк засміявся і сказав, щоб ішла спокійно додому, ніхто її не арештує й не покарає.

Жінка подякувала і пішла щаслива, що „пост” не відібрав їй заборонених у военний час сільсько-господарських продуктів — яєць, масла, сушених грибів і овочів, маку та меду.

VII. КРАКІВСЬКІ ЧАСИ — ПЕРША ЕМІГРАЦІЯ

ДРУЖИНА ВЛАШТОВУЄТЬСЯ НА ПРАЦЮ

Зараз після Різдва я вибрався поїздом до Кракова на оглядини й розвідини ситуації та можливості влаштування на працю. Завдяки сестринці я знайшов тимчасове приміщення, що стало для мене випадовою базою. В Українському Центральному Комітеті о. Олександр Малиновський, керівник суспільної опіки, запевнив мене, що дружина без труднощів дістанеться на курси телефоністок і телеграфісток, що їх влаштовували німці для українських жінок, які заступили б німецьких службовичок у менше важливі з мілітарного боку місцевій телекомунікаційній мережі. Курси були платні, курсанток забезпечували харчами й приміщенням — самотніх у гуртожитку, одруженим призначали з уряду помешкання. Отець Малиновський радив мені поспішати, щоб Маруся могла взяти участь у найближчому курсі.

За кілька днів ми були в Кракові. Знання німецької мови влегшило дружині перейти скорочений вишкільний курс, бо не мусіла проходити підготовного мовного курсу. Вона отримала вигідне помешкання і приносила харчі додому з поштової кухні, при тому щоденно жбан правдивого німецького пива. Тим, які брали харчі додому, кухарі давали щедрі порції, що вистачали на двоє людей. Здебільша був це „Айнтопф” „одногогоршкова” густа зупа з м'ясом, картоплею й городиною, хоч інколи давали теж курятину, варену шинку тощо.

За кілька тижнів Маруся успішно склала іспит, а що володіла бездоганно німецькою мовою, її залишили на працю телефоністки („Телефонавфнаме”) в головному поштовому уряді в Кракові. Тяжче було з працею для мене. Початково я отримував безробіття, але це була невеличка сума маловартними польськими злотими. Найбільш поплатним джерелом була т. зв. „Тройгендерка”, завідування зреквірованими німцями крамницями, підприємствами, або „Лігеншафтами”, тобто земельними посілками. Це була здебільша жидівська власність, або великі господарства, покинені польськими власниками, хоч німці перебирали часто з мілітарних чи економічних міркувань і такі посілки, чи підприємства, яких власники були на місцях. Я одначе не мав ніяких зацікавлень до ведення підприємств („бизнесових”), тому не робив заходів стати „Тройгендером” (довіренником). Дістатися на працю в Українському Центральному Комітеті, чи в інших громадських установах, що

були в руках українців було мені трудно, бо ці посади були обсажені нашими людьми, заангажованими в політично-партійній діяльності, приналежних до „клік”, „котерій” і „пачок”, пов'язаних родинними вузлами чи знайомствами серед „впливових кіл”. Тому я мусів розглядатися за працею в урядах.

СТАЮ УРЯДОВЦЕМ ДИРЕКЦІЇ ЗАЛІЗНИЦЬ

Випадково я зустрів і познайомився на вулиці з одним українцем, який працював в „Арбайтсамті” (уряд праці) і він влаштував мене в дирекції залізниць. Прийняв мене на інтерв'ю керівник персонального відділу д-р Нойман, людина привітна, лагідна й чемна, навіть не був „партайман-ом”. Довідавшись, що я не маю ніякого досвіду в цій ділянці, він запропонував мені тимчасово скромне місце в залізничній ієрархії. Моїм завданням було сортувати й розподілювати пошту, реєструвати вхідні й вихідні письма тощо. Мій титул звучав: „Авсгільфсамтсгегільфе”. Тільки німецька мова може скомбінувати такий мовний дивогляд!... Обіцяв, що пізніше перенесе мене на вищій щабель. На такій самій посаді я застав ще одного молодого українця, якого я знав зі Львова та двох поляків — краків'янина, доктора прав і познаньчика, який говорив сильно згерманізованою польською мовою, часто вживав вислову „їдзь льос в перони!”, або скорочено „перона!” (Точно: „Йди геть до перуна!” Це калька з німецького прокльону „Доннерветтер!” — громовиця). Проте він був щирим польським патріотом. Який був його фах — не знаю.

Перший авансував поляк, доктор прав, якого взяли до бюро перекладів розпоряджень, за ним пішли ми українці — я отримав посаду урядовця у „Феркерсконтроле Айнс”, тобто в бюрі особового залізничного руху. Моїм завданням було контролювати рахункові звіти з кільканадцяти менших станцій, бо великі станції контролювали досвідчені урядовці.

Жилося мені незле, обставини праці були непогані. Моїм шефом був німець-партієць „герр Гехт”, бувший „клемпнер”, тобто бляхар. Його зробили шефом бюро, хоч не мав ніяких кваліфікацій, був майже неграмотний, у кожному урядовому письмі робив кілька мовних чи орфографічних помилок. На таке відповідальне становище дістався тому, що був не лише партійцем але й належав до „Гундертшафту” тобто особистої охорони Гітлера від початку його публічного виступу на політичній арені. Герр Гехт залюбки одягався в золотисто-жовтого кольору уніформу з широкою опаскою на рукаві з подобою „Гакенкройц-а” (свастика). Був обвішаний орденами. З уваги на колір уніформи членів „Гундертшафту” називали „Фазанен”.

Яка іронія долі! Бувший шеф бюро з польських часів правник з докторатом і велетенським досвідом був таким самим контролером як я, хіба тільки, що він перевіряв великі станції. Це була людина з бездоганними манерами, незвичайно ввічлива, культурна. Перено-

сив він своє приниження гідно, ніколи не нарікав, хоч інші поляки жалілися: „Пане колего, але ж ми ту урженди п'ястуєми!” („займаємо становища”). Цей бувший керівник бюро радо давав мені поради й пояснення, коли я мав початкові труднощі в новій для мене ділянці парці.

Герр Гехт, не зважаючи на своє становище, яке вдарило йому до голови, був людиною добродушною, відкритою й щирою. Радо розмовляв зі мною, любив жарти. Як більшість німців любив теж добре й багато поїсти, попиту пива чи вина. Тому й був череванем. Секретаркою його була „вассер-полька”, тобто свіжо спечена німка польського походження — „фольксдойче”. Як ніхто не чув, вона розмовляла по-польськи і посміхалася зі свого шефа, показуючи мені його неграмотні письма.

Початково я сидів на спільній залі з польськими колегами праці. Взаємини між нами були коректні, пізніше навіть приятні, коли поляки набрали до мене довір'я. Часто під час перерви нарікали на німецькі утиски і попивали воду, щоб заспокоїти голод...

Одного дня герр Гехт заявив мені, що тут є „фольксдойче” українського походження „герр Дроцик” (Дроздик) і тому я буду перенесений із загальної залі до його кабінету, де будемо працювати в двійку. Про цей аванс подбав Дроздик, довідавшись, що я українець. Він не намовляв мене стати „фольксдойч-ем”, але змальовував мені приманливими кольорами користі зі зміни національності. Я переконався, що це цинік, який не вірить у ніякі вищі вартості. Був одружений із „фольксдойче” польського походження, а все його зацікавлення було спрямоване на матеріальну сторінку життя. Коли раз я сказав, що йду в неділю до церкви, він заявив: „Я в боги й забобони не вірю”. Служив мені порадами, бо мав великий довоєнний досвід у праці в дирекції залізниць, проте сам був лінивий і своє діло виконував недбало. З того приводу мав велику неприємність. Він контролював половину квиткових віконць головної станції в Варшаві. Але замість перевіряти совісно всі позиції, він механічно „зафайковував” їх. Процедура контролю полягала в тому, що коли різниця між звітом касира станції і фактичним станом каси вказувала цифру п'ять злотих, то до трьох разів контролер не звертав касирові уваги. Після третьої різниці, контролер обов'язаний був остерегти касира про помилку чи неправильність і покликатися на попередні три випадки неправильності. Коли різниця була десять злотих — треба було вказати на неї касирові зараз першого разу. При вищих розходженнях касир отримував остереження, що на майбутнє контролю буде зроблена на місці, а некорисний її вислід може дати притоку до звільнення з праці й до покари. У випадку Дроздика касир зорієнтувався, що контролю роблена недбало й він почав допускатися надужиття на більшу міру. Контроля каси вказала високу суму недобору. Перевірка звітів виявила, що Дроздик „файкував” позиції механічно і підписував звіт „на слово”. Мав із тієї причини великі неприємності,

але якось вимотався з халепи. З того часу вже не намовляв мене байдуже й недбало ставитися до праці.

Не зважаючи на безпринциповість, цинізм, релігійну ідиферентність і матеріалізм, Дроздик не раз допомагав мені харчами чи „бецугшайнами” (нарядами) на одяг або на товари, яких з вільної руки не можна було набути, хіба на „чорному ринку”, чи „на пасок” за неймовірно високу ціну. З харчами й предметами особистого чи щоденного вжитку не-німцям було скупко. Харчові картки й додаткові приділи з бюро ніяк не вистачали і треба було промишляти. Тут у пригоді ставали німці. Вони теж хотіли дістати деякі продукти на „чорному ринку”, але не мали туди доступу. Зокрема великий попит був на мак. Сірі зеренця маку йшли на вагу золота, бо вживання маку було заборонене під карою смерти. З них „били” олію. Але німкені в Райху домагалися від чоловіків, які були на „Айнзац Остен” (службове відрядження — Схід), щоб присилали їм мак, з якого „фрав” пекли тістечка, що їх називали „Тодескухен” („смертні тістечка” — натяк на кару смерти). Тому герр Гехт просив мене часто купувати йому „на чорному ринку” мак. У такі дні я виходив із бюро вранці й вертався після обіду. Звичайно мак вдалося мені придбати за пів години, решта часу я використовував на приватні справи. Місцем, де процвітала заборонена торгівля, чи обмін товарами була торгова галя в старинній будівлі „Сукенніц” і суміжна площа. Найкращою принадою був хліб. Я брав під пахву загорнутий у папір буханець хліба, але опаковував його так, щоб кінчик був видний для ока. Ставав у людному місці й, буцімто, байдуже приглядався метушні людського муравлища. За хвилину з’являвся проспективний покупець. Треба було бути обережним, щоб не попасти в руки агента, бо кара за торгівлю „з-під поли” була дошкульна. Зміркувавши, що людина надійна, я починав переговори про товарообмін. Не зважаючи, яку високу грошову ціну не пропонував би покупець, я настоював на фунті маку. Врешті торг був „добитий”, добродій зникав із хлібиною, а я „змивався” з торбинкою маку.

Герр Гехт не хотів бути мені довжний і відплачувався то харчами, то приділом вугілля, чи хочби виклопотанням підводи перевезти вугілля з товарової залізничної станції на другий кінець міста до мого помешкання. Раз спитав мене, що я хотів би мати для Марусі на „бецугшайн” для „райсхдойчів”. Снігівці — відповів я без надуми, бо почалася зима.

За кілька хвилин герр Гехт вернувся з нарядом, щоб у розподільному пункті для „райсхдойчів” видали мені пару снігівців. Не підозріваючи лиха, я вийшов на коридор, тримаючи в руці дорогоцінний, недоступний для не-німців документ. Де не взявся герр Маєр, який органічно ненавидів не-німців. Побачивши в моїх руках папірець, який прислужував тільки „юберменшам”, підняв такий несамовитий крик, густо перетиканий „фафлюхтуванням”, що з кімнат повибігали інші урядовці, між ними шеф персонального

бюра симпатичний д-р Нойман, щоб розібратися в чому діло. Я стояв ні в сих, ні в тих, забувши язика в роті. Д-р Нойман намагався втихомирити розлючено Маера. На моє щастя з бюра викотився черевань герр Гехт. Побачивши, що я в клопоті, почав і собі „фафлюхтувати” на весь рот, мовляв, цей „бецугшайн” належиться йому, Гехтові для його власної жінки. Він тільки посилає „керля” (парубка) принесли снігівці. На тому справа виявилася, буча притихла. Я швидко побіг до магазину по дорогоцінний товар, що майже висунувся з моїх рук.

ВЗАЄМИНИ З ПОЛЯКАМИ, НІМЦЯМИ Й „ФОЛЬКСДОЙЧАМИ”

Були в мене й інші німці, які ставилися до мене прихильно. Це передусім берлінець герр Шрапель. Він мав титул доктора прав, але займав підрядне становище, бо не був партійцем. З того приводу він на самоті в розмові зі мною нарікав на Гітлера й партію, що протегують неуків коштом людей з вищою освітою тільки тому, що вони не є нацистами. Я, очевидно, мовчки вислухував його нарікань.

Були ще й два черевані — герр Цільке, який інколи обдарував мене харчами і герр Піязек, який залюбки їв сире м'ясо і намовляв мене робити те саме. Я відповів йому, що радо це зробив би, але, на жаль, не маю м'яса. Піязек здивувався, він думав, що урядовці не-німці мають такі самі харчові привілеї, як „райхсдойчі”... Став розпитувати мене, якої я національності. Коли довідався, що я українець, почав переконувати мене, що я повинен стати німцем, бо обі національності мають в собі цю саму кров. Він сам є з походження поляк і називався „Пясек” (по-польськи — пісок), але став німцем, членом партії, його прізвище вимовляють „Піязек”. Треба користати з кон'юктури... Я не пішов на його підмову, але він далі ставився до мене прихильно, хоч мав мене за дурака...

Треба признати, що польське населення Кракова ставилося до українців коректно. Взагалі Краків робив враження культурного міста своїми історичними пам'ятками, зокрема осідком польських королів на Вавелі. Тут у скарбницях зберігалися дорогоцінності київських князів, вивезені польським королем Болеславом Хоробрим. Прикрасою міста був старинний Ягайлонський університет, в якому студіювало багато українців від початку його заснування, а професорами й викладачами були теж українці — Богдан Лепкий, Іван Зілінський, Володимир Кубійович, Юліян Генік-Березовський, Софія Рабій. Інші пам'ятки варті уваги, це Маріяцький костюль, „Сукенниці”, оперний театр. В багатьох костюлах були ікони роботи українських мистців, а літературні, мистецькі й наукові українсько-польські зв'язки загально відомі. Українці мали до розпорядження церкву св. Норберта, парохом якої був о. Павло Хрущ.

Мої колеги праці поляки ставилися до мене прихильно, навіть з довір'ям. Це довір'я скріпилося, коли я вирятував із клопоту молодого польського урядовця, бувшого вчителя фізичного виховання, якому доручено опіку над спортовим стадіоном дирекції залізниць. Трапилося раз, що несподівано під кінець тижня мала

приїхати якась команда копаного м'яча. Завідуючий грищем, не мавши задалегідь повідомлення про її прибуття, виїхав на кінець тижня на провінцію. Розшуки німців були безуспішні, а їх лютя не мала меж. Погрожували арештом і концентраційним табором. Мені стало жаль молодой людини. Я пішов до одного з польських колег праці, який жив недалеко від завідувача спортивним майданом. Він сів на ровер і поїхав за ним до родини на провінції, куди той виїздив звичайно в вільні від зайнять дні. Справа була врятована, грище було готове на несподівану гостину інтрузів.

До цивільного польського населення німці ставилися або байдуже, або з призирством, погордою, насмішками. Часто можна було чути глумливий вислів: „Польніше віртшафт” (польська господарка). Німецька влада нашвидкоруч перебудовувала різні будівлі, зокрема ресторани, каварні і льокалі „Нах дойчем ґешмак” (на німецький смак). Всі мешкальні доми в кращих дільницях були „бешлягнамт”, тобто зареквізовані для виключного вжитку німців („Нур фюр дойче”). Маріяцький костюол зі скульптурами Віта Ствоша (німці твердили, що це їхній мистець Файт Штосс) був закритий перед оком велетенськими брезентовими полотнищами. Це німці скрито вивозили з нього твори свого земляка-мистця. Пам'ятник Адамові Міцкевичеві на площі поміж „Сукенніцями” і Маріяцьким костюолом був знесений. Поляки побожно ставали навколішки, молилися і потайки ховали рештки п'єдесталю, на якому стояв пам'ятник їхньому „в'ещові” (пророкові). Ягайлонський університет не діяв, середнє загально-освітнє шкільництво було закрите.

Я був свідком двох випадків брутальної поведінки німецьких офіцерів супроти цивільних поляків. Раз якийсь добре вдягнений поляк, висідаючи з трамвайного вагону нехотючи на східку зачепив ногою виглянсований чобіт німця і цей копнув його з усієї сили, скинув зі східця і прозвав „Польніше швайн!” (польська свиня). Іншим разом у вузькій вулиці середньовічного Кракова польський прохожий зачепив двері офіцерського авта. Старшина вискочив і з усієї сили вдарив поляка в лице. Німецьким рядовим воякам було заборонено „фратернізуватися” з поляками, але на практиці це виглядало інакше, члени „Вермахту” радо „фратернізувалися” не так із поляками, як „швестеризувалися” з молодими польками („Швестер” — сестра).

Поволі німецька цивільна влада почала показувати свої пазурі. Почалися переслідування польських патріотів, за вбивство німців кількакратно вирушали в терен військово-поліційні карні експедиції, цілі села вистрілювали й зрівнювали з землею.

Раз польська боївка вбила якогось видатного німця. Його похоронили з великими військовими парадми. Імпозантне і грізне враження робили колони СС-ів, які, вибиваючи такт кованими чобітьми, маршували з наїженими баґнетами, що виблискували на сонці. Ще грізніше виглядали на другий день озброєні до зубів каральні відділи СС-ів і поліції, які вирушили в терен приборкати

місцевість, в якій трапилось вбивство. Усе населення вистріляли, село спалили, заорали і сліду по ньому не залишилося.

Мимоволі насувається паралеля й рефлексія з недавніх знущань польських уланів і поліції під час „пацифікації” Галичини, коли наших активних громадян били до смерти, а наш культурний і економічний доробок знищили дощенту та пустили з димом. І зруйновані православні церкви на Холмщині і нелюдські знущання „кракусів” над безборонними холмцанами. Історія інколи дає болючу лекцію...

ВІДНОВЛЯЮ ЖУРНАЛІСТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Попри щоденні клопоти й заробіткову працю віджила в мене журналістична жилка, яка вперше пробудилася в мене за студентських часів у Львові. Я став позаредакційним співробітником „Краківських Вістей”, які виходили в „Українському Видавництві”. Головним редактором був Михайло Хом’як після першого редактора Бориса Левицького, який мусів відійти на вимогу німецького цензора і шефа преси д-ра Е. Гаснера. Справа в тому, що німці заборонили поміщувати матеріали політичного характеру, зокрема такі, які заторкували б Советський Союз, що був у приязних взаєминах з Німеччиною (пакт Ріббентроппа-Молотова). Б. Левицький, здібний журналіст, але молодий і недосвідчений, необачно зламав заборону влади, помістивши статтю про советсько-фінляндську війну. Були чутки, що Б. Левицькому грозила кара смерті чи концетрак, і тільки інтервенція впливових чинників УЦК врятувала його з халепи.

Моя співпраця з „Краківськими Вістями” не потривала довго, бо між мною і головним редактором виник конфлікт. На перший погляд це була дрібна справа, але по суті для мене вона була принциповою. Я написав статтю на тему національно-релігійних відносин під час українізації Православної Церкви на Волині. Коли я після появи статті прийшов до редакції, редактор М. Хом’як заявив мені, що мав через цю статтю неприємність із цензором. На мою статтю дав відповідь якийсь православний церковно-громадський діяч. Цензор налякався, що може вив’язатися полеміка й дав осторогу Хом’якові, а він відмовився виплатити мені гонорар. Мені не йшлося про грошову винагороду, бо вона була мінімальна, але я принципово не міг погодитися з становищем головного редактора. На мою думку, за статтю відповідає її автор, але за поміщення статті відповідальність падає на головного редактора, бо від нього залежить, який матеріал повинен, чи має з’явитися в газеті. Раз головний редактор помістив статтю, він повинен мати професійну і цивільну відвагу взяти на себе відповідальність за її поміщення.

Але я не закинув журналістичної праці і став писати популярні доповіді, які ввійшли в збірники — „Поклін Шевченкові” (передрукований в ЗСА в 1961 р.), „Поклін Іванові Франкові”, „Поклін Лесі

Українці". Цими матеріалами послуговувалися культурно-освітні працівники й школи.

Наше побутове життя устійнилося. В Кракові жило багато українців, в тому чимало наших знайомих, колег із шкільної та університетської лавки. Кожний сяк-так влаштувався, товариське життя розгорталося. Ми ходили спільно на проходи й даліші прогулянки, зустрічалися в приватних домах, бо хоч з харчами завжди було скупно, зате німці не шкодували приділів алкоголю, який можна було вимінювати за харчові продукти. Всі ми жили надією війни поміж німцями й советами, всі ми леліяли сподівання незабаром повернутися в рідні сторони.

Були й сумні моменти — смерть Богдана Лепкого, похорон якого відбувся при великому здвизі народу, а мистець-рецитатор Юліан Генік-Березовський, асистент професора в Ягйлонському університеті, виголосив чудову промову над його могилою. Відпроварили ми на місце вічного спочинку політично-громадського діяча, журналіста-публіциста, редактора й письменника адвоката д-ра Осипа Назарука, який був моїм першим учителем журналістики.

ТРАГЕДІЯ ЗАБОРОНЕНОГО КОХАННЯ

Трапилася одна подія, притаманна цим несамовитим, буремним часам і відносинам, які панувала під час німецької окупації. Одного дня сказав мені герр Гехт:

— Слухайте, Вальтер, завтра „рате” (радник) д-р Альфред Крюгер має „гебуртстаг”. Прийдіть перед восьмою, побажаємо йому, вип'ємо по чарці вина, закусимо шоколядками, (день народин).

Коли я прибув другого дня на означене місце й годину, я зауважив, коло бюра ювілята метушню. Німці нервово бігали сюди-туди, вимахували руками, викрикували різними діалектами уривані, незрозумілі мені фрази. Одне, що я розумів, це часте „фафлюхт, нохамаль!” правильно: „Ферфлюхт, нох айнамаль!” — („Будь проклятий ще раз”, наше: „Будь тричі проклятий!”): Я дотиснувся до Гехта, але він відсунув мене набік і шепнув: „Ідіть до своєї праці. Потім зайдіть до моєї канцелярії, я вам розкажу”.

Від нього я довідався про трагічну подію: коли шанувальники відкрили двері, щоб заспівати соленізантові „Гох”..., побачили жахливу картину: на бюрку, застеленому прапором із свастикию, на якому стояли квіти, подарки, картки з побажаннями, скриньки з вином, помадки, лежав ювілят із простріленою головою. В правій руці тримав пістоль. Капюжа крові зі скроні забагрила прапор. Д-р Крюгер поповнив самовбивство...

Причиною було кохання. Покійний був членом партії, в Райху мав жінку й дітей, але закохався до нестями в красуню-жидівочку. Не помогли ніякі вговорювання співпартійців покинути „трефну” любку, що належала до народу, який німці зневажливо називали

„крумме назе” (горбатий ніс). Щоб уникнути скандалу, партійний суд вирішив: за зламання закону расизму в день народин покласти йому на бюрку пістоль. Він зрозумів, що це означає — виконати присуд смерти власною рукою...

ЖИДІВСЬКЕ ГЕТТО

Жидів позбавлено права вести навіть найменші підприємства, зате заставляли їх до примусової тяжкої праці. Жиди мусіли носити на рукавах опаски з „звіздою Давида”. Згодом почали виселювати їх до гетта в найбільшій частині міста за Вислою на дуже малому просторі. Початково гетто не було відгороджене й можна було жидам свobodно виходити й входити, а також не-жидам відвідувати цю жидівську територію. Деякий час тут велася торгівля на „чорному ринку”. А там почалися вивози жидів у невідомому напрямі. Така доля стрінула й нашу співмешканку — жидівку, в помешканні якої нам призначено одну житлову кімнату з правом вживати кухню й лазничку. Чоловік її був адвокатом, але в хвилині, коли ми отримали приділ мешкання, його не було. Жидівка ніколи нам не сказала, що з ним сталося. Жила, мабуть, із готівки, бо не працювала, а чинш за кімнату ми платили мешкальному урядові („Вонунгсамт”). Ми жили в мирних взаєминах. Коли її вивезли й друга кімната залишилася вільною, ми поробили заходи, щоб мешкальний уряд призначив її нам, бо боялися, щоб нам не прислали якогось небажаного співмешканця. На наше щастя призначенням помешкань відав мистець-малляр Буцманюк і він без труднощів закріпив кімнату за нами.

Ходили чутки, що жидів вивозять у якісь невідомі місцевості. Їм дозволяли брати одяг, меблі, речі щоденного вжитку, але подекували, що зараз за межами Кракова жидів позбавляли їхньої власности й ограблених доценту везли на місце призначення, що, як пізніше показалося, мало назву конц-таборів та „камер смерти”

VIII. ПОВОРОТ НА БАТЬКІВЩИНУ

ЗАЛІЗНИЦЕЮ ДО ЛЬВОВА

На провесні 1941 р., як тільки почали танути сніги й рушили криги, шляхом на Тарнів-Перемишль почали маршувати безконечні колони німецьких збройних сил — Вермахт-у, СС-ів та допоміжних військових з'єднань, котитися танки, моторизована артилерія різного калібру, обози, санітарні авта. На мотоциклах вихром проїздили вистові з наказами. Над усією цією масою людей, машин, військового постачання з виском пролітали бойові літаки та гуділи важкі бомбовики. Це був німецький „Авфмарш” (похід) на східній фронт, передвісник війни з ССР. Похід тривав кілька діб. Газети й радіо про нього мовчали. На інтервенцію советів німці пояснювали, що це „маневри” й переміщення війська.

Врешті 30-го червня 1941 р. на східньому фронті заграли гармати, загуділи літаки, заклекотіли кулемети, заскреготіли гусениці танків. Газети, радіо і писана та усна пошта передавала про блискавковий, переможний похід німецьких збройних сил на протибольшевицькому фронті і про маси советських бійців, які знайшлися в німецькому полоні — чи то оточені в „кітлах”, чи добровільно, кинувши зброю з надією на краще майбутнє.

Заметушилися й українці-втікачі з Галичини, що опинилися на терені Генеральної Губернії в наслідок пакту Ріббентроппа-Молотова. Головно гарячка повороту опанувала українців у Кракові. Поворот відбувся різними шляхами й засобами: дехто йшов у військових чи парамілітарних з'єднаннях, дехто зголошувався на перекладача при німецьких частинах, багато кидали місце праці й на власну руку продіставалися через закритий кордон до Галичини легально, або „на зелену границю”, інших німецька влада переносила службово на здобуті терени. Одні з перших, що отримали відрядження були телефоністки й телеграфістки, поміж ними й моя дружина. Тому, що вона володіла досконало трьома мовами — українською, польською й німецькою, її призначили до обслуги телефонів у головній львівській пошті. Ми не вагалися ні на хвилину, чи їхати їй, чи залишатися в Кракові. У Львові мали ми багато знайомих і дружина не буде почуватися самотньою. Я мав надію незабаром дістатися тут з дирекцією залізниць.

Але не так сталося, як плянувалося. Коли я прийшов до шефа персонального бюро залізниць д-ра Ноймана з просьбою перенести

мене до Львова, він відповів, що покищо не має ніяких доручень ні уповноважень у цій справі. Треба подождати. Але час ішов, а надії на перенесення не було. Врешті д-р Нойман зробив мені неофіційний натяк: відпустити мене не може, бо воєнний час, але в цій метушні я можу не показатися одного дня в бюрі, ніхто з цього приводу не робитиме справи. Я зрозумів його натяк — їдь на власну руку й на особисту відповідальність...

Я не мав охоти переходити границі „на зелено”, бо було небезпечно, тяжкувато, ну й треба було взяти з собою валізку з особистими речами, бо деякі хатні речі дружина взяла з собою транспортом. Я поробив заходи отримати паспорт, або бодай якусь „цидулку”, що скидалася б на офіційний документ. Мої розшуки тривали довго, врешті одна добра людина, хоч мені мало знайома (покійний Осип Стецура) запропонувала свій паспорт тільки з моїм фото, яке обіцяла припечатати надійною печаткою.

Я купив квиток на залізницю Краків-Львів і після довгої, обтяжливої подорожі прибув до Львова. До помешкання знайомих, у яких примістилася Маруся, прийшлося мені йти пішки, бо ані публічної (трамваїв), ані приватної транспортації (таксівок чи фіякрів) не було. Головна залізнична станція була пошкоджена бомбами, багато бюр приміщувалося в дерев'яних бараках, на вулицях і хідниках було чимало ям і вибоїв від бомб і гарматнів, багато камениць були пошкоджені, а то й зовсім знівечені. По дорозі я стрічав патрулі української поліції. Вони мене не чіпали, хоч деякі підзорливим оком дивилися, як я вгинаюся під тягарем валізки. Я щасливо добився до місця призначення.

„ГОРА З ГОРОЮ НЕ ЗЙДЕТЬСЯ”...

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ ІЗ ГЕРР ГЕХТОМ

Доля зв'язала мене з герр Гехтом. Незабаром після того, як я „зайцем” прибув із Кракова до Львова на алеї, яка вела до головної залізничної станції я побачив свого б. шефа з краківської дирекції залізниць. Ми привіталися, згадуючи недавні часи в столиці Генеральної Губернії. Тепер Гехт завідував у Львові бюро видавання цивільному населенню „пляцкарт”. Це були дозволи для не-німців купити квиток на переїзд залізницею. Без „пляцкарт” каса не продавала квитків. Кого приловила в вагоні контроля — німецька поліція, чи „Багнполіцай” з квитком без „пляцкарти”, той мав великі неприємності — арешт, побої, ув'язнення, грошові кари, а то й примусову працю. Отримати „пляцкарту” було нелегко. Треба було вистоявати годинами в довжелезній черзі, зносити брутальну поведінку „шупо” (Шуцполіцай — порядкова поліція) чи „Багнполіцай” (залізнична поліція). Інколи після багатогодинного вистоювання закривали „перед носом” віконце, мовляв, усі „пляцкарти” роздані. Діставшись до віконця, треба було умотивувати причину подорожі. Легше було отримати „пляцкарту”, мавши посвідку з місця праці.

Герр Гехт працював у прибудованому до головного залізничного будинку бароку, бо станція була частинно пошкоджена бомбами. Він показав мені задні двері, якими можна було поза чергою зайти до його бюро. Я рідко користувався цим привілеєм, бо пресова виказка уповноважнювала мене набути квиток без „пляцкарти”. Але інколи мені треба було квитка для дружини, або для знайомих, тоді знайомство з Гехтом ставало мені в пригоді.

Проходячи раз повз чергу до засекреченого входу до Гехтового бюро, я був свідком бійки поміж румунським підстаршиною і німецьким „шупо”. Бійка майже не закінчилася криво, бо противники після бою навкулачки, вихватили з кобурів пістолі. Причиною сутички був протест румуна проти брутальної поведінки „шупо” супроти вагітної жінки, яку він силою виштовхнув з черги і копнув кованим чоботом в спину.

Подібні сцени сутичок бачив я декілька разів поміж італійськими й німецькими вояками, чи старшинами за брутальну поведінку німців з жидами, ще поки не було загальної протижидівської „акції” й гетта.

Незабаром Гехт кудись пропав зі Львова, мабуть, поїхав добровільно або був висланий службово на східні українські землі.

БЮРО ШЕФА ПРЕСИ Й АГЕНТСТВО „ТЕЛЕПРЕС”

Мені треба було шукати праці з двох причин: перше, щоб не попасти на список безробітних і не піти на примусову працю або в заплілля, в прифронтову лінію, чи до Німеччини, друге, треба було заробити на прожиток, бо Марусина платня й харчові приділи не вистачали. Товарів і харчів було обмаль, ціни на „чорному ринку” астрономічно високі, контакт з селом був утруднений через поліційну годину й брак комунікаційних засобів. Правда, батьки Марусі жили на селі (Волчишовичі к. Судової Вишні), де о. Кушнір був парохом, але дістатися туди було покищо неможливо, а й потім показалося, що часті ловіння поліції не давали змоги привезти з села м'яса, товщу, яєць, хіба картоплю, городину, овочі, хліб. Інколи селяни умудрювалися привезти деякі заборонені харчі або дрова до міста, але вони користали з ситуації й правили високі ціни, при тому „мудрували”. Раз я чув розмову між селянином і жінкою-покупцем, яка хотіла сторгувати якісь продукти. Селянин нарікав: „Колись пани питали — Маш, хлопе, бульбиска? А тепер питають: Господажу, маце картофелькі?”

Я постановив піти до шкільництва, бо у Львові діяли українські гімназії й різні фахові школи середнього ступеня. Я пішов до шкільної кураторії, де візитатором був мій університетський колеґа, галицький німець. Я хотів отримати посаду у Львові, на жаль, усі вільні місця вже були обсажені далеко до мого приїзду. Візитатор запропонував мені покищо місце в Станиславові, обіцяючи, що, як тільки відкриється можливість, перенесе мене до Львова. Ця пропозиція мені не відповідала й я далі шукав праці.

„Шукай, а знайдеш”, чи „Від долі не втечеш”. Ішов я раз вулицею й зустрів колеґу з університетської лавки Мирослава Семчишина.

Ми почали розмову, з якої він довідався, що шукаю праці:

— Слухай, Чіпко (мене так називали ще з гімназійних часів), ходи працювати до бюро шефа преси й до пресового агентства „Телепрес“. Зголосися завтра вранці до шефа Георга Лемана, він шукає співробітника, я тебе порекомендую.

Наступного ранку я відбув інтерв'ю з керівником пресового бюро і він зараз таки прийняв мене до праці. Я отримав добру пресову виказку, доволі високу платню, додаткові харчові й одягові приділи. Крім того бюро мало два постійні квитки до оперного театру, якими могли користуватися працівники та дарові вступи до кінотеатрів і на різні імпрези за пред'явленням пресової виказки.

Офіційна назва установи була: „Уповноважений шефа преси на дистрикт „Галичина“ і керівник пресового агентства „Телепрес“, львівський відділ“. Централя шефа преси й „Телепрес-у“ знаходилася в Кракові, очолював її д-р Е. Гасснер. Львівський „Телепрес“ мав три відділи: український, німецький і польський. Німецьким відав сам Леман. Коло цього відділу гуртувалися різні випадкові німецькі журналісти, здебільша журналістки, воєнні кореспонденти тощо. Цей відділ мав секретарку німку, чи „фольксдойче“, яка вела його агенди, а також адміністраційно-персональні справи всіх трьох відділів. В українському відділі працював початково М. Семчишин, потім і я. Цей відділ мав дві секретарки — україномовну і двомовну — українсько-німецьку. Польський відділ провадив проф. математики Познанського університету д-р Ян Кілярські і Яніна Чарковска, яка одночасно була його секретаркою. І Семчишина і Кілярського влаштував тут на працю проф. Зелений. Чому математик Кілярські став журналістом — невідомо. Жидівська газета мала свого редактора, який підлягав Леманові, але відділу в бюрі шефа преси для жидівських справ не було. А втім, жидівська газета виходила коротко. Її редактор, прізвища якого не пам'ятаю, бо зустрічався з ним рідко, прихапцем, був людиною культурною й інтелігентною та мужньо переносив свою незавидну долю. Леман ставився до нього коректно, хоч ділово, стримано й холодно.

Уповноважений шефа преси на дистрикт Галичина (борони Боже, сказати саме „Галичина“, а ще гірше „Західня Україна“!) мав широкі повноваження. До його компетенцій належала організація й нагляд над усією не-німецькою пресою — газетами й журналами на терені Галичини, як теж цензура цієї преси. Він був шеф-редактором пресових бюлетенів агентства „Телепрес“, які появлялися щоденно кількадесятьма відбитками для української й польської преси, для установ і урядів. Копії бюлетенів посиляли теж до централі в Кракові. Крім того щоденно в 8-ій годині вранці була замовлена телефонічна лінія „дрінгенд“ (негайно) з централею в Кракові й моїм обов'язком було передавати найважливіші вісті до централі й занотовувати вістки з централі. Нашим обов'язком було теж реферувати зміст матеріалів, призначених до публікації, пояснювати шефові незрозумілі йому слова й звороти, інколи перекладати

повний текст важливіших матеріалів. Перекладали ми теж урядові розпорядження.

Вістки й матеріали до бюлетенів „Телепресу” збирали й готували ми різно: отримували їх від різних організацій, установ, товариств, від урядових чинників, від власних кореспондентів на провінції, через репортерів на місці, відбували інтерв'ю, звітували з подій, в яких самі брали участь. Важливим джерелом вісток, які стосувалися українського життя був Український Допомоговий Комітет, з яким ми були в дружніх взаєминах. Зокрема прихильно й зичливо ставився до нас голова УДК д-р Кость Паньківський, якому ми давали деякі інформації, що їх не можна було вміщати в бюлетенях. Наші провінційні кореспонденти, посилаючи нам вістки з терену, часто в листах інформували нас про надужиття, яких допускалася в терені німецька адміністрація чи СД, або Гештапо. Тоді УДК в особі К. Паньківського й його співробітників та за допомогою полковника Альфреда Бізанца, галицького німця, колишнього старшини Української Галицької Армії, а за німців референта й зв'язкового підвідділу справ населення і суспільної опіки уряду губернатора інтерв'ював у центральних властей.

Були ми співробітниками пресової референтури УДК під керівництвом „українського Геббелса” (Йозеф Геббелс — райхсміністер пропаганди), як жартома називали д-ра Богдана Галайчука. Він піддавав нам тематику, підказував хід думок і ми писали статті на різні українські проблеми в межах дозволених цензурою чи до „Телепресу”, чи до преси, бо приватно нам вільно було співпрацювати з усіма газетами й журналами, які підлягали шефові преси.

До співпраці з УДК і до питань цензури повернувся ще в ході дальшого писання своїх переживань.

Бюра „Телепресу” приміщувалися спочатку в трьох скромних кімнатах при вул. Сикстуській, потім Леман виклопотав просторе приміщення при вул. Коперника. За те приміщення велася довга й затяжна „війна” між шефом преси і д-ром Василем Барвінським, який хотів дістати його для Музичного Інституту, будівлю якого німці зареквірували й у великій концертній залі зробили кінотеатр для „ніхтдойче” (не-німців) „Одеон” під керівництвом Чорнодольського. Працівники „Телепресу” мали безкоштовний вступ на фільм, реванжувалися писанням рецензій. Ясна річ, що переможцем у двобою за приміщення при вул. Коперника вийшов німець.

Про нашу, тобто М. Семчишина і мою працю в „Телепресі” й бюра шефа преси автор спогадів „Роки німецької окупації” д-р К. Паньківський пише ляконічно на 345-ій сторінці так: „В уряді уповноваженого шефа преси працювали наші журналісти — Мирослав Семчишин і Володимир Барагура. Їх положення було, при аподиктичності Лемана, дуже тяжке”.

Д-р К. Паньківський мав рацію, що наше становище було тяжке й незавидне, ми постійно чули погрози про концтабір чи розстріл, я навіть хотів відійти зі свого посту, але д-р К. Паньківський умовив мене залишитися, щоб на моє місце не взяли україномовного

„фольксдойча” чи поляка. Але д-р Паньківський замало знав Лемана, щоб могли його схарактеризувати одним словом „аподиктичний”.

Заки ширше розповім і схарактеризую детально постать шефа преси, розкажу цікаву історію, яка попередила обсаду цього посту Леманом. Сталася вона, поки я прийшов до „Телепресу”, а тривала так коротко й засекачено, що й М. Семчишин докладно про неї не знав. Організацію бюро шефа преси й пресового аґенства німці доручили представникові уряду пропаганди баронові фон Брехвічеві (не плутати з фельдмаршалом фон Бравхічем) і він, можливо, був намічений на шефа преси. Коли я прийшов до „Телепресу”, Брехвіч був уже арештований Гештапо-м і проти нього велося слідство. Кілька разів тижниво Гештапо викликало на переслухання возного нашого бюро Лабу. Він завжди вертався з слідства дуже поденервований, але мовчав, мов води в рот набрав.

Про цього Брехвіча ходили дві версії. Одна, менше правдоподібна, скидалася на сплітку, боцімто він був жидом, прикинувся німцем-партійцем і зайняв поважне становище в адміністрації, але Гештапо викрило його й арештувало. Друга версія була, мабуть, правдива: Брехвіч із кількома СС-ми на власну руку пограбував і вбив кількох жидів в околиці Камінки Струмилової і за те був арештований і ув’язнений. Дальша його доля невідома. Німці грабували і вбивали жидів, але не сміли робити того на власну руку без „бефелю” (наказу). Можна припускати, що з Брехвічем сталося так, як пізніше з першим губернатором дистрикту „Галичина” д-ром Карльом Ляшем.

Д-р К. Паньківський пише в своїх споминах „Часи німецької окупації”, що „першого губернатора Галичини К. Ляша арештували за його бажання нелегально збагатитися. Його судили й доля його невідома”.

Справа Ляша, як мені оповідав, бувши в доброму настрої Леман, виглядала так: користуючися позицією губернатора, Ляш їздив своїм авто до домів і помешкань по багатих жидих і самовільно забирав дорогі й вартісні речі до багажника — столове накриття, сервіси, свічники, канделябри, картини, скульптури, килими тощо. Хоч німці грабили нещадно окуповані території, то все мусіло бути згідне з „законом”. Без дозволу відповідного уряду не вільно було нічого собі привласнювати, зокрема, коли на дверях дому чи помешкання був напис „бешлягнат” (зареквіроване). Гештапо довідалося про вчинки Ляша й „накрило” його в моменті, коли він вантажив заграбовані речі до багажника. Його арештували й судили, а що був партійцем і високопоставленою особою в адміністрації, його не в’язнили, ані не розстріляли, тільки вислали в таке місце зі спеціальним завданням на фронті („Айнзац”), з якого він не міг вийти живим.

Все ж таки Ляш був любителем театру і багато причинився організаційно та фінансово до створення Львівського Оперного Театру, який давав вистави окремо для німців і окремо для українців та інших „арійців”.

УПОВНОВАЖЕНИЙ ШЕФА ПРЕСИ — ГЕОРГ ЛЕМАН

Георг Леман був людиною около 40-літньою, середнього росту, дещо похилений, наче переломаний у спині, бо терпів на ниркові й шлункові ускладнення, хоч це не перешкоджало йому при нагоді вихилити зайву чарку. Голова в нього була велика, кругла, волосся прорідле, шатенове, зачесане на бік. У роті тримав невідступну люльку, хоч не завжди курив. Мав круглі, великі, трохи витрішкуваті очі під грубими окулярами. В гніві очі йому червоніли й виходили з западин. Був завжди гладко виголений. Одягався дбайливо, здебільша в убрання темного кольору з перевагою сірого. Ходив завжди в цивільному одязі, хоч інші німецькі урядовці на вищих становищах носили уніформи. Не був партійцем, але, як сам казав, „кандидатом до партії”, а це послаблювало дещо його позицію і впливи. Мав відзнаку з „гакенкройцом”, але жартома хвалився, що носить її під вилогою маринарки і почепляв на видному місці тільки тоді, коли входив до бюра вищого ступеня урядовця. Зараз після полагодження справи, ховав відзнаку під вилогу. Хоч партійцем не був і ставився до партії критично, то був німецьким патріотом і точно виконував накази влади та вірно стояв на сторожі інтересів Німеччини. Леман не був більше „аподиктичний”, як кожний німець на подібному становищі. Він був типовий німецький службовець, який тримався засади „гезагт-гетан” (сказано-зроблено) чи „швайген унд вайтер д'інен” (мовчати й далі служити). Як людина був добрий, виrozumілий, услужливий, любив допомогти в потребі, ніколи не давав відчутти що він „юберменш”. Дбав про своїх працівників, виклопотував нам підвишку платень, святочні „ренумерації”, тобто додаткову платню з нагоди Різдва, Великодня, „бецугшайни” (наряди) на одяг і взуття, приділи вугілля, додаткові харчові картки, „пляцкарти” на переїзди залізницею, допомагав підшукувати квартири. Коли нам народилася дитина, Леман допитувався про здоров'я дружини й доньки — „принцеси”, дав мені своє авто й шофера привезти їх із шпиталю. Не обійшлося й без кількох днів „вільного” й додаткових приділів — „бецугшайнів” на необхідні речі для маляти.

Леман був прямолінійний і мав одну велику позитивну прикмету, а саме в випадку кризи з властями, зокрема з Гештапо-м і Зіхергайтсдінст-ом (СД — Служба Безпеки) брав всю відповідальність на себе, мовляв: „Я німець, якось вимотаюся, а вас можуть

звільнити з праці, арештувати, посадити до концетраку, навіть розстріляти”.

Мав сангвіністично-холеричну вдачу, скоро спалахував гнівом і сердився. Тоді був страшний. Верещав „фафлюхтував”, бив кулаком об бюрко, грозив концтабором і розстрілом, очі виходили йому з видолин. Але швидко остигав. По таких вибухах люті приходив до мене, сідав при бюрку, починав поточну розмову й витягав „бецугшайн” на сукенку, черевики, снігівці чи панчохи для Марусі.

До бюро приходив пів години пізніше, часто виходив чи виїздив службово на кілька днів до Кракова і тоді залишав бюро на нас „ненімців”. Раз тільки заступав його німець із уряду пропаганди, коли Леман виїхав на два тижні на „чорну каву” до губернатора Г. Франка зприводу неприємностей із Гештапо-м за великодне послання митрополита Андрея через вжиття Князем Церкви висловів про соборність у політично-державницькому значенні і про те що „прихід большевиків неможливий але правдоподібний”. Про цей епізод розкажу докладніше в окремому розділі.

У гарні дні випускав нас із бюро раніше. Редактори могли свobodно виходити під час годин праці, мусіли тільки вписувати в книгу, куди йдуть, щоб на випадок халепи Леман знав де й як нас рятувати. Очевидно, ми завжди подавали офіційну причину.

Леман прихильно поставився й активно підтримав влаштування „Вистави Української Преси в Галичині”, яку zorganizувала „Спілка Українських Журналістів” за головування інж. Володимира Мартинця. Ця імпозантна культурна подія зробила помітне враження на німецькі чинники й заставила їх ставитися до українців з більшим респектом.

Для воєнних кореспондентів „Дивізії Галичина” влаштував Леман прийняття в репрезентативному, тоді „нур фюр дойче” (лише для німців), готелі „Джорджа”, запросивших всіх українських журналістів львівської преси.

На Лемана треба дивитися як на людину й урядовця вищого ступеня в тоталітарній системі, яка займала відповідальне становище в апараті цивільної адміністрації нацистської Німеччини. А цей апарат був диктаторсько-поліційний і залежав не лише від цивільної адміністрації, але й від військової команди, Гештапо, СД, врешті схрещувалися в ньому компетенції й амбіції різних аналогічних чи паралельних урядів та потреби й домагання представників місцевого населення. Леман мав над собою не лише шефа централі уряду преси в Кракові, але в його діяльність встрявав шеф львівського відділу пропаганди, пресові сектори Гештапо й СД, видавці й редактори німецьких, українських, польських і деякий час жидівських періодиків, воєнні кореспонденти Вермахт-у (збройних сил, армії), СС-ів, „Дивізії Галичини”, Український Допомоговий Комітет, різні видатні діячі і бастион українства, з яким мусів рахуватися навіть Берлін — Слуга Божий Митрополит Кир Андрей Шептицький....

У цьому сплетенні перехресних і протилежних інтересів і амбіцій треба було не лише орієнтуватися, але й знаходити розв'язку та відповідь, щоб „і вовк був ситий і коза ціла”, а це була справа не легка навіть для партійного німця, якого могли за ухили відкликати зі становища, перенести, позбавити посту, арештувати, запроторити до в'язниці чи концтраку, а то й покарати смертю прямим розстрілом, чи висланням на фронт у таке відрядження, що він мусів наложити головою, як це сталося з першим губернатором дистрикту Галичина д-ром К. Ляшем, про якого я згадував раніше.

Леман не був журналістом ані за освітою, ані за професією. Він закінчив Високу Школу Закордонної Торгівлі („Вельтгандель”) з титулом „диплом-кавфман” (дипломований купець) і до війни працював у торговельній німецькій місії в Москві. Був одружений з росіянокою, знав добре російську мову, побував в Україні й розумів трохи по-українськи й по-польськи. Через подружжя з московкою мав про-російські симпатії, визнавав концепцію „великого простору” на терені Росії, а українську проблему вважав „дрібною” в часах „великих просторів”. Радше уявляв собі її в межах „Нової Європи”, чим самостійною. Проте до українців ставився зичливо й позитивно. хоч схилявся радше в сторону поляків і офіційно твердив, що має однакові обов'язки супроти українців і поляків. Симпатизував із поляками і через їх більшу виробленість та гнучкість і через те, що втримував ближчі взаємини з редакторкою польського відділу Яніною Чарковскою, яку возив автом, ходив із нею до театру й кіна, до ресторанів і на прогулянки за місто.

Чарковска інколи підсувала Леманові деякі некорисні для українців підозри і намагалася, здебільша безуспішно, настроювати його проти нас, але Леман втримував баянс у відношенні до окремих національних груп. В основному між нашим і польським відділами панували добросусідські взаємини, працювали ми мирно, обмінювалися цікавішими вістками.

Коли я зустрівся з Чарковскою пізніше в Відні, вона поставилася до мене дуже приязно, запросила мене на свою квартиру, почастивала тістечками й чаєм і побивалася знайти мені помешкання, бо ми були бездомні.

Керівник польського відділу проф. Кілярські навчився навіть поправно говорити українською мовою. Захвалював деякі українські слова й вислови, зокрема подобалося йому слово „змагання”, яке, на його думку, знаменито передає сенс дії, яку окреслює і, навіть не розуміючи його, можна відчутти його значення.

Польський відділ був теж місцем зустрічей польського підпілля, члени якого відвідували Кілярського й Чарковску, а пізніше заходили й до нас, зокрема, коли фронт наближався до Львова. Вони давали нам інформації про плян альянтів щодо інвазії Європи, про який знали заздалегідь, хоч не були певні, чи ця інвазія відбудеться за концепцією Черчіла через Балкани, чи за концепцією Айзенгавера на побережжі Франції.

Молоді редактори польської газети намовляли мене їхати з ними до Варшави на випадок приходу большевиків і обіцявали мені вистаратися польську „Кеннкарту” (виказку). Я відмовився, наче прочуваючи невдале польське повстання в Варшаві...

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

Справа української преси після зайняття Галичини німецькими збройними силами була ускладнена. Негайно після втечі Червоної армії в усіх більших провінційних осередках появилися українські газети, бо громадянство було спрагнене новин, вісток, інформацій. Газети виходили там, де були відповідні люди, хоч і не журналісти, де були типографічні бази й запаси паперу, залишені большевиками. Видавцями були окремі громадяни, міські управи, громадсько-суспільні установи, організації, товариства, політичні угруповання. Редакторами були здебільша вчителі середніх шкіл, адвокати, кооператори, просвітянські працівники. Ці публікації стояли на національно-державницьких, самостійницьких позиціях з різним партійно-політичним, здебільша націоналістичним забарвленням. Німецьке військове командування ставилося до місцевого населення прихильно й не втручалося в його адміністративні та громадські справи. Пильнувало тільки, щоб не було порушень воєнного закону — посідання зброї, шпіонажу, грабежу тощо. „Ортскоманданти” (місцеві комендантури), давали дозвіл діяти міським і тереновим самоуправам та апробували видавання преси, як були до цього умови — люди, друкарні, папір. Зміст і напрям та характер публікацій їх не цікавив.

Інші пляни мала цивільна адміністрація й партійні уряди, як бюро шефа преси, пресовий відділ уряду пропаганди та пресові секції Гештапо й СД. Вони прямували до ліквідації незалежної національної преси, підчинення її урядовим чинникам та строгій контролі й цензурі в дусі націонал-соціалістичної Німеччини й „Нової Європи”.

Саме завданням уповноваженого шефа преси на „Дистрикт-Галичина” Г. Лемана було зліквідувати цю пресу. У Львові пішло йому доволі гладко. Після здобуття Львова німецькою армією міська управа, яка була в українських руках, почала видавати „Українські Щоденні Вісті” під редакцією Осипа Боднаровича. З приходом цивільної адміністрації негайно припинено появу цього незалежного, українського духом часопису, а на його місце створено „Львівські Вісті”, які почали виходити щоденником у німецькому „Видавництві Часописів і Журналів у Генеральній Губернії”. Головним редактором „Львівських Вістей” був коротко проф. Євген Яворівський, а після ліквідації „Українських Щоденних Вістей” редагування перебрав О. Боднарович, а Є. Яворівський став його заступником. Заступлені були два політичні напрямки: — Боднарович — націоналіст, Яворівський — соціаліст-радикал. Між ними велися безперервні гарячі дискусії, а то й спори, які одначе в

редагуванні газети не могли проявитися й відбувалися поза-редакційно. Співробітниками „ЛВ” стали бувші редактори „УЩВ”.

„В-во Часописів і Журналів у „ГГ” плянувало взяти в свої руки всі інші українські періодичні публікації — журнал для дітей, для молоді, журнал для родин, присвячений суспільно-громадським, літературно-мистецьким, культурним, товариським, розваговим темам. В цій справі появився у „Краківських Вістях” комунікат, а один із наших громадян, який мав контакти з німецькими чинниками, зацікавленими в цій справі, звернувся до мене з пропозицією стати редактором дитячого журналу, від чого я відмовився з уваги на заходи „Українського Видавництва” в Кракові поширити свою діяльність і на Галичину.

Почалася боротьба за видавничу справу поміж „Українським В-вом Краків” і німецьким „В-вом Часописів і Журналів у ГГ”. Центральні урядові чинники правління ГГ вирішили спір у користь української сторони, залишаючи за німецьким в-вом тільки щоденник „Львівські Вісті”, мотивуючи це „вищою рацією”. Але крім „вищої рації” діяли тут також, і передусім, матеріальні міркування й мотиви, бо в німецькому в-ві були фінансово заангажовані високопоставлені партійці, а щоденник давав поважні прибутки завдяки високому накладові і численним оголошенням.

Отримавши право поширити свою діяльність на терені Галичини тепер уже „Українське В-во Краків-Львів” стало, поруч книжкових публікацій, видавати такі журнали: місячник для дітей „Юні Друзі” (ред. Богдан Гошовський), „Дорога” (ред. Юрій Старосольський і Ольга Кузьмович), „Наші Дні” (ред. Іван Німчук і Марія Струтинська), „Вечірня Година” (ред. Роман Купчинський.) З поширенням діяльності „Українського В-ва” на Галичину перейшли до нього деякі бувші співробітники „УЩВ”, які після ліквідації цього часопису працювали „ЛВ”.

Всі ці видання, хоч і були в українських руках, підлягали строгій німецькій цензурі.

Після розв’язання проблеми української преси на терені Львова, перед Леманом стало друге, куди важче завдання — питання української незалежної преси на провінції. Щойно в травні 1942 року йому вдалося її зліквідувати. Було кілька причин повільного процесу припинення появи цих періодиків. Залізнична комунікація була утруднена й для цивільного населення дуже обмежена. Тому на заклики Лемана до провінційних видавців і редакторів прибути до Львова на конференцію, не було відгуку. Пошта теж діяла незадовільно й інструкції Лемана приходили пізно, або взагалі не доходили до теренових видавництв і редакцій.

Початково Леман вимагав, щоб не вживати назви „Галичина”, „Галицька Земля”, „Західня Україна”, „Західні Українські Землі”, тільки „Дистрикт Галичина”. Не згадувати „самостійної Української Держави”, тобто залишити державницькі позиції, а стати на позиціях „Нової Європи”. Вкінці видав рішуче розпорядження припинити публікації повністю. Всі ці його вимоги не мали успіху.

Провінційні діячі не з'ясовували собі, що почала діяти безоглядна цивільна й партійна адміністраційна машина, ані не здавали собі справи з її компетенцій. Їм вистачали поправні взаємини з місцевими комендантурами, а розпорядження якогось там шефа преси були їм байдужі. Знову ж Леман наполягав, бо його натискали зверхники й робили його відповідальним за існуючий стан у ділянці преси. Все ж таки щойно вичерпання газетного паперу заставило цю пресу припинити свою появу. Останніми перестали виходити — „Дрогобицьке Слово” і „Сокальські Вісті”.

На їх місце Леман поширював тижневик „Рідна Земля”. Головним редактором став Юліян Таранович, а співробітниками — Микола Пасіка, Гліб Сірко (Східний). Цей тижневик з однаковим основним текстом і місцевими додатками, мав різні назви „Голос Підкарпаття”, „Голос Самбірщини”, „Воля Покуття”, „Станіславівське Слово”, „Тернопільський Голос”, „Чортківська Думка”. Коли фронт наблизився до Галичини, Леман почав видавати теж щоденник „Рідна Земля”. Ця газета мала інформативний характер і була призначена для „населення Галичини”. Появлялася на двох сторінках тиражем 100 тисяч.

Редагував „Землю” Остап Тарнавський, про журналістичні здібності якого Леман висловлювався похвально.

Д-р Кость Панківський помилково подає, буцімто Богдан Романенчук працював у редакції „Львівських Вістей”. Він робив заходи ввійти в склад редакції цієї газети й я з М. Семчишином рекомендували його Леманові, але хтось переконав його прийняти на те місце Юрія Косача, який втішався тоді опінією здібного драматурга, а Леман любив театр. Але Косач підвів довір'я та надії Лемана й не „загрів довго місця” в „Львівських Вістях” через свою „рогату вдачу”.

ПРОВІНЦІЙНІ КОРЕСПОНДЕНТИ

Припинення незалежних провінційних газет позбавило агенцію „Телепрес” джерела місцевих вісток. Тому ми отримали доручення організувати мережу репортерів-кореспондентів, які надсилали б новинки й дописи з місць. Завдання було нелегке, головню через те, що бракувало відповідних людей, які „володіли б пером”, а коли й знайшлися, то не хотіли ангажуватися в журналістичну працю так з уваги на строгу німецьку цензуру, як і з уваги на страх перед відповідальністю на випадок поновного приходу большевиків. Дехто відмовлявся з патріотичного мотиву, мовляв, не бажає працювати в пресі, що вступає інтереси окупанта, який забороняє порушувати будь-які національно-політичні й державницькі українські проблеми, а наказує обмежитися тематично до проявів нашого суспільно-громадського, культурно-освітнього, економічного життя, зокрема до здавання контингентів, висилання молодих людей на працю до Райху, а з політичних до майбутньої „Нової Європи”, в якій і українцям обіцяється якесь неясне місце та до

туманних вісток головного командування про буцім то успіхи німецької зброї на Сході.

З другого боку Леман погрожував, що коли відмовляться від тієї праці українці, тоді він на власну руку заангажує україномовних поляків або „фольксдойчів”. Не зважаючи на труднощі, нам вдалося через клітини УДК і через керівника пресового відділу УДК д-ра Богдана Галайчука придбати в більших осередках зразкових кореспондентів (Золочівщина й сумежні околиці — Роман Завадович, Сокаль і околиці — Іван Базарко, Станиславівщина — Іван Чепига, Коломийщина й Гуцульщина — Андрій Шекерик-Донників). В одному випадку треба було аж кількакратного втручання д-ра К. Паньківського. Треба признати, що всі кореспонденти були добрими, свідомими українцями, зрозуміли вагу хвилини й засобляли сумлінно бюлетень „Телепресу” вартісним матеріалом, інколи дипломатично навіть вплітали в дописи деякі нотки заборонені цензурою. Леман дуже любив коломийського кореспондента — гуцула Андрія Шекерика-Донникова, який мав крамницю з товарами першої потреби для селян за купони, які отримували зі здачі контингентів. Шекерик привозив Леманові гірські гриби, мед, будз і бриндзю, а за те отримав від нього офіційну посвідку, яка дозволяла йому перевозити товари „на пасок”.

Раз я зробив Шекерикові дрібну прислугу й він хотів мені зрewanжуватися. Запросив мене до своєї кімнати в готелі. Показав мені велику валізу вщерть наповнену польським банкнотами — „злотими”, але тільки показав! Зате погостив мене чаркою, яку ми закусили ковбасою, часником, бриндзєю, мамалиґою і чорним хлібом. Коли я вернувся додому, дістав добру догану від дружини, бо від мене тхнуло часником. Я жартома розповів про це Шекерикові, а він, щоб „укосякати” Марусю передав їй через мене купон матерії на суконку і кілька пар панчіх, що було тоді на вагу золота.

ЦЕНЗУРА

Хоч українські журнальні видання були в руках „Видавництва Краків-Львів”, то підлягали німецькій цензурі. Офіційним цензором був уповноважений шефа преси на дистрикт Галичина Георг Леман, але поза його плечима цензорами були ще пресові відділи уряду пропаганди, Гештапо і СД й вони інколи приходили на слідство до Лемана, притягали його до відповідальності і робили йому всякі неприємності, з яких він мусів вимотуватися. Проте він ніколи не спихав вини на нас підвладних, а всю відповідальність брав на себе, мовляв, „я німець, мені нічого не зроблять, а ви можете стратити працю або потрапити до концетраку”.

Німецька цензура була дуже сувора, придиркувата, химерна і непердбачлива. Треба було добре лавірувати, щоб виплисти „на чисті води”. Ми привикли називати польський режим „поліційним”.

Однаке різниця між польською й німецькою цензурою була не як „між небом і землею”, але як „між небом і пеклом”. За польської окупації редактор міг писати на всякі теми і не мусів ходити з кожним матеріалом до цензора, поки здати до друку. Польська цензура мотивувувала своє рішення, покликаючись на окреслений параграф пресового закону. Звичайно конфіскувала той матеріал, який мав „знаймона збродні” (признаки злочину) і натякав, сугерував чи закликав до „одерваня ченсьці од целосьці” (відірвання частини від цілості), тобто загрожував цілості польської держави. Але завуальовано можна було й такі статті пропхати. Рішення цензора можна було судово оспорити. Скреслення матеріалу відбувалося в Польщі вже після видрукування накладу, тобто „пост фактум”. Це мало свою добру й злу сторінку. Від’ємною сторінкою було передусім те, що видавництво зазнавало матеріальної втрати. Сцензуваний наклад треба було знищити й видавати газету вже з „білою плямою”, бо не вільно було скресленого місця заступати іншим матеріалом. Та й видававець не був вдоволений редактором, який зачасто допускав до конфіскати.

Доброю сторінкою було те, що скреслення матеріалу морально скріплювало газету в очах читацької публіки, бо вона бачила, що газета є жертвою чужого режиму і що містить матеріал, який шкодить інтересам окупанта, зате боронить інтересів рідного народу. При тому якась частина нецензурованого першого накладу завжди могла бути врятована й дістатися в руки бодай незначної частини читачів.

Польська цензура тематично не обмежувала нашої преси; при зручній стилізації можна було містити теж антидержавний матеріал. За німців тематика була згори обмежена й подиктована. Самостійна політична українська думка була „табу”, на тему української державности не вільно було натякнути навіть у історичному аспекті. Німецька цензура стосувала „превентивну” методу, не допускаючи взагалі до друку небажаного собі матеріалу. Цензор довільно, без мотивування й аргументування скреслював, змінював, чи забракував матеріал у рукописі, машинописі чи вже складений і відбитий на „гелі”. Те що вільно було друкувати „Краківським Вістям” — щоденникові, не вільно було публікувати тижневикові, або „Львівським Вістям”. Навіть вістки з німецьких газет деколи не могли бути опубліковані в українській пресі, мовляв, що „вільно читати німцєві, не вільно читати не-німцєві”.

Через обмеження тематики і драконські методи німецької цензури багато наших здібних журналістів замовкло, покинуло свою професію, а їхні таланти змарнувалися.

Для ілюстрації химерности й непередбачливости німецької цензури наведу два маркантні випадки, один із власного переживання, другий із досвідчення мого колеги Мирослава Семчишина. Вони промовисто свідчать і характеризують момент заскочення — ніколи не було відомо, з якої причини матеріал зцензуровано.

Незабаром до приходу большевиків німці скликали у Львові велике зібрання представників різних клітин у системі УДК на терені Львова-міста і Львова-села. Головним промовцем був „штадтгавп-там” (німецький посадник) Львова О. Геллер. Леман вислав мене, як кореспондента „Телепресу”, з дорученням точно позвітувати до найближчого випуску пресового бюлетеню. Промовець виступив у парадній уніформі. Почав від фюрера, партії та непереможної німецької армії (яка, до речі, відступала на всіх фронтах), згадав про „Нову Європу” й місце в ній українців, які кровно й расово зближені до німців і яким належить вільне життя на визволеній з-під російсько-советського ярма Україні. Після такого палкого вступу промовець приступив до головної теми своєї промови — здавання контингентів, виїзду на працю до Райху і служби в протиповітряній обороні. Слухачі кількакратно оплескували промову, зокрема в тих місцях, де була згадка про майбутню долю українського народу, взявши слова промовця „за добру монету”, хоч він був тільки адміністративним урядником, хай і партійцем, але без питомої ваги в німецькій політиці.

Я побіг додому й пів ночі просидів над писальною машинкою, щоб якнайточніше передати те, що почув. Вранці приніс готовий докладний звіт і тицьнув його в руки Леманові. За пів години мій шеф прийшов до мого бюро, поклав мені руку на плече і, майже батьківським тоном, сказав:

— Герр Барагура, що ви таке понаписували?

— Як то що — здивовано відповів я. — Те що говорив штадтгавп-там від німецького правління.

— Чи хочете піти до концентраку? Йому вільно так говорити, бо він німець і партієць і така промова була в інтересі правління. Я вам покажу, як такий звіт повинен виглядати.

Коли Леман повернув мені мій „зредагований” ним оригінал, в ньому всі згадки про українців були викреслені, залишилися лише туманні натяки на „Нову Європу” та вся частина про контингенти, працю в Райху і обслуговування артилерії.

Інший випадок із цензурою трапився моєму колезі. За посередництвом Лемана „Кракауер Цайтунг” замовив статтю про українські різдвяні звичаї. Леман запропонував М. Семчишинові опрацювати цю тему. Семчишин написав джерельний есей. Леман прочитав, похвалив і вислав до газети. Різдвяне число вийшло, але стаття не появилася, хоч редакція прислала гонорар, як було домовлено. Семчишин спитав Лемана, чому його статті не використано. Цей довго не хотів сказати, крутив, врешті дав дві причини: 1) забагато релігійно-християнського елемента. 2) пов'язаність релігійного й національного елементів із натяками на їх потенційні державно-творчі вартості.

* *
*

Ці випадки, як і раніше вислови німецьких старшин ще з проти польської кампанії, що „де стане нога німецького вояка, ця

територія залишається за Німеччиною”, що „німецький вояк не на те проливає кров, щоб віддати здобуте комусь іншому” переконали мене раз на завжди, що немає на світі такого народу, що боровся б, як це дотепер вірять наївні українці, за чужі інтереси. Бо кожний нарід існує тільки завдяки національному еґоїзмові, а це однозначне з націоналізмом. Тому, не зважаючи на устрій, будь він демократичний, будь тоталітарно-диктаторський, будь комуністичний, чи монархістичний, то по суті — він націоналістичний, хоч народи уникають цієї назви, бо вона має одіозне забарвлення. Тільки одні українці обмежують поняття „націоналізму” до політичної партії.

В парі з націоналізмом (національним еґоїзмом) іде імперіялізм, тобто національна дряпкіжність. Вона може мати різні форми: мілітарного підбивання і загарбування чужої території, культурної переваги, дипломатичних махінацій, економічної супремації, накидування свого „способу життя” (way of life). Націоналізм і імперіялізм тримають нації при житті. Тільки українці вже в найдавніших часах відзначалися пацифізмом і миролюбністю, визнаючи засаду „свого не дамо, чужого не хочемо” і стали жертвою чужого національного еґоїзму й дряпкіжності.

Це тільки моя „історіософічна” дигресія...

СИЛЮЕТИ ДЕЯКИХ НАШИХ ЖУРНАЛІСТІВ

Через нещадні триби німецької цензурної машини мусіли переходити всі пресові органи, будь вони були власністю німецького будь українського видавництва. А що керівництво „Телепресу” і уряд цензора були в одних руках уповноваженого шефа преси Г. Лемана, я зустрічався, або бодай мав змогу спостерігати людей, які репрезентували окремі газети чи журнальні видання і приходили з матеріалами до цензури.

Почну від ред. Осипа Боднаровича відповідального за „Львівські Вісті”, бо він мусів бути в особистому або телефонічному контакті з Леманом щоденно. Осипа Боднаровича я знав ще з моїх студентських часів. Він був особою, яка до деякої міри штовхнула мене на шлях журналістики. Бувши головним редактором „Нового Часу”, О. Боднарович започаткував газетну дискусію на тему пожвавлення студентського життя. Я написав тоді першу свою статтю „Третя причина кволости студентського життя”. Ред. Боднарович помістив її, а навіть запропонував, щоб я став редактором студентської сторінки в „Новому Часі”. Я відмовився через брак досвіду й через необізнання з студентським життям.

Після мого повороту до Львова з першої еміґрації в Кракові я зауважив, що місцеві українці, які залишилися під большевицькою окупацією, дивляться з призирством на нас „утікачів”. Я написав примирливу статтю, в якій намагався з’ясувати, що одні й другі прислужилися різним способом українській справі. Стаття сподобалася ред. Боднаровичеві й він помістив її в „Львівських Вістях”.

Я зауважив, що Леман недолюблює Боднарівича. На мою думку було дві найважливіші причини неприхильного ставлення шефа преси до редактора „Львівських Вістей”. Коли настав спір поміж німецьким видавництвом і „Українським Видавництвом — Краків” за посідання української преси в „дистрикті Галичина”, Боднарівич станув по українській стороні. Друга причина, це здоровний стан Боднарівича, який був хворий серцем і нервово не міг витримувати пресії з боку Лемана та вимог цензури. Леман був людиною прямолінійною і мав велику дозу цивільної відваги. Він не любив „язагер-ів” (потакайло, потакувач), людей, які не мали власної думки й не вміли оборонити своєї позиції. Ред. Боднарівич кожен раз виходив із Леманового бюро нервово вичерпаний, часто мав сердечні приступи. Леман погрожував, що звільнить його з посади. Врешті домовилися, щоб у справах цензури та інших проблемах, зв'язаних з видаванням „ЛВ” приходив заступник Боднарівича проф. Євген Яворівський.

Я знав проф. Яворівського ще з 1920-их років. Він вчив мене латини й історії в гімназії „Рідної Школи” в Яворові. Був теж нервовий, але педагог із нього був першорядний. Він знав знаменито свій предмет — класичну філологію й навіть готував по-латині докторську працю в Варшавському університеті. Його лекції, зокрема з історії, притягали нашу увагу, бо вчив нас не лише історичних фактів, але давав їм цікаву інтерпретацію й провадив з нами дискусії на історіософічні, суспільні й громадські теми. Імпонував нам тим, що був автором кількох збірок із Визвольної Війни, якої був учасником у лавах УГА. Редагував місцевий часопис і був активним просвітянським, суспільно-громадським і політичним діячем — соціалістом-радикалом. За цю громадську працю був звільнений польською владою з учительської праці. Позбавлений права навчання, проф. Яворівський став працювати в видавничому концерні Івана Тиктора.

Був погідної вдачі, оптиміст, рідко сердився, вмів пожартувати з учнями, але й умів втримати дисципліну. В родинному житті був нещасливий. Одружився невідповідно. Подружжя було бездітне.

Прикро мені було, що й він не вмів ладнати з Леманом. Одного дня проф. Яворівський вибіг схвильований з бюро шефа преси, а за ним не менше схвильований Леман. Яворівський побіг вихідними дверима, а Леман станув при моєму бюрку й почав бити кулаками: „Ферріктер манн!” (божевільна людина!) Не хочу його більше бачити!” Коли шеф успокоївся, я спитав у чому справа.

— Уявіть собі, ще я не закінчив речення, а він уже став кланятися мені в пояс і повторяти: „Я воль, герр шеф! Я воль, герр шеф! (Гаразд, пане шефе!). Чи ця людина не має своєї думки?

Я став виправдувати свого професора як умів і міг, бо прикро було мені за нього. Це ж мій колишній учитель, якого я вельми любив і поважав та багато йому завдячував.

Нарешті справа з цензурою „ЛВ” була розв'язана так: ред. Боднарівич буде присилати матеріали до найближчого числа

газети пообіди, а другого дня вранці я буду повідомляти його телефоном, чи і котрий матеріал можна друкувати. Ред. Боднарівч був вдоволений із такої розв'язки справи й був мені вдячний за посередництво. Щоденно точно в годині 8-й рано дзвонив до мене про вислід цензури. Такий стан тривав аж до смерти ред. Боднарівча від розриву серця. Кажуть, що при сніданку розсердився на сина і вмер при столі. Було це коротко перед приходом большевиків. Після нього головним редактором став Мирослав Семчишин, який в проміжку відійшов із „Телепресу” до Комітету Львів-місто. Звідси, проти своєї волі, на вимогу Лемана перебрав редагування „ЛВ”. Він не хотів брати цього посту, бо знав, що прийдеться йому втікати, а родину мусітиме залишити у Львові. Його побоювання справдилися, бо большевики переслідували його дружину й сина, запроторивши їх на Сибір.

Так само не міг знайти спільної мови з Леманом проф. Северин Левицький, який приходив у справах юначого журналу „Дорога”. Раз вийшов з бюро шефа преси, з сльозами в очах, руки й губи йому тримтіли. Заступала його пізніше Ольга Кузьмович або Юрій Старосольський.

Зате дуже любив Леман ред. Михайла Островерху, який початково працював у бюрі шефа преси Гасснера в Кракові, а з хвилиною постання „Дивізії Галичина” став редактором журналу-тижневика Військової Управи „До Перемоги”. Цей тижневик, як і всі інші пресові органи підлягав цензурі Лемана.

Одного дня М. Островерха прийшов до Лемана з „щітковими” відбитками сторінок „До Перемоги”. Я сидів у своїй кімнаті доволі далеко від кабінету шефа преси — мене відділював коридорчик і кімната Леманової секретарки. Двері кабінету шефа були оббиті з обох боків грубою верствою звуконепроникливого матеріалу, покритого шкіряною оббивкою. Нараз я почув звуки гарячої суперечки, які долітали до мене з бюро Лемана. Не знаючи в чому справа, я вбіг до кімнати секретарки. Вона преспокійно вистукувала на писальній машинці якесь урядове письмо. Коли я спитав, в чому діло, вона з усмішкою відповіла: „Нічого спеціального. Островерха спорить із шефом. Чую голоси, але нічого не розумію, бо сваряться по-російськи”.

Справа в тому, що Островерха не знав добре німецької мови, зате Леман володів перфектно російською мовою і в сварці вони вживали мови спільного ворога. На жаль, я прийшов вже на кінець цього гарячого обміну думками, бо тільки вчув вигук Островерхи „А, нняй то шляк трафит!”, потім лопіт в'язки паперів об бюрко. За хвилину Островерха вибіг із кімнати, а за ним прожогом вилетів найжений Леман. Островерха своїм звичаєм збіг сходами вниз поки допав його Леман. Задоханий шеф, з червоними вибалушеними очима, вимахуючи стиснутими кулаками й кланцаючи зубами, станув перед моїм бюрком. Я здеревів від страху. Тепер мені попадеться за Островерху — „Такі то ваші українер”. Але Леман відітхнув глибоко, завернув кілька разів білками очей, протер

окуляри і вже спокійно промовив: „Гутер керль”. (Добрий парень). Такого люблю, вміє постояти за свою справу. Це правдивий „манн” (мужчина).

Бували з деякими журналістами комічні ситуації, нпр. з ред. Ярославом Шав'яком. Він був здібним журналістом, раз навіть здобув нагороду за найкращу статтю на конкурсі, влаштованому Леманом. Але він мало цікавився розпорядженнями шефа преси й на ділових конференціях не звертав уваги на Леманові інформації, інструкції, побажання, напрямні чи розпорядження. А що недочував, часто взагалі не знав про що була мова. Раз на закінченні пресової конференції спитав: „А що дають?”, думаючи, що була мова про додаткові харчові приділи чи „бецугшайни” на речі першої потреби. Це його питання викликало загальну веселість, навіть Леман почав сміятися, який знав, що „герр Жав'як” не дочуває.

Нарікав Леман і на проф. д-ра Василя Сімовича. Леман дістав доручення спонукати проф. Сімовича очолити комісію видавництва шкільних підручників. Проф. Сімович мав переїхати у зв'язку з тим до Берліну. Але він відмовився рішуче з двох причин: не хотів кидати рідного ґрунту; не хотів причинитися до видання підручників у дусі „Нової Європи”, в тому й про Україну, як німецьку колонію. Через відмову проф. Сімовича Леман мав деякі неприємності. Він не хотів присікатися до професора, хоч робив на нього натиск.

* *
*

Сталою турботою не тільки Лемана, але й усіх німців на найвищих щаблях цивільної й поліційної драбини була особа Митрополита Андрея Шептицького. Після кожної візити в Митрополита Леман ходив похнюплений, бо в багатьох питаннях Митрополит був неустрашимий і негнутий. Навіть Берлін не міг нічого вдіяти Митрополитові за його сміливі послання в обороні жидів, чи проти вживання не-німецької поліції до антижидівських „акцій”. Відмовився Митрополит видати послання про konieczність виїзду на роботи до Райху, а часто робив приховані, а то й прями натяки про злочини правління супроти місцевого населення, про соборність і незалежність України, про можливість поновного приходу большевиків.

„МІСІОНАР”, МОНАСТІРСЬКИЙ МЕД І ВІСК

Щомісячним відвідувачем бюро шефа преси, цензора Г. Лемана був редактор релігійного журналу „Місіонар”, що його видавали Отці Василіяни в жовківському монастирі — о. Єронім Тимчук. Хоч отець редактор ладнав цензурні справи просто з Леманом, то завжди перед відходом із бюро затримувався на розмву при моему писальному столику.

Отець Є. Тимчук був людиною висококультурною, милого зовнішнього вигляду, з бездоганними товарицькими фомами,

дбайливо одягнений і чепурний. Був приємним співрозмовцем — обсяг його зацікавлень був широкий і різномірний, вмів не тільки говорити, але й слухати. Своєю дипломатичною поведінкою о. редактор здобув собі симпатію химерного Лемана. Він любив о. Тимчука і радо вітав його в своєму бюрі та не робив труднощів із цензурою. Отець редактор здобув собі прихильність шефа преси ще й тим, що ніколи не приїздив із „порожніми руками”; але завжди обдаровував німця пахучим золотистим медом і бджолиним воском із монастирської пасіки. При кожній зустрічі о. редактор залишав і на моему бюрку слоїк із медом.

Раз був я кореспондентом „Телепрес-у” на роз’їздах у терен УДК в околиці Рави Руської-Жовкви. Леман наказав мені зайти до монастиря за медом і воском. Віск під час війни йшов на вагу золота і, подібно як мак, був на списку заборонених під карою смерти продуктів. Отці мали дозвіл виливати воскові свічі для церковно-обрядових потреб, решту здавали на „контингент”, частину залишали на власний ужиток.

Але „фрав” Леман домагалася від чоловіка воску натирати підлоги, а німці, які були на „Айнзац Остен” (відрядження „Схід”) мали спеціальні привілеї й на посідання ними маку й воску влада дивилася крізь пальці.

Тоді я в автомат полк. А. Бізанца привіз Леманові боклажок меду й велике кружало, воску. Попало дещо й мені.

Леман розумівся на ділі й із свого боку віддячувався о. редакторові додатковим приділом газетного паперу, який теж ішов на вагу золота та цензурними полегшами.

Недармо наша пословиця каже: „Нема то, як котові і попові”.

* *
*

На короткий час перед приходом большевиків цензура поширилася і на газетні оголошення. Притоку до цього дало оголошення в часописі „Газета Польська”, який виходив в Кракові для польського населення в німецькому „Видавництві часописів і журналів у ГГ.” Оголошення появилось кілька місяців раніше, але його ніхто не зауважив. Воно звучало: „Виправям скури ружних звежонт, спеціальность і бераллеси”. (Виправляю шкіри різних тварин, спеціальність юбераллеси). Подавець оголошення вживаючи слова „юбераллеси”, мав на думці німців, використавши зручно слова національного гимну „Дойчлянд, Дойчлянд юбер аллес!” (Німеччина, Німеччина понад усе!). Здається звернуло на це оголошення увагу Гештапо, може на чийсь донос. Прийшов наказ цензурувати оголошення в польських часописах. Леман доручив цю працю мені в межах моїх годин у „Телепресі”, але щодо умов праці, платні тощо я мусів домовитися з адміністрацією німецького видавництва, а це була справа нелегка, бо німець був скупий і протакуватий. Врешті завдяки інтервенції Лемана ми остаточно домовилися. Праця була нудна, кропітка, томлива, невдячна, відповідальна, ну й небезпечна.

Хоч газеті не вільно було помістити оголошень так довго, доки не було печатки й моєї „парафи”, то хтось міг би злобно пропачкувати нецензуроване оголошення. Тому я робив собі копію. На щастя моя „цензорська” праця не тривала довго, бо незабаром прийшли большевики.

„ЯК СТРАШНО — ЛЮДСЬКЕ СЕРЦЕ ДО КРАЮ ОБІДНІЛО”...

Війна породжує й розгнужує в людей низькі інстинкти — безправ'я, анархізм, гуляй-поле, брутальність, жорстокість, ненависть, безсердечність, бажання легкої наживи коштом ближнього, байдужість до людського горя, загальний упадок моралі, знецінення життєвих вартостей включно з душогубством та найстрашнішою його формою — братовбивством, при чому невідомо, хто Каїн, хто Авель. Проте кожного, хто вбив брата можна назвати Каїном... Всі ці пороки людської природи в воєнне лихоліття мали місце й серед нашого суспільства та у взаєминах між окремими національностями, які проживали на нашій території.

Жахіття душогубства довелося зазнати й пережити мені особисто. Воєнні події розділили мене з моєю мамою-вдовою й двома сестрами, які учителювали на Волині, а мама проживала то в одній, то в другій. Одна сестра була вчителькою в селі Хорупані млинівської гміни, дубенського повіту, друга вчителювала в селі Руда Красна на Рівенщині в пісково-лісистой околиці „волинського Полісся”, землі, яка народила Лесю Українку.

Молодша сестра, яка жила в Хорупані, вийшла заміж за управителя школи Леона Кіпера. Це був поляк із Журавна в Галичині, бувший легіоніст, який спільно з Армією УНР боровся на протибольшевицькому фронті і втратив в акції одно око. Хоч ми були противні цьому одруженню, показалося, що зять і швагер був людиною великого серця і такту. Він „пристав” до нашої родини, з пошаною й любов'ю ставився до мами, був прикладним подругом, мені помагав матеріально закінчити університетські студії, а потім і дворічну безплатну практику. Опанував поправно українську мову. Був добрим педагогом і адміністратором, здобув собі довір'я, пошану і приязнь місцевих селян, які були дуже обережні й насторожені та недовірливі до „панів”, зокрема „кателиків”. Служив селянам порадою, допомогою, інтервенціями в урядових чинників. Побудував гарну муровану поверхову школу в центрі трьох бувших сіл, мешканці яких вийшли „на хутори” після працеляції дїбр графа Потоцького. Підніс культурно-освітній рівень села. На Волині існували легально читальні „Рідна Хата”, але їхня діяльність була обмежена, або й неможлива через перешкоди та присікування, яких допускалася польська цивільна адміністрація, поліція й Корпус Охрони Пограніча, та й працівників було обмаль.

Бувши поляком-ветераном, Кіпер без труду виклопотував у старостві дозволи на вистави, концерти, забави, вечірні самоосвітні курси. Він режисерував п'єси й диригував хором, вчив деклама-

цій, сприяв українізації УПЦ. Після довгих заходів селян допоміг їм добитися в дубенській консисторії молодого священика-українця, вихованця православного теологічного факультету Варшавського університету. Цей священик зайняв місце чорносотенця-батьошки, б. царського офіцера, який учив дітей релігії російською мовою й зацеплював у них погляди й ідеї „єдінонеділімства”. Був налоговим п'яницею й духовними справами села не цікавився.

Відносини змінилися, коли на Волинь вступила німецька армія й цивільна німецька адміністрація райхскомісара України Еріха Коха. Становище прибрало критичний вигляд, коли німці почали відступ на всьому східньому фронті. На Поліссі й Волині постали партизанські відділи УПА (початково „Поліська Січ”) отамана Тараса Бульби-Боровця, поляки створили свої підпільні групи. Поруч них вешталіся советські партизани, мавши підтримку Комуністичної Партії Західньої України (КПЗУ). Полякам закидали, що вони співпрацюють із німцями в некористь українців, роблять доноси на наших суспільно-громадських діячів, виконують самосуди над місцевими патріотами. Між українськими й польськими підпільниками розгорілася завзята боротьба, жертвою якої стали теж окремі непричетні громадяни й цілі групи населення обох національностей. Почали діяти диверсійно й советські партизани, а їхні дії йшли на рахунок українського підпілля й цивільного населення.

В такій ситуації українське підпілля почало й собі криваву протиакцію коштом поляків. Сліпа ненависть обидвох національних груп взяла верх — замість об'єднатися в боротьбі проти спільних ворогів — советів і німців — поляки й українці почали винищувати себе взаємно на радість, зокрема большевиків, які були певні своєї перемоги й які несли неволю не тільки українцям, але й полякам, хоч вони вважали їх своїми визвольниками...

Жертвою цієї безглуздої, диктованої сліпою ненавистю душогубської акції впало багато зайвих жертв з-поміж цивільного українського населення. Офірою такого людино-ненависництва став і мій швагер-поляк. Я отримав від старшої сестри листа з трагічною вісткою: одної понурої дощової ночі до помешкання застукала група партизан — бульбівців й наказала йому збиратися й іти з ними. Дружині з дитиною казали залишитися, але вона не хотіла опустити чоловіка в його найтяжчу годину. Взяла дитину на руки й подалася з групою до лісу. Там пострілами партизани вбили її чоловіка, а сестру тільки поранили в голову. Невідомо чи зробили це свідомо, чи куля тільки випадково задряпала їй голову. Вранці добрі люди, місцеві селяни, знайшли вбитого швагра, поранену непритомну сестру й маленьку дитину, яка голосила на материних грудях. Швагра поховали, сестру відвезли до шпиталю в Дубні, де її врятували. Видужавши, вона поїхала до старшої сестри на Рівенщині, де тоді проживала й мама.

Ця примара жахливої смерті безневинної шляхетної людини тяжить на мені досьогодні. Але я не маю ненависти до людиновбивців, до моїх політично незрячих земляків, бо я переконаний, що вони зробили це в добрій вірі, в переконанні, що виконують патріотичний

вчинок. Врешті-решт я є членом цього самого державницько недозрілого народу... Я сказав собі в своєму серці: „Прости їм, Господи, бо не знають що чинять!”

МАМО, ДЕ ТИ?..

Нещастя не ходять одинцем. Незабаром я отримав другого листа, в якому сестри й мама повідомили мене, що німці вивозять їх насилу до Райху транспортом через Львів. Я негайно повідомив про це Лемана й він виклопотав у властей дозвіл вилучити мою родину з транспорту й залишити у Львові. Леман навіть поїхав зі мною на місце, де, за інформаціями урядових чиновників, повинен затриматися транспорт. На жаль, ми вже поїзду не застали. Нам сказано, що відїхав раніше через Перемишль-Краків до Райху.

З тяжким серцем вернувся я додому, а тут знову вістка, що з уваги на тяжкий стан маминого здоров'я, яка довгі роки терпіла від ревматизму й артриту, що zdeформували їй руки й знищили серце, сестри мусіли залишити її в шпиталі в Перемишлі.

Леман знову поставився зі зрозумінням до мого родинного горя. Виклопотав мені потрібні письма від цивільних і військових властей та дав мені від себе листа з просьбою допомогти мені відшукати маму. Виплатив мені зачетом пенсію, дав безреченцеву відпустку з праці й відрядив своє авто, щоб шофер завіз мене до Перемишля.

Я негайно кинувся розшукувати маму по всіх військових шпиталях і польових лазаретах. Рекомендаційні листи допомогли мені багато: всі двері широко відкривалися передо мною, бо німці респектували розпорядження й накази влади. Звичайно завідуючий шпиталем чи санітарним пунктом давав мені санітара і цей проводив мене від ліжка до ліжка, чи не впізнаю мами. Дводенні розшуки втомили мене докраю. Я надивився на сотні знеможених, вихуділих від недоїдання, недуги, болю, виснаження, журби облич людей різного віку, які без потрібної лікарської опіки й догляду чекали невідомої долі.

Врешті в міському шпиталі віднайшов я маму. Сиділа на ліжку безпомічна й молилася. Пізнала мене відразу й з полегшою відітхнула. Коло неї поралася якась старша жінка. Вона оповідала мені, що опікується мамою від часу, коли її розлучили з доньками — вмивала її, чесала, годувала.

Мої рекомендаційні папери зробили чудо — маму негайно забрали з загальної залі й примістили в справжній шпитальній кімнаті. Лікарі заопікувалися нею й я мав забрати її щойно за кілька днів із шпиталю, бо відкрили, що в неї висока температура й є підозріння на тиф.

Коли я прийшов другого дня вранці довідатися про стан маминого здоров'я, мене громом вдарила вістка від мед-сестри, що вночі мама померла в неї на руках із окликом: „Сину!”..

У скромній дерев'яній, на швидкоруч витесаній труні в присутності священника, дяка, моєї дружини й родини, яка жила на селі під

Перемишлем, я похоронив маму на місцевому цвинтарі. Поставив невеличкий хрест і табличку з написом.

В цьому тяжкому горі я все таки побачив палець Божий і надзвичайну доброту Провидіння, що в такий непевний, бурхливий, жорстокий час дав синові змогу віднайти маму, бодай на часинку побачити її в останнє, отримати її благословення, закрити її втомлені люблячі очі й похоронити її по-християнському на останньому скрайчику рідної землі.

І так війна розкинула мою найближчу родину по світі: батькова могила в містечку Корець рівненського повіту на Волині, мамина в Перемишлі, доля сестер — невідома...

Тяжчих переживань я в житті досі не зазнав і стараюся про них не думати, бо скільки разів про них згадаю, трачу віру в вартість життя...

ПОЇЗДКА В ТЕРЕН

З Поділля, зокрема з Тернопільщини, Чортківщини, Копичинеччини, Теревовельщини, Золочівщини, доходили до Українського Допомогового Комітету скарги на свавілля німецької адміністрації, зокрема Гештапо, а то й приватних осіб із поміж землевласників. Центральні німецькі власті „Дистрикту Галичина” намагалися поладити ці неполадки телефонічно чи письмово, але відносини не поправлялися, навпаки гіршали, прибираючи інколи форму знущань — безпідставних арештувань, катувань, розстрілів. Бували випадки, що землевласники-німці запрягали людей до плуга й заставляли їх орати. Врешті д-р Кость Паньківський домігся через полковника Альфреда Бізанца, що губернатор д-р Отто Вехтер вирішив вислати туди групу представників УДК з Бізанцом, щоб на місці прослідити скарги і поладити їх позитивно. Українську громаду очолював провідник УЦК проф. Володимир Кубійович, з учасники пригадую собі д-ра К. Паньківського, д-ра Миколу Ценка, ред. Михайла Демковича-Добрянського, д-ра Богдана Галайчука. Інших учасників поїздки не пам'ятаю. Леман призначив мене кореспондентом „Телепресу” і віддав мене під опіку полковника Бізанца, наче б передбачав, що можу мати труднощі. І справді, він не помилився, бо проф. Кубійович відразу поставився до мене з резервою, а то й неприхильно. Він видимо хотів мене позбутися, підозріваючи в мой особі довірену людину, яка мала б таємно інформувати німців про хід поїздки. Проф. Кубійович радив мені їхати поїздом, мовляв в автах немає місця, але полк. Бізанц рішуче заявив, що місце для мене є в його авті, бо він відповідальний за мене перед Леманом. Коли з автом не вийшло, проф. Кубійович відмовився забезпечити мене квартирою, відсилаючи мене до готелів. Але й тут допоміг мені Бізанц. Врешті проф. Кубійович залишив мене в спокою, ігнорував мене, але рішуче спротивився, щоб я брав участь у довірочних нарадах із місцевими українськими чинниками. Я міг бути присутній тільки на загальних вічах, зборах, сходинах. Тут уже Бізанц не вмішувався, мабуть, вважав, що це не

його компетенція. Зате прихильно ставився до мене д-р К. Паньківський, д-р М. Ценко, якого я знав ще з студентських часів, зокрема ред. М. Демкович-Добрянський, який вів зі мною розмову вдвох, мабуть хотів дізнатися хто я такий і яке моє фактичне завдання. В такій ситуації я не почувався добре, але доручення свого шефа мусів виконати, тобто сповнити свій обов'язок кореспондента „Телепресу”, хоч через заборону брати мені участь у довірочних нарадах, мій звіт до преси не міг бути повний.

Під час поїздки ми відвідали в Тернополі голову клітини УДК, адвоката д-ра Степана Бриковича, а в Чорткові теж адвоката д-ра Михайла Росляка й від них отримали докладні інформації про невідрадливі умовини на терені Поділля. Особиста інтервенція полк. Бізанца і представників УЦК, УДК і УОК (Український Окружний Комітет) дали позитивні наслідки. Деяких німецьких урядовців перенесено, неслухно ув'язнених громадян випущено, розстріли без суду заборонено.

На вічах, зібраннях і сходинах обговорювано найновіші розпорядження влади, порушувалося питання „контингентів”, тобто обов'язку здачі сільсько-господарських продуктів, висилки робітників до Райху, винагород за здані контингенти та поточні справи щоденного побутового життя.

Після повороту додому я склав Леманові звіт із поїздки і застерігся, що не брав участі в довірочних нарадах і конференціях. Леман прийняв це до відома і сказав, щоб я звітував тільки про те, що бачив і чув. Такий зміст появився у „Телепресі”, а потім у пресі, яку обслуговував бюлетень пресової агенції. За кілька днів я отримав телефон від д-ра К. Паньківського. Він бідкався, що звіт обмежений до контингентів, робочої сили і поточних справ, а промовчує питання, які були обговорені на довірочних нарадах. Це робить враження, що ЗДК зацікавлений тільки в здачі контингентів і висилці робочої сили до Райху, а байдужий до суспільно-громадських, культурно-освітніх, виховних, здоровних, економічних проблем громадянства. Я вяснив йому, що написав тільки те, до чого був допущений провідником УЦК.

Коли відбулася друга поїздка в терен, проф. Кубійович взяв кореспондента з централі „Телепресу” в Кракові, здається Ковальчука (імени не пам'ятаю). Але з ним був більший клопіт, ніж зі мною. Він вимагав окремої „дієти”, вигідного готелю, харчування в ресторанах, а коли цього не могли йому дати, покинув поїздку і вернувся до Кракова. На чергову поїздку, яку очолив д-р К. Паньківський, поїхав знову я вже на правах всіх інших членів групи. Цим разом ми відвідали терен: Рава Руська, Жовква, Сокаль та околичні містечка. З того часу між мною, д-ром К. Паньківським і УДК затіснилася співпраця. Я став співробітником пресового відділу УДК, який очолив „український Геббельс” д-р Богдан Галайчук.

ПРИГОДА В МОЛОЧАРНІ

У молочарській школі в Миловані недалеко Львова мали відбутися іспити кандидатів на молочарів, показ перерібки молока, виробу сирів і масла, сортування яєць. Участь взяли представники німецького уряду прохарчування і місцеві господарники. Леман вислав мене, як кореспондента. Віз мене своїм автом заступник шефа відділу прохарчування. Я мав бути одночасно й перекладачем („дольмечером“).

Після успішного закінчення офіційних церемоній відбулося прийняття для випускників, інструкторів, німецьких гостей і місцевих українських діячів. Прийняття приготували місцеві пані. Український посадник містечка прибув новісінькою парадною бричкою з ясного дерева, запряженою баским конем поміж двома дишлями. Найвищий рангою німець, який мене привіз, забажав переїхатися бричкою посадника. Хоч-не-хоч посадник погодився. Німець сів у бричку, підігнав коня. За хвилину ми почули ломіт і тріскіт. Кінь незвичний до незнайомого погонича, який не вмів із ним поводитися, ще й до того говорив до нього незнаною мовою, рвонувся, пігнав у невеличкий гайок, і, вдаривши повозкою об стовбур, зламав один дишель та надщербив болітницю. Німець прибіг переляканий, посадник „зробив добру міну до кепської гри“, повіз відставили до возівні.

На прийнятті столи вгиналися під добірними стравами, тортами, напінками. Сипалися палкі промови, німці на підпитку обіцювали „золоті гори“ й „грушки на вербі“ в майбутній „Новій Європі“...

Обдаровані господарями сирами, маслом, яйцями, солодким печивом, ми пізнім пополуднем подалися до Львова, щоб перед сутінком дістатися додому, бо німці панічно боялися партизан, а треба було проїздити лісовими околицями.

Проте німецьке лакомство переборолو страх. Не зважаючи на багату гостину, німець, який віз мене автом, забажав кислого молока:

— Ви знаєте українську мову — звернувся він до мене — підіть до якоїсь заможнішої хати, спитайте, чи мають квасне молоко.

Хоч-не-хоч, я пішов і за хвилину німаки попивали підсметання з великих камінних гладущиків. Ця додаткова гостина припізнала наш приїзд до Львова, бо німецьких прожор розболіли животи й треба було часто затримувати авта...

Була вже поліційна година, місто затемнене, страшно й небезпечно було мені йти опустілими вулицями та ще й з валізкою повною заборонених харчів. Можна було попасти в руки української поліції, німецького „шупо“ (Шуцполіцай — порядкова поліція), підпільників різних національностей, переодягнених у цивільну одягу німецьких дезертирів, або косооких добровільців на німецькій службі, врешті звичайних горлорізів. На мою просьбу німець наказав шоферові відвезти мене перед моє помешкання і підождати поки ввійду до кам'яниці.

На другий день уранці Леман повідомив мене, що мій вчорашній німецький супутник з відділу прохарчування телефонічно висловив бажання побачити мене в своєму бюро. Леман не знав, в чому справа, а я теж не міг додуматися причини моєї візити. Я здогадувався, що певно він хоче дати мені інформації, чи інструкції що і як написати в моєму репортажі. Коли ж я з'явився в його бюро, він обдарував мене великою плесканкою швейцарського сиру, барильцем масла й копою яєць у подяку за „дольмечерство” й кисле молоко. Мабуть, думав, що я не отримав нічого від господарів учорашнього свята.

Цього дня я вже не вертався до бюро...

Д-Р ВРАЖЕЙ, ДАВНЄ ЗНАЙОМСТВО І БАНЬКА МЕРМЕЛЯДИ

Леман дбав про своїх працівників. Раз дуже вдоволений приніс мені „бецугшайн” (наряд) на кілька баньок мармеляди для всіх працівників львівської преси. Дав мені авто, шофера й я поїхав до фабрики мармеляди на Замарстинові. Назустріч мені вийшла людина, яка видалася мені знайомою з студентських часів. Я побачив, що й ця людина намагається пізнати мене.

— Д-р Вражей! — нарешті впізнав я.

— Мгр. Барагура! — витягаючи руку, вигукнув врадувано д-р Вражей. — Бачите, якого становища я дочекався. Тепер я директор виробництва мармеляди!

За польських часів д-р Вражей був керівником відділу випозичання книжок університетської бібліотеки. Він був культурна і ввічлива людина. В моїх студентських часах він ставився до мене з окремою увагою і доброзичливістю. Проф. Юліюш Кляйнер (жид-вихрист), світової слави філолог, в якого я студював польську літературу, вимагав від студентів знання теорії літератури й допоміжних дисциплін — поетики, стилістики, естетики, філософії й психології творчості. Більшість книжок із цих ділянок було німецькою мовою і тільки в одному примірникові, а охочих читати було багато. Треба було ждати на чергу. По протекції д-р Вражей резервував мені потрібну наукову літературу, або випозичав мені на кінець тижня додому. Так само помагав мені підшукувати джерела до моєї магістерської праці. Завдяки йому я познайомився з деякими виданнями, засекреченими перед загальною публікою, як із нецензурними сороміцькими віршами Яна Кохановського, чи тяжко доступним „Посьмертним виданем твурчосці Юзефа Богдана Залеского” (тема моєї магістерської праці звучала: „Елемент українські в твурчосці Ю. Б. Залеского”), з якого я довідався, що наш земляк проф. Богдан Третяк в своїй монографії трохи перегнув палицю, зображуючи Залеского як прихильника українства. Насправді він був україножером. Коли початково цей польський поет просив: „...„Боже, з лзамі прошен тебе, Дай мі по смерці Україне в небо”..., то пізніше благав: „...„Боже, з лзамі благам тебе, Юж мі не давай України в небо!”

Але це на маргінесі...

Ми згадали давні часи, які були добрі для д-ра Вражея, менше добрі для мене, а на прощання д-р Вражей дав меню на спомин зустрічі зайву 5-кілограмову баньку мармеляди...

УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕБІЖЧИКИ З АРМІЇ ГЕН АНДЕРСА

Одного дня з'явилися в бюрох шефа преси в товаристві агентів служби безпеки й представників уряду пропаганди три молоді українці, перебіжці на німецьку сторону з-під Монте-Касіно з армії ген. Андерса. Мені доручено зробити з ними інтерв'ю, щоб опісля використати його для пропаганди в пресі й радіо. Не всі інформації, які я отримав від перебіжців дісталися до тексту інтерв'ю призначеного до опублікування, бо цензура переробила його по-своєму.

З розповідей перебіжців можна було довідатися про відносини, які панували в армії ген. Андерса і про ставлення до неї англійського командування. Армія Андерса була початково стаціонарована на арабських пустелях в Африці. Польський генерал за всяку ціну намагався не допустити, щоб його армія брала участь у боях. Він хотів зберегти її як зав'язок польських збройних сил. Англійське командування навпаки намагалося ввести її на проти-німецький фронт в Італії, зокрема вжити її для здобуття сильно укріплених німецьких становищ на Монте-Кассіно. Коли з цього приводу постав бунт вояків, англійське командування заборонило членам армії Андерса збиратися групами більшими як три вояки. Раз у групі було присутніх п'ять вояків. Англійський офіцер без слова остороги кинув поміж них ручну гранату.

Англійські офіцери звикли були купатися в річці, що пропливала пустелею. Раз група англійських старшин вибралася автом до купелі. Побачивши польських вояків, вони дали наказ шоферові: „Звертай, там купаються ці польські свині!”

За словами перебіжців ставлення британців до місцевого арабського населення було безсердечне. В пустелі був брак будівельного дерева й араби жили в землянках. Вони підходили до військового табору і просили дати їм дерев'яні скриньки, в яких доставляли постачання. Але британці палили ці скриньки на очах арабів, а їх проганяли шпіцрутенами.

Араби послуговувалися примітивним хліборобським знаряддям, нпр. орали сохою. Польський капраль, який в цивілі був ковалем, зробив їм з металевих відпадків лезо до плуга. Зате покарали його „карцером” і деградацією до звичайного вояка.

Врешті, не зважаючи на заходи, армія Андерса мусіла піти на фронт під Монте-Кассіно. Тут вояки гинули масово під обстрілом укріплених у скелях німців. Англійські старшини командували бойовими діями з глибокого запілля. Раз трапилось, що якийсь англійський поручник згинув, підійшовши близько до бойової лінії. Його товариші казали: „А навіщо він пхався під німецькі кулі!”

У цій ситуації, щоб уникнути певної смерті, три українські вояки, члени армії ген. Андерса, під прикриттям ночі перебігли на німецький бік. Попали, як то кажуть „Із дощу під ринву”. Яка дальша їхня доля — мені невідомо...

ПОЛЬСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ

Коли ситуація німецької армії на східньому фронті прибрала катастрофічні розміри, польське підпілля стало проявляти поживалену діяльність, зокрема в поширюванні вісток про невідхильну програму Третього Райху. До бюр польського „Телепресу” майже щоденно заходили два польські підпільники на довгі розмови з редакторами. Одного дня після закінчення розмов у польському відділі, ці два емісари присілися до мого столика і почали з'ясовувати плян інвазії альянтів європейського континенту. Вони не були тільки певні, де ця висадка альянтських, точніше британсько-американських збройних сил, відбудеться. Бо Черчил і маршал Монтгомери пропонували висадку на Балканах, щоб відрізати советам можливість доступу до західньої Європи, американський уряд і ген. Айзенгауер обстоювали концепцію висадки в Франції з престижових причин. До цієї концепції прихильовався і ген. ДеГол, щоб відплатитися німцям за окупацію Франції і змити з французького народу неславу програми кампанії з Німеччиною, зокрема за блискавку втрату буцім-то непрохідної „лінії Мажіно”.

Коли я з цими інформаціями польських підпільників пішов до д-ра К. Паньківського, він поставився до них з резервою й сумнівом. Думку його поділяли й інші керівні особи Допомогового Комітету, а мені порадили не прив'язувати до них уваги. Пізніші події показали, що ці інформації були правдиві...

Редактори польського щоденника умовляли мене на випадок приходу большевиків втікати з ними до Варшави на польську „кеннкарту” (виказку). Я рішуче відмовився. Пізніше, коли треба було евакуювати Львів, ніодин польський редактор не з'явився на визначений Леманом збірний пункт. Мабуть, виконали свій плян утечі до Варшави. Дальша їхня доля мені невідома, можливо, що згинули в варшавському повстанні проти німців, коли большевики свідомо затримали похід своїх армій перед Вислою, щоб дати змогу німцям знищити Варшаву, повстанців та польське цивільне населення. В Відні я стрінув Яніну Чарковську. Вона, мабуть, втекла з німцями. Жила на квартирі в якійсь старшій віденки, навіть робила заходи знайти мені помешкання, але після кількох зустрічей я втратив з нею контакт, бо мілітарні події пішли швидким темпом і большевики захопили Відень, а в ньому й мене з родиною. Але про це — пізніше.

НЕДОПЕЧЕНИЙ ВОЄННИЙ КОРЕСПОНДЕНТ

Під час мого урядування в „Телепресі” відвідували бюро шефа преси німецькі й українські воєнні кореспонденти — (Мирон

Левицький, Степан Каролин, Олесь Луцький). Вони намовляли мене покинути бюрову працю й стати військовим звітотдавцем. Ця думка мені подобалася, але Леман не хотів мене відпустити, а д-р Кость Паньківський теж відраджував мені міняти цивільний одяг на військову уніформу. Він боявся, щоб моє місце в „Телепресі” й у бюрі шефа преси не зайняв якийсь україномовний поляк, „фольксдойч”, чи навіть тяжкий до співпраці українець.

Коли совєтські армії змасувалися під Бородами до рішального наступу на Львів і галицький фронт хвилево устатбувавсь, терен діяльності „Телепресу” значно звузивсь. Праці в українському відділі було менше. М. Семчишин відійшов до Українського Комітету на Львів-місто, Леман звільнив одну секретарку. Вкінці шеф преси виступив із пляном вислати мене на фронт як звітотдавця „Телепресу” при „Вермахті”. З тією метою він поїхав до командувача (не знаю чи цілого східнього фронту, чи тільки брідського відтинку, бо генерали часто мінялися) ген. Цайцлера дістати для мене повновласті. Генерал погодивсь.

Завідувач армійського постачання у Львові видав мені з магазину уніформу „Вермахту”, ковани чоботи й „пиріжок”. Капраль почав мене вчити основ військової муштри й поведінки, зокрема, „бити в дах”, тобто віддавати почесь старшинам. Це було найтруднішою частиною мого фронтового вишколу, бо незвичайно трудно було орієнтуватися в ступенях і титулах армії, СС-ів чи спеціальних частин. Леман дав мені добру раду: салютувати кожному стрічному з виїмком „гемайне” (рядовика). Якщо зустрічний офіцер старший рангою, тоді все гаразд, якщо нижчий, то буде вдоволенний, що „неттер керль” (файний хлопець) його поздоровив.

Але моє воєнне звітотдавство закінчилось фіяском. Коли Леман знову відвідав квартиру головної команди, щоб остаточно мене оформити, ген. Цайцлер сказав відверто: „Маю доволі клопоту з фронтовими вояками, не хочу морочити собі голову „цивільбандою”. Я віддав мундир, ковани чоботи й „пиріжок” і зразу ж забув свій мілітарний вишкіл, зокрема „биття в дах” перед начальством. Став знову членом „цивільбанди”.

БОЛЬШЕВИЦЬКИЙ АТЕНТАТ НА Д-РА ОТТО БАУЕРА

Коли я ввійшов одного дня вранці до бюро, на порозі стрінув мене шеф, який звичайно приходив чверть години після початку урядування. Мусіло статися щось важливе. Шеф привітав мене несподівано прикрою, навіть болючою вісткою: якийсь невідомий атентатчик застрілив віце-президента дистрикту „Галичина”, праву руку губернатора Вехтера, д-ра Отто Бауера, коли він виїздив із свого помешкання до праці. Згинув теж його ад'ютант. Третій пасажир в авті й шофер уцілили. Подробиць шеф не знав.

Вістка була для мене болюча, бо я знав д-ра Бауера з різних офіційних зустрічів, у яких я брав участь, як кореспондент

„Телепресу”. Д-р Бауер був людина культурна, гладка в поведінці, чемна й увічлива. Хоч був партійцем, не поділяв сліпо всіх поглядів націонал-соціалістичної партії й не погоджувався з багатьма потягненнями Гітлера, чи інших нацистських верховодів. Бувши австрійцем, жив ще традиціями колишньої австро-угорської монархії. Був великим прихильником, можна б сказати приятелем українців і поділяв погляди губернатора Вехтера щодо німецької політики супроти галицьких українців, а далі й усього українського народу. Їхня політична концепція щодо майбутнього України була протилежна до концепції райскомісара України Ганса Коха, який вважав, що Україна має стати колонією Райху, а українці „кнєхтами” німецьких землевласників. Політична концепція Вехтера-Бауера не брала до уваги самостійності України, але передбачала певну форму нашої співучасті у правлінні територією, заселеної українцями. Це була покищо тільки теоретична концепція, „музика майбутнього”, не позбавлена теж особистих амбіцій її творців. Вона мала бути сконфронтована з наслідками політики Коха й показати свою перевагу над нею. Конкретною актуальною заслугою д-ра Бауера було прихильне ставлення до потреб українців, поскільки це було можливе в реальній дійсності. Першим позитивним кроком д-ра Бауера була акція передати управу низових адміністраційних органів у руки українців і так підготувати кадри майбутніх кандидатів до щораз вищих адміністраційних функцій. З тією метою з ініціативи д-ра Бауера створено вишкільні адміністраційні курси, провід яких спочивав у руках д-ра Корнила Трояна, б. сенатора польського сейму. Я кількакратно був присутній на цих курсах, зокрема, на їх відкритті, іспитах, врученні свідоцтв та писав про них звіти. Викладачами були досвідчені адміністратори, правники і споріднені професіоналісти, слухачами здібніші одиниці різного віку, різних прошарків і освіти. Вістка про смерть д-ра Бауера заскочила мене несподіваністю, раптовістю, насильністю. Але ще більше заскочило мене питання Лемана, яке він поставив мені: — Хто, думаєте, вбив підступно д-ра Бауера?

— Не маючи конкретних даних, не можу сказати, хто був убивцею. Найправдоподібніше поляки з пімсти за про-українську політику покійника, або совети, а може й самі німці за незгідне з партійною лінією становище Бауера супроти українців.

— Українці! — випалив Леман.

Мені кров вдарила до голови. Вже редактори польського „Телепресу” Яніна Чарковська і Ян Кілярські зуміли настроїти Лемана проти нас.

— Пане шефе, подумайте, як могли зробити це українці, коли д-р Бауер ставився до нас прихильно. Підозрівати в тому українців не-логічно, несправедливо й безпідставно.

Леман липнув очима, пакнув невідступною люлькою, як це робив звичайно, коли не знав, що відповісти і подався до свого кабінету.

Незабаром виявилось, що вбивцем був советський агент, переодягнений за німецького офіцера, який здобув собі довір'я німецьких військових кругів. Про цю подію, яка сталася 9-го лютого 1944 року, докладніше пише д-р Кость Паньківський („Роки німецької окупації”, стор. 423).

ЛЬВІВСЬКЕ ЖИДІВСЬКЕ ГЕТТО

Гнітючим маривом налягла на місто вістка про творення жидівського „гетто” у Львові*. Досі жиди могли жити в дільницях, призначених для „не-німців”, ходити свobodно вулицями, мати відкриті крамниці, виконувати свою професію. Мусіли тільки носити на руках опаски з „звіздою Давида”, отримували скупіші харчові приділи, наряди на предмети щоденного вжитку, одяги, взуття, опал. Мали теж обмежений вступ до ресторанів, розвагових льокалів, кін, театрів. Взагалі втішалися найменшими правами з усіх інших національних груп. Але жиди давали собі з тим усім раду, а навіть ставали у пригоді не-німцям завдяки своїй проворності й купецькому хистові. Коли хто хотів набути добрий матеріал на одяг, чи взуття, міг це легко зробити за допомогою жидів за високою грошовою винагородою чи заплаатою „в натурі”, тобто харчами. Але кожний знав, що товар „на пасок”, „з-під поли”, чи „на чорному ринку” був коштовний. Ступнево почали зникати жидівські крамниці, прохожих жидів на вулицях маліло. Найдовше жили поза геттом жиди-лікарі, чи спеціалісти, яких потребували німці для виконання воєнних завдань. Але поволі й вони мусіли переселити ся до гетто і звідтіля за окремим пропуском ходили до праці. Припинено появу жидівського часопису, його редактор не приходив більше до бюро шефа преси.

Я мав знайомого жида, кравця. Як тільки я вернувся з Кракова до Львова, мені треба було нового одягу. Хтось із моїх знайомих дав мені його адресу. Кравець погодився пошити мені одяг з його матеріялу. Грошей в мене не було і я спитав, чи може видати мені одяг на сплати. Він дав згоду, хоч час був непевний. Коли я спитав, чи не боїться зборгувати мені, він відповів: „Ну, то страчу”. Я сплатив своє зобов'язання і замовив костюм для дружини. В проміжку почалася проти-жидівська акція й коли я з дружиною прийшов на адресу кравця „до проби”, його там не було. Сторож камениці заявив, що не знає, що з ним сталось. Коли вже німці створили гетто, одного дня під захід сонця хтось застукав до дверей нашого помешкання. В дверях стояла людина в темних окулярах. Вона швидко просунулася повз мене до помешкання і представила ся: — Маєвскі естем. (Я — Маєвський). Я впізнав свого кравця. Він розповів мені, що придбав польську „кеннкарту” (особисту легітимацію), скинув „звізду Давида” і є тепер „арієць”. Приніс костюм „до міри” і дав нам свою адресу, де проживає. Коли я спитав, чи не боїться зраджувати мені своєї схованки, відповів, що має до мене

повне довір'я. На запит, чи не боїться, що його спіймають німці, відповів, що все одно мусів би згинуть, а так ризикує — може збереже себе. Тому що в нього вигляд був „арійський”, тобто не скидав на жида, він сміливо ходив вулицями. Зате не випускав своєї жінки, бо вона мала видимо семітське обличчя. До останньої „проби” костюму ми прибули до його помешкання. Жив в кімнаті якогось львівського міщанина. Що з ним сталося — не знаю, бо події покотилися швидко і прийшлося покидати Львів назавжди.

Був у нас знайомий, дружина якого була жидівського походження. Він хотів її вислати на провінцію, щоб переховалася перед „акцією”. Його сестра просила мою дружину, щоб провела жидівку на залізничну станцію і посадила до поїзду. Родина не хотіла її проводити, щоб не попасти на когось знайомого. Моя дружина не сміла відмовити їй з великим страхом провела жидівку на станцію, бо німці карали смертю кожного, хто помагав жидам переховуватися.

Одного дня йшов я вранці до свого бюро. Звичайно я вибирав „коротшу” дорогу бічними вуличками. Тим разом пустився йти Академічною вулицею (сьогодні, це „Бульвар Т. Шевченка”). Я побачив жахливу картину. Вулиці й провулки були забарикадовані вантажними автами, сильні кордони німецької поліції оточили всі проходи, спеціальні „летючі команди” при допомозі жидівських поліціантів виловлювали рештки жидів, які не пішли до гетто, тільки скривалися в каменицях. Їх витягали насилу, били й копали, якусь стареньку жінку жидівські поліцейські товкли гумовими палками, німецькі поліціанти виносили накриті коцями скривавлені тіла жидів. Живих вантажили на авта і вивозили.

Одного дня трапилася подія, якої не можу забути по сьогодні й яка змінила моє ставлення до Лемана. Перед закінченням урядування шеф прийшов до мене і сказав:

— Підіть за оперний театр близько гетто, побачите там чудову ілюмінацію — величезні свічки на бальконах камениць.

Не підозріваючи нічого злого, я пішов. Моїм очам показався жахливий образ: з бальконів кількох суміжних камениць звисали на довгих мотузках одягнені в чорні халати тіла дванадцятьох жидівських діячів...

Здається, що зі мною був ще хтось і ми чим скоріше покинули це макабричне видовище. Я відчув глибокий жаль до Лемана, бо не знав, що й у нього є садистичні інстинкти.

Пізніше я довідався, що причиною повішення була т. зв. засада „збірної відповідальності”, яку німці стосували не лише до жидів, але й до всіх не-німців. Трапилось, що німецький поліцейський затримав на вулиці якогось чоловіка, який був схожий на жида й хотів його провирити. Це справді був жид. Він добув з-під поли штител і проколов німцеві черево, а сам утік. Тому що на заклик влади убивця не зголосився, ані ніхто не видав його, німці у відплату повісили дванадцять невинних жидів...

Раз, проходячи попри в'язницю Лонцкого, я побачив відхилену бічну вхідну браму й двох німецьких поліцистів, які волікли по підлозі якусь людину і, поки закрили двері, копали її нещадно кованими чоботищами. Чи це був жид — не можу сказати...

Дійшли до мене слухи про подію, яка могла б послужити сценарієм до фільму: недалеко будинку Львівського університету стояв великий мурований будинок з вікном, яка через воєнні події перестала працювати й була забльоквана. В шахті скрилася жидівська родина, яка не хотіла йти до гетто. Була в неї маленька дитина. Трапилось, що німці сподобали собі цей будинок і хотіли його відремонтувати. Прийшли на оглядини й почули плач дитини. Почалися розшуки, відкрили шахту і знайшли в ній жидівську родину. Про дальшу її долю читач може додуматися...

ПЕРЕХОВУВАННЯ УКРАЇНЦЯМИ ЖИДІВ ПЕРЕД НІМЦЯМИ

Німці намагалися тримати в тайні долю жидів, яких вивозили з гетто або яких виловлювали по домах, чи на вулицях спеціальні відділи поліції. Загал громадянства не мав ясного уявлення, що діється з вивезеними жидами. Так само люди не мали інформації про долю не-жидівських осіб, яких влада запроторювала до концентраційних таборів. Діло в тому, що хто попав у такий табір, не міг з нього вийти й сказати, що там діється. Як хтось може й мав докладніші відомості, боявся про те розповідати. На очах відбувалися тільки облави на жидів, дехто був свідком побоїв, знущань, але подібна ловитва діялася і з не-жидами, коли треба було робітників до Райху. Я сам став раз жертвою такого ловіння, коли йшов вулицею Курковою й попав у самий центр „акції”. Навіть дістав штурханця прикладом поліційної рушниці. Врятувала мене виказка праці, але хто не мав документу міг потрапити на список вивозу на примусові роботи. В бюрі шеф не раз звик казати: „Вважайте, бо можете потрапити до конц-табору”, коли ми щось не так позвітували, або написали необережно, зробили необачно якийсь натяк політичного характеру, чи критично висловилися про якусь дію німецької адміністрації, висказали сумнів у перемогу німців. Але коли було його спитати, щоб сказав точніше про конц-табори, збував нас мовчанкою, або жартом.

Деякі люди переховували жидів. Що такі випадки були, про це свідчили плякати й остороги в пресі, що за переховування жидів жде покара смертю цілої родини. Всетаки були люди, які ризикували. Робили це з різних спонук — любови ближнього, з гуманітарних мотивів, акту милосердя, сусідських взаємин, найбільше, мабуть, з матеріальних причин, бо жиди щедро платили за поміч. Але бували й випадки, що доносили одні на одних, а то й, взявши жиди на переховання, йшли до поліційних чинників і зраджували жертву, мовляв, без їхнього відома сховалася на їхньому терені.

Траплялися часто родинні трагедії внаслідок мішаних подруж. Коли одно з подругів було жидівського походження, то дітей німці вважали пів-жидами. Перед чоловіком чи жінкою не-жидами ставили німці альтернативу — виректися друга життя й дітей. У випадку відмови розстрілювали цілу родину. Загальною була відомою добровільна смерть лікаря д-ра К. Воевідки зі Станиславова. У Львові розстріляли нотаря Василя Дякова зате, що видав посвідку „арійського” походження жидові. Таких випадків було більше, але загал про них не знав, бо преса про це не писала, ні радіо не розголошувало, хіба вістки ходили з уст до уст та й то з найбільшою обережністю.

Інколи жиди бували невдячні. Попавши в німецькі руки чи то випадково, чи в наслідок людоловної акції, чи на донос несовісних, безсердечних людей, вони зраджували німцям своїх доброчинців. Бували й випадки, що жиди без відома й згоди власника переховувалися на його посілості, а коли попались у руки спеціальних німецьких відряджень, показували на непричасну людину, буцімто вона переховувала їх свідомо. І так деякі люди „гинули ні за цапову душу”.

ПОСЛАННЯ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ — НАТЯК НА СОБОРНІСТЬ І ВІЩІ СЛОВА — „ПРИХІД БОЛЬШЕВИКІВ НЕПРАВДОПОДІБНИЙ, АЛЕ МОЖЛИВИЙ”...

Була Великодня П'ятниця 1944 року. Добігала 6-та година вечора, а я все ще сидів в приміщенні українського відділу пресової агенції „Телепрес”. Сидів я один-одинокий на ціле кількакімнатне бюро Уповноваженого Шефа Преси на Дистрикт Галичина. Урядові години були до 5-ої й мої секретарки — україно- й німецькомовна пішли додому. Пішла теж секретарка шефа преси Георга Лемана та працівники польського відділу — проф. Ян Кілярські й Яніна Чарковска. Не було вже й бюрового сторожа Лаби.

Радісні промені весняного сонця грайливо бігали по стелі й стінах кімнати. На дворі була чудова весняна погода. Вона сповняла душу радістю, що ось наближається світлий празник Воскресіння Христового, хоч одночасно загроза генерального наступу на Львів змасованих в околиці Бродів Червоних армій висіла гнітючим маривом над містом.

Тишу переривав час від часу дзвінок телефону головного редактора „Львівських Вістей” Осипа Боднаровича. Він нервував-ся, бо святочне число газети було готове до друку, але не могло піти на прес-машину, бо бракувало найважливішого матеріалу — Великоднього Послання Митрополита Андрея. Воно було набране й мало зарезервоване місце на першій сторінці газети, але відбитка його складу лежала на бюрку шефа преси, який виїхав у службових справах до столиці Генерального Губернаторства — Кракова. Мав повернутися опівдні, а ось уже добігала 6-та, а його немає. А без його підпису й печатки не можна числа друкувати. Ця обставина тримала

й мене в бюрі, бо Леман не хотів з Боднарівичем розмовляти й я мусів передавати редакторові телефоном доручення шефа преси. Та й моя присутність була конечна, бо Леман міг потребувати моєї помочі в зрозумінні нюансів тексту послання чи в поясненні деяких слів. Він знав українську мову, але недосконало.

Боднарівичева ситуація була складніша від моєї, бо він був відповідальний за своєчасну появу газети й мусів тримати в друкарні складачів, верстальника, друкарів-машиністів, експедицію й післанця. Люди денервувалися, бо кожний хотів піти додому, відвідати Плащаницю та приготуватися до празника Воскресіння, може останнього перед приходом атеїстичної влади.

Шохвилини я підносив слухальце, щоб почути вдесьте те саме питання схвильованого ред. Боднарівича: — Чи Леман вже повернувся? А я давав все цю саму відповідь: — Ще ні, пане редакторе — але будьте певні, що як тільки з'явиться, я подбаю, щоб полагодив цю справу.

Врешті в год. 6.30 до бюро вбіг задиханий Леман. Сказав, що мав тяжку й небезпечну дорогу з Кракова до Львова, бо в лісових околицях вешталися партизани. Перше його питання було про Послання. Довідавшись, що воно набране й жде тільки його „парафи”, він послішив до свого кабінету і впродовж двадцяти хвилин передав мені відбитку Послання з печаткою й підписом: — Можете повідомити Боднарівича, щоб прислав післанця.

Мене це здивувало, бо я був знайомий із змістом Послання і знав, що там є два сумнівні місця, які цензор може заквестіонувати, а то й викреслити. Мені майнула думка звернути на них увагу шефа, щоб уникнути евентуальних неприємостей. Але я вирішив цього не робити, хіба Леман запитав би.

Шеф побажав мені веселих свят, казав негайно після приходу післанця йти додому. Він був одружений із росіянкою й, мабуть, теж крадькома святкував із нею за старим стилем, бо партійцем не був.

Я негайно подзвонив Боднарівичеві: — „Фатерлянд ґеретт” (батьківщина врятована) — присилайте післанця.

Я вже раніше випросив у Лемана два дні „вільного”, щоб відсвяткувати Великдень із родиною — дружиною, донечкою Дзвінкою й шваґрами Хухрами, які жили на селі під Перемишлем, а в них проживала й дружина. Шваґер Хухра був у Дивізії, але мав дістати відпустку на свята.

* *
*

Проїшов тиждень і в бюрі почався незвичайний рух — щоденні візити представників бюро пропаґанди, пресових референтів Гештапо й СД. Вони замикалися на довший час у кімнаті Лемана й секретарка не допускала інтересантів. Леман вибігав кілька разів і питав мене, в якому сенсі в українській мові можна вживати слово „соборність”, „соборний”. Дзвонив у тій справі теж до централі

„Телепресу” в Кракові, щоб у тамтешніх редакторів українського відділу спитати про критичне слово „соборний”. Другого вислову Митрополита, що „прихід большевиків неправдоподібний, але можливий” він не рухав, бо розумів його добре.

В ті дні Леман ходив похмурий, мовчазний, нервовий. Не відзивався до працівників, врешті заявив, що їде на два тижні до Кракова й його заступником буде представник відділу пропаганди.

Після двох тижнів Леман вернувся в доброму настрої, усміхнений, вдоволений. Признався, що мав велику неприємність, справа опинилася в генерал-губернатора д-ра Ганса Франка, але вимотався з халепи. До мене, ні до ред. Боднаровича претенсій не мав, бо рішав сам, не питаючи нас, а мав гарний звичай брати всю відповідальність на себе, навіть, як працівник завинив, мовляв, він німець, йому нічого не зроблять, а ми „ніхт-дойче”, то можемо постраждати. Нарікав тільки на Митрополита, що „підставив йому ногу”, але „Альте” все робить німцям пакості — лист до Гітлера в обороні жидів, протест проти вживання допоміжної української поліції до „акції”, проти зловживань німецької адміністрації супроти українського населення тощо. Другою жертвою його нарікань був проф. д-р Василь Сімович за відмову очолити комісію видавання шкільних підручників з концепцією „Нової Європи”.

Це була моя остання прикра ситуація в бюрі шефа преси й у агенції „Телепрес”, бо незабаром відбулася баталія з участю нашої Дивізії й евакуація Львова, коли то прийшлося сказати болючі слова „Прощай, Львово!”

ІХ ЖИТТЯ В ПРИФРОНТОВІЙ СМУЗІ

НЕПЕВНА СИТУАЦІЯ — МІЖ РОЗПАЧЕМ І НАДІЄЮ...

Невдала облога німцями Москви, Ленінграду й Сталінграду, розгром і захоплення більшовиками в полон німецьких армій одного з найздібніших німецьких стратегів фельдмаршала фон Павлюса, жорстока зима, яку нацистський міністер пропаганди Геббельс глумливо називав „Генерал Мороз”, труднощі постачання, тиск Червоної армії, дії партизан довели до того, що німецькі збройні сили мусіли відступати на цілому Східньому фронті. Ніякі зусилля головного німецького командування не могли устатувати захитаного німецького фронту. Червона армія переможно гнала перед собою здештовані, знесилені, дезорієнтовані, морально заламані німецькі дивізії.

У Львові запанував тривожний, нервовий передфронтний настрій. Вулицями міста німецькі вояки гнали масово молодих українських людей, головні сільських хлопців із загрожених Червоною армією теренів і брали їх силою в армію, або на роботи до Райху. У той час у Львові був проголошений примусовий набір молодих мужчин, яким поставлено альтернативу — праця в Німеччині, або концентраційний табір. Тоді батьки оплакували своїх нелітніх синів, яких німці силою брали до „арбайтс-дінаст-у” (служба праці), або до зенітної артилерії.

Німецьке армійське командування виселювало людей з окремих кам'яниць, а то й цілих кварталів. Поміж населенням пішла чутка, що Львів підмінують так, як Київ. У місті запанувала паніка. Німецька адміністрація заохочувала мешканців до евакуації, зокрема непрацевдатних і старших віком чоловіків та непрацюючих жінок із дітьми. У магістраті та в дільничевих урядах видавали посвідки на виїзд, а німецька управа міста поставила до диспозиції безкоштовні вантажні поїзди. Конечність евакуації пояснювали тим, що Львів незабаром стане об'єктом летунських бомбардувань і тереном тяжких, затяжних боїв. Не скривали теж можливості швидкої окупації Львова більшовиками. Проте, хоч у бюрах, які давали „пассіршайни” (перепуски) було глітно, народ не спішився виїздити в незнане й непевне. Та й невідомо було, куди? Не говорили цього й організатори евакуації, які самі були розгублені й нічого точно не знали.

Були серйозні чутки, що оборонна лінія буде розбудована на Дніпрі та що уряди й установи будуть перенесені до Дрогобича, Борислава й Станиславова. Згодом пішла інша чутка, що такою

Я йду, обертаючися. Косоокий підніс пістоля, поклав його на ліву руку, націлився. Приспішую ходи, щоб збільшити відстань, але не втікаю, щоб не провокувати. Ставлю хутрянний комір, щоб заслонити голову від кулі. Оглядаюся ще раз. Косоокий тримає пістоля, але німець спускає його руку додолу. Відстань між нами зростає. Поєднуюся зі знайомою й щезаємо за рогом кам'яниці. Ми врятовані!

ЗЛОЩАСНА НОВОРІЧНА ГУСКА

Але траплялися й комічні моменти. Такий один епізод із гускою розкажу читачам. Мені вдалося дістати від знайомого німця-залізничника, з яким я працював ще за „першої еміграції” в Кракові після німецько-польської кампанії, дві „пляцкарти”, що забезпечували купівлю залізничних квитків. Я взяв два дні вільного й ми з дружиною й дитиною поїхали до тестів на село показати їм внучку, провести спільно Різдво й придбати дещо харчів на Новий Рік.

До Львова верталися ми навантажені харчовими продуктами. Я ніс тяжку валізку, наповнену картоплею, а між картоплинами порозкидані для непознаки грудки масла, сала, кільце ковбаси, шматок шинки. Жінка дістала гуску — зарізану, обскубану, обсмалену, готову пекти. Цю гуску ми призначили на зустріч. Нового Року за старим стилем. Нам вдалося щасливо обминати поліційну контролю на судово-вишенській станції, бо ми прибули туди саними перед самим від'їздом поїзду, який спізнився. Коли поїзд вкотився на станцію, народ хлинув такою масою й силою, що розірвав кордон поліції й на поновну контролю спізнених пасажирів не було змоги. Так оминули ми щасливо судово-вишенську Скиллу.

Перед нами стояла ще загроза львівської Харибди — поліційної контролі на львівській залізничній станції. Дві години їзди з Судової Вишні до Львова пройшли нам на обміркуванні стратегії й тактики, як обійти контролю „шупо” (Шуцполіцай — порядкова поліція). Врешті ми узгіднили план: щоб змилити поліцистів, дружина сховає гуску під пахву й накриє її „лисом”. Не було страху що лис з'їсть гуску, бо це був модний тоді лисячий комір-боа, хутерко цілого лиса з пазурами, зубами й скляними очима... Зате я вгинатимуся під тягарем валізки з картоплею і лізтиму на очі поліціантам, щоб звернути всю увагу на себе.

Але „людина стріляє, а Бог кулі носить”.. „Шупо” не звернув на мене ніякої уваги, але затримав дружину:

— Що маєте під пахвою? — спитав різко.

— Курку — прошепотіла перелякана дружина, знаючи, як німці люблять гусятину.

— Покажіть! — скомандував шупо.

Не було ради — жінка відкрила лиса.

— Та це ж „ганз”! — викрикнув шупо.

— Та... гуска — потвердила Маруся стиснутим у горлі голосом.

— Ну, гаразд, ідіть! — сказав шупо. Але другим разом говоріть правду!

Та на цьому не кінець із злочином, чи, як у нас казали, „пеховою” гускою.

Було навечір'я Нового Року. Я отримав приділ вугілля, брикет і „сяг” мокрих вільхових дров. Ми затопили в кухонній печі. Дружина готувалася пекти гуску. В сковороді шкварчав якийсь неокреслений товщ, пахла прижарена городина й різновидна приправа. Нараз на внутрішньому підвір'ї каменіці ми почули сильне гупання кованих чобіт по цементі. За хвилину розлягся різкий дзвінок до вхідних дверей. Поліція! — майнуло мені в голову. Я відкрив двері. В коридорі стояв здоровенний шупо. Пасок від шолома під бородою — знак, що службово. Без слова „німак” відсунув мене на бік і попрямував просто до кухні, вистукуючи кованими чоботищами. На щастя, дружина зорієнтувалася в ситуації і, поки шупо ввійшов до хати, шпурнула гуску під креденс. Поліцай попрямував до вікна і вичитав нам лекцію про „фердункелюн”, тобто затемнення вікна перед ворожими нальотами.

Щойно тепер ми усвідомили собі, що з радості забули заслонити вікно, світло падало на двір і цій обставині ми завдячуємо небажану новорічну візиту. „Німак” потягнув носом кухонні запахи, але, побачивши тільки прижарену городину, сказав:

— „Штраф — цванціг цльоті” — тобто кара двадцять злотих. Я витягнув новісіньку двадцятку, шупо поквапно всунув її в кишеню і, не давши посвідки, вийшов із помешкання. Гуска була врятована!

ЖІНЧИНІ ПОВСТЯНИКИ

Трапилася мені ще й інша пригода, яка з перспективи часу видається комічною, але тоді могла закінчитися неприємно. Якось вдалося мені отримати „бецугшайн” (наряд) на пару підшов. Верхи я дістав шляхом обміну зі знайомим німцем. Я дав йому фунт маку, а він мені верхи на чобітки. Мак вживали німці до витискання олії й його споживання поза приділом карали смертю. Тому німці називали пиріжки з маком „тодескухен” — смертні бублики. Але кожен із них за всяку ціну здобував на „чорному ринку” мак і слав його своїй „фрав” (пані, тобто дружина) в Райху. Я рішив пошити своїй жінці модні тоді, практичні чобітки-повстяники — комбінація шкіри з грубим сукном на халявах.

Швець обіцяв мені зробити чобітки за пів „сотнара” (центнера) вугілля і кілька пачок сигарет. Чобітки були напрочуд гарні і я вийшов із бюро, щоб їх відібрати. Я навіть нікому не сказав, куди йду, бо думав за пів години вернутися. Та не так сталося. Тільки я зайшов із вулиці Коперника на Куркову, як із усіх боків розлягся свист сюрчків і з кам'яничних закапелків вискочила німецька поліція скріплена не-німецькими поліцистами. Всі вулиці заступили вантажні авта. Комендант облави гучномовцем проголосив, щоб ніхто не важився втікати, бо поліція стрілятиме.

Я розумів ситуацію: це одна з щоденних ловитв на прецездатних мужчин, щоб забрати їх на примусові роботи на фронт, або в

Райху. Я не раз був свідком такого людоловства, але оце вперше став його жертвою. Нас усталили чвірками і повели під ескортою на збірний пункт. По дорозі я звернувся до не-німецького поліціанта:

— Друже, пустіть мене, я вийшов з бюро і мушу на час вернутися. Але поліціант штовхнув мене прикладом рушніці під ребро, зробив офіційну міну, мовляв, „не валяй дурака“.

На збірному пункті стали нас перевіряти. Хто мав документ, того відпустили. Відпустили й мене. Я ще забіг по чоботята і після двох годин неприсутности, наївшись страху, прибув до бюро. Шеф вирячив на мене очі, чому я не зголосив що виходжу, але я виправдався, що під час його неприсутности я отримав пильний телефон з пресового бюро при Українському Допомоговому Комітеті від д-ра Богдана Галайчука й мусів вибігти. Шеф пригадав мені обов'язок зголошувати неприсутність у бюрі усно або запискою, щоб він знав, де мене рятувати, коли знайдуся в потребі.

ПІСЛЯ ХВИЛЕВОЇ ПЕРЕДИШКИ — „ПРОЩАЙ, ЛЬВОВЕ НА ЗАВЖДИ“

Хоч фронт буцімто устателізувався, то вперто кружляли вістки, що червоне командування змасовує на відтинку Бродів велетенські армії, артилерію, танки, „органи Сталіна-катюші“, летунство. На весні сподівалися генеральної большевицької офензиви з метою захопити Львів та промостити собі шлях у Польщу, Мадярчину, Чехо-Словаччину, Румунію на Балкани й у Західню Европу. Я вирішив вислати дружину з дитиною до родини коло Перемишля тим більше, що мій шеф наказав нам ночувати в бюрі й спати „на валізках“. Після праці ми гуторили, дехто грав у шахи, але найрадше ми прислухалися спорам ред. О. Боднаровича — націоналіста з ред. Євгеном Яворівським — радикал-соціалістом. Інколи приходилося нам дискутантів утихомирювати, бо дискусія між ними набирала занадто гострого тону.

Але прийшла весна, а на східньому фронті було „без змін“, панував спокій, мабуть, тиша перед бурею. Були латинські Великодні свята. Чудова погода. Цивільне населення латинського обряду, німецька цивільна адміністрація й військова залога міста втішалися празником. Населення отримало додатковий приділ харчів, скрізь лунали веселі співи, музика, вигуки, гуляння, бо стріляти з „ключів“ і „мортирів“, як у нас казали „моздрів“ було заборонено. Мовчали теж дзвони.

Нараз без попередження, без виття сирен на сполох над містом у святковому настрої загули советські літаки в бриючому польоті. Застрочили важкі кулемети, зі свистом і зловіщим дзижчанням почали падати бомби, на щастя малого калібру.

Ми сиділи в бюрох видавництва, розважалися розмовою, жартами, й чаркою, коли почули вибухи бомб, торохкотіння бортної зброї, а згодом і ляцання стрілен німецької протилетунської

артилерії. Завили й сирени. Ми пустилися бігцем сходами до протибомбового сховища, коли з пронизливим свистом на подвір'я будинку, де приміщувалися наші бюро, впала бомба. Якась сила штовхнула мене так, що я стрімголов скотився сходами вниз. Цією таємною силою був подув повітря від розриву бомби.

Нальот був короткотривалий, бо й німецькі винищувачі й ловецькі літаки піднялися в повітря і прогнали советські бомбардувальники. Поважніших пошкоджень не було. Совети не поновили нальоту, мабуть, хотіли стероризувати і попсувати святковий настрій латинської частини населення. Знову запанував непевний спокій. Життя йшло своїм втертим шляхом. Урядові чинники закликали населення до нормальної праці.

На провінції влаштовували сільсько-господарські вистави, поєднані з народним гулянням. Я був відраджений службово на таку виставку „крайгавлтмана й крайзляндвірта” (воєводи й окружного керівника сільсько-господарських справ) у Станиславові. Тут життя проходило нормально, грав український театр, хоч уже двічі советські танки вдерлися на передмістя й лежали розбиті „панцерфавстами” (дослівно — „панцерний кулак”). Виставка відбувалася вісімнадцять кілометрів від бойової лінії фронту на великому відкритому просторі. Були тут сотні домашніх тварин, птиці, сільсько-господарських плодів і виробів, зокрема молочарських. Грали військові оркестри, стояли будки з усяким крамом, який можна було набувати без „бецугшайнів” (нарядів), співали хори, виступали танцювальні ансамблі, було навіть правдиве німецьке пиво у кухлях, яке могли пити досхоchu не-німці. Треба подивляти відчайдушність і нерозважність німецької адміністрації, що зважилася на таке діло. І треба вважати чудом, що советське командування не вислало ескадри літаків — масакра була б безприкладна.

Німці робили це, щоб показати, що ситуація не є безнадійна. Воно мало заспокоюючий психологічний вплив на населення. Іншим заспокійним чинником був містичний вплив всяких „стигматиків”, які масово почали появлятися і в один голос впевняти людей, що большевики ніколи Галичини не займуть. Вірили в них навіть інтелігенти, шукаючи якогось психологічного наприродного виправдання, чому їм не йти на скитання. Дехто заплатив за свою наївну віру життям, як сталося з моїм приятелем, у якого я ночував у Станиславові й умовляв його, щоб не слухав ні запевнень німців, ні „стигматиків”, а лишав усе і втік, бо був заангажований у громадському житті.

* *
*

Наближався липень. З фронту доходили чутки про поживавлену активність советської армії. Врешті блискавкою облетіла Львів жажлива вістка про баталію під Бродами, про розгром німецьких з'єднань, про криваве хрищення Дивізії „Галичина”. Советські полчища сунули на Львів.

Випадково стрінув я на вулиці свого довоєнного добродія д-ра Івана Кухту, який виклопотав мені безплатну вчительську практику в стрийській гімназії. Він радився мене — залишатися чи втікати. Я радив йому виїздити, але з розмови я виміркував, що він нерішений, бо в нього родинні ускладнення й страх перед невідомим. Ми розсталися, стиснувши собі кріпко долоні. Більше я його не бачив і доля його мені невідома...

* *
*

Перед моїм виїздом зі Львова довелося мені пережити ще одну пригоду, яка начеб узята з якогось шпигунсько-детективного роману.

Жила у Львові приятелька моєї дружини, її товаришка з гімназії, а потім нас обоїх із університетської лавки — Оля Ю. Її чоловіка, кооператора й громадського діяча по-звірськи замордувало НКВД в одній із львівських тюрем перед утечею від німців. Тіло його було так змасакроване, що Оля утотожила його тлінні останки по характеристичній у нього тиловій частині черепа.

Якийсь час вона вдовувала, а згодом вийшла поновно заміж за українця із східних земель, який залишився у Львові після втечі советів. Називався він Курятович. Був за першої большевицької окупації Галичини професором історії Львівського університету. Це був пристойний, вродливий мужчина з добрими манерами й товариською оглядою та поведінкою західного типу. Він шкутильгав на одну ногу й розказував, що при відступі Червона армія забрала його з собою, але йому двалося втекти з валки, за ним стріляли й поранили йому ногу в кістці.

За німців він працював у якійсь хліборобсько-господарській установі. Був інтелігентний, мав велике знання й приємно було з ним розмовляти, бо на кожну проблему мав свій погляд. До праці ходив завжди бічними вулицями, а поза працю нікуди не виходив, виправдуючись, що нога йому докучає.

Я мав університетського колегу д-ра Теохтиста Пачовського, який ще за польської окупації став асистентом при кафедрі української мови й літератури проф. д-ра Яна Янова. З першим приходом большевиків став викладачем давньої української літератури. Я спитав його про Курятовича, але він сказав, що професором української історії був Осечинський, а Курятовича взагалі не було. Проте на підставі мого опису й характеристики він відповідає особі, яка називається Курятовичем. Пачовський сказав мені, що Осечинський викладав історію, як на советські стандарти доволі „ліберально”, в українському дусі і студенти його любили. Притягала їх до нього теж його поведінка.

Коли раз у розмові з Курятовичем я став натякати на професора історії Осечинського, він початково зам'явся, але потім признався, що насправді він колись мав подвійне прізвище — Курятович-Осечинський, але в советській дійсності він мусів приховати своє

дворянське соц-походження (його родина була якимсь відгалуженням княжої родини Курятовичів) і відкинув першу частину прізвища.

Коли я переконався, що популярна політична співанка невідомого автора:

*Аплес гет форюбер,
Аплес гет форбай,
Цуерст гет дер фюрер
Унд дан ді партай...*

(Все проходить, усе проминає. Наперед минеться фюрер, а потім партія).

починає здійснюватися, я вислав дружину з дитиною на село під Перемишль до родини.

Але Оля, яка з чоловіком, мамою й сестрою жила разом, далі час від часу запрошувала мене до себе. Одного разу в розмові її чоловік став мене намовляти, щоб я залишився у Львові. Навіщо мені скитатися по чужині, він мені гарантує, що мені „волос із голови не впаде”. Я йому подякував за готовість заопікуватися мною й заступитися за мене перед советською владою, я повністю свідомий труднощів, які чекають мене поза батьківщиною, бо вже раз пережив еміграцію, але я таки рішений виїхати, бо нова влада несе зі собою інші порядки, інший світогляд і мені тяжко буде достосуватися до стилю нового життя. А втім, що буде, коли його службово перенесуть зі Львова. Тоді я залишуся на призволяще...

Більше він на цю тему зі мною не говорив, а я став рідше заходити до Олиної хати. Але одного вечора хтось постукав до дверей мого помешкання. Коли я обережно відкрив двері, побачив у коридорі — Курятовича-Осечинського. Він швидко ввійшов до присінка:

— Вибачте, що вас турбую, але хочу просити вас зробити мені прислугу. Дозвольте мені ночувати в вас цих кілька днів поки німці не відступлять, а червоноармійці не займуть міста. Приходитиму перед поліційною годиною й відходитиму вранці.

Я не мав що іншого сказати, як дати свою згоду.

— Але, будь ласка, ще одне прохання. Як я буду в вас, не впускайте нікого до помешкання.

— Пане професоре, до мене ніхто не приходить крім одного знайомого, який живе в цій самій кам'яниці два поверхи вище. Він забігає до мене щовечора й я не можу його не прийняти, бо він знає, що я ввечорі вдома.

Хоч-не-хоч він мусів погодитися на візити мого приятеля, який з давніх літ був вихованцем сестри моєї дружини.

На другий день, тільки Курятович ввійшов у хату, вже постукав у двері мій сусід. Я представив обох панів:

Суддя Іван Плахтина, проф. Курятович.

Суддя придивився йому й каже:

— Ми знайомі.

— Ні, я вас не знаю — рішуче заперечив Курятович.

— А я вас знаю — вперто стояв при своєму суддя.

— Слухайте, Іване, як професор твердить, що він вас не знає, то облишіть цю справу.

Плахтина замовк.

Ми повечеряли, але розмова не клеїлася, ситуація була натягнена.

Другого дня суддя прийшов до мене раніше й каже:

— Я його знаю. Він велика „шишка”, хоч не знаю яка. Але за першої большевицької окупації я працював у бюрі й у складі зареквізованих меблів, які видавали на наряди советській знаті. По якості меблів я орієнтувався до якої категорії належить предв'явник наряду. Осечинський був на одному з найвищих щаблів советської ієрархії.

Щойно на еміграції я довідався, що Осечинський-Курятович, хоч був одружений з Олею й мав з нею сина, спровадив до Львова свою дружину зі східньої України.

Тепер, читаючи спогади Дмитра Кислиці „Світе ясний” (Канада 1987), я довідався, що моя підозра щодо ролі Осечинського не була безпідставна. Він залишився у Львові під час німецької окупації пляново, з якимсь спеціальним дорученням. Автор спогадів, який був теж викладачем Львівського університету, пише, що Осечинський був секретарем партосередку університетських працівників і перед поновним приходом Червоної армії роздавав їм зброю (стор. 175).

* *
*

Події покотилися блискавково...

Львів'ян огорнула паніка. Почалася масова примусова евакуація й добровільна втеча цивільного населення. Велася вона всякими засобами комунікації — вантажними й особовими автами, поїздами, підводами, роверами, пішки. З Високого Замку і з Цитаделі гриміла німецька артилерія, советські гарматні стрільна падали на окраїни міста. Передні большевицькі танкові з'єднання вже в Винниках. Ми — працівники преси отримуємо наказ негайно опустити місто. В бюрі мене лають, як я посмів ночувати вдома. В бюрох гарячковий рух, усе вантажать на авта. Нам можна взяти тільки по одній валізці. Ми завантажилися на авто, а тут — біда. Шофер Лемана, львівський „антек-майхлер” („антек” — популярна назва львівських батарейвуличників, „майхер” — ніж, „майхлер” — ножар, ножівник), який мав нас везти — втік. Цей шофер, хоч говорив тільки по-польськи, вважав себе українцем і грозив, що „дасть в ядачку” (вдарить у лице) тому, хто називатиме його поляком. З тяжкою бідною знайшли заступника й ми рушили шляхом на Перемишль. Була година 9-та ранку.

На шляху Львів — Перемишль глітно. Авта, підводи, мотоциклі, двоколесники, піхотинці. Треба їхати самим краєчком автостради,

яку побудували большевики потом, кров'ю й кістками польських полонених з 1939 року. Дорога забита маршовими німецькими колонами, які або йдуть на фронт, або відступають із фронту, танками, обозом, санітарними автами з пораненими. Зі стогоном і швидкістю кількдесяти кілометрів на годину поспішають сталеві колоси — „Пантери” й „Тигри”, що їдуть відбити наступ большевицьких танків, які окрилюючим маневром від Ярослава загрожують перетяти головний шлях Львів-Перемишль-Краків. Залізничні рейки, що біжать паралельно до автостради, забиті поїздами. На щастя немає большевицьких літаків.

За Городком проріджується. З жалем дивлюся на цей шлях, яким я так часто їздив, що, здається, знаю кожний його шматок. На в'їзд до Перемишля треба довго чекати, бо тут знову глота страшенна. В додатку жандармерія не хоче впускати цивілів до Перемишля. Проте кожний якось проїжджає. Зустрічаю багато знайомих. В Перемишлі шеф видає мені посвідку безреченцевого звільнення з праці, виплачує тримісячну заробітну платню сумнівної вартости польських марок. Прощаю товаришів утечі. Вони — до Кракова, я — на село, в якому живе в родини моя дружина з дитиною.

Х МІЖ ФРОНТОМ І ПАРТИЗАНАМИ

ДАРЕМНИЙ ПОШУК ЗА ТИМЧАСОВИМ ПРИСТАНОВИЩЕМ

Чи повірите, шановні читачі, що під час воєнних дій можете втратити багато ваших найцінніших посідань, в тому і власну дружину? І, що коли ви раз щось загубили чи втратили в воєнний час, воно ніколи не вернеться й не знайдеться. Не так із дружиною. — вона гарантовано відшукається, навіть, коли ви втратили всяку надію.

Описана тут пригода переконає вас у правді моїх слів.

* *
*

Мій приїзд привітали радісно, але я охолодив веселість вісткою про події на фронті. Ми вирішили, що я поїду до Команчі на Лемківщині (на словацькому пограниччі) шукати в горах хвилевого пристановища з надією, що фронт закріпиться на лінії Сян-Висла. У поїзді Перемишль-Хирів передвоєнна атмосфера. Більшість пасажирів, це сільські хазяйки, що везли до Перемишля молоко, городину, молочні продукти, овочі. Для них тепер жнива. Стільки тепер наїхало покупців!

Але картина основно змінилася, коли прийшлося пересісти на поїзд Хирів-Сянік. Жакливе переповнення. Люди в вагонах, на дахах, на ступнях, буферах. З клунками, валізками, з дітьми. Крик, плач, сварки. Треба силою здобувати місце. Приглядаюся пасажирам. На багатьох обличчях сліди перебутих тяжких хвили. Деякі вже кілька днів у дорозі. Вони на краю фізичного й нервового виснаження. Очі світять гарячкою, лица опухлі, не голені, волосся скуйовджене, одяг зімнутий. Найбільше жаль малих дітей. Вони голодні, їхнє квиління рве душу. Боже! Так незабаром мають виглядати й мої найближчі.

Нова трудність. Поїзд в'їхав в гористу, лісову околицю й зупинився. Вночі партизани — невідомо котрі — прорвали рейки на проторі якого пів-кілометра. Там жде інший поїзд, але треба до нього дістатися пішки. З клунками, з малими дітьми на руках. Починається пекло. Кожний хоче перший відістатися з вагону, кожен хоче перший здобути місце в новому поїзді. Добре, що з нами їде кілька німецьких вояків з кулеметом. Вони йдуть узліссям, щоб не наскочили партизани.

У Новому Загір'ї висідаю. Поїзд Сянік-Загір'я-Команча робить враження літниськового. Його пасажирів, здебільша добре ситуовани біженці, які вже раніше виїхали в гори, придбали приміщення й не з'ясовують собі грози ситуації, що за кілька днів прийдеться теж їм включитися в загальну течію. Зустрічаю знайомих, псую їм настрої і гумор невеселими новинами.

Команча наче великий обоз. Кишить від людей і підвод. Живуть по хатах, на горищах, у клунях, стайнях, повітках, а то й під будами на возах. Платять високі суми за квартири. Щораз нові прибувають — поїздами, валками, окремими підводами. Шукають приміщення в довколишніх селах. А й тут переповнення. Вистоюють годинами по всяких урядах, щоб дістати перепустку до Словаччини. Продають за безцін скот, вози, коні. Перед кожним поїздом на Словаччину безліч людей. Сидять на клунках і ждуть черги. Бачу, що ситуація тут безнадійна й немає сенсу везти сюди родину.

Але ситуація міняється з дня на день, з години на годину. З Команчі до Сянока вже не йде ніякий поїзд. Рушаю пішки. За кілька кілометрів стрічаю словацьких вояків. Ідуть з фронту веселі, що недалеко додому. Тішаться, що йдуть совети: „Руский добрий чоловік, дасть хліба, ковбаси”. Така в них думка про більшовиків.

Заходжу на найближчу залізничну станцію. Дижурний каже, що за кілька хвилин над'їде льокомотива з одним вагоном. Як зможу, хай причеплюся. Фактично за декілька хвилин приїхав одновагонний поїзд. Дістаюся без труду. Сяніцький двірць завалений військовими ешелонами й вантажними поїздами. У багатьох вагонах біженці.

ЗДАЛЕКА МАЙОРІЄ ПЕРЕМИШЛЬ...

Мені треба дістатися до Перемишля. Найкоротший і єдиний шлях на Бірчу. Треба пройти пішки 65 кілометрів. Небезпечно, бо гори й ліси, а територія частинно населена поляками. Але йти мушу. Шлях прекрасний, в'ється вгору то долину. Обабіч ліси, оселі далеко від шляху, хіба що тут то там можна стрінати окремі хати. Сутеніє. Я втомлений і боюся йти далі, бо ліс густий і можна наткнутися на партизан — українських, польських, советських, а то й банди грабіжників. А є не безпека, що українці заговорять до тебе по-польськи, щоб дізнатися якої ти національності, те саме польські, які говоритимуть по-українськи. З советськими й бандитськими групами цієї небезпеки немає, бо вони вб'ють без питання. Бувають і німецькі дезертири.

Бачу кілька хат при дорозі, чую українську мову. Прощуся на ночівлю, але люди й слухати не хочуть. Може я горлоріз, може шпiон, може партизан. На щастя надійшов хлопчина років з 15. Він поглянув на мене критично й поставив кілька питань ...з історії України. Коли я дав йому задовільні відповіді, він пошептав щось із батьками. Згода — можу ночувати. Дали мені напитися гарячого молока, шматок хліба з маслом і поклали спати на горищі, обтулив-

ши з усіх боків снопами. Якби була небезпека, дадуть мені знати й злізу по драбині скритим виходом у ліс.

Я прокинувся рано, поснідав, подякував господарям за гостинність і помандрував далі. Шлях весь часто піднімався круто вгору до стрімко спадав униз. Обабіч глибокі, зарослі кущами яри й густий ліс. Дерева кидають приємну тінь, вітрець повіває, листя шумить, пташки співають. Мені навіть легко й весело стало на душі. Мугикаю пісеньку, забувши, що кожної хвилини можу зустрітись із небезпекою.

Я саме почав підніматися на чергову горбовину, коли це на вершку її з'явилася якась постать. Вона швидко спускалася вниз, але раптом, мабуть, побачивши мене сповільнила ходу, пристала, наче хотіла б скрутити вбік. Але за хвилину почала знову повільно йти вниз. Хто це? Чи людина сама, чи за нею йде більше осіб? Відстань між ними меншає. Я міг зорієнтуватися, що людина ростом невеличка, вихуділа, босоніж, лахміття ледве на ній тримається. Заки ми порівнялися, людина перша захриплим голосом спитала мене по-польськи котра година. Я відповів навздогад, бо годинника не мав.

Зблизька незнайомиць показався мені дуже мізерним і нещасним. Він спитав мене, де саме знаходиться і чи я не знаю дороги до Коросна. Він там живе. Він поляк, німці засудили його на кілька років в'язниці за те, що без дозволу заколов для себе свиню, хоч контингент здав. Вже рік просидів у дрогобицькій тюрмі. Але наступ більшовиків визволив його, бо німці, відступаючи, випустили всіх в'язнів. Він розповів мені що по дорозі зустрів німців, які евакуюються з Дрогобича. Попросив в мене цигарок. Я дав йому пачку „контингентових”. Ми розсталися, побажавши один одному щасливої дороги.

Справді за декілька кілометрів я зустрів великий відділ німецької кінної поліції. Їхали без ладу. Передні спитали мене про дорогу до Сянока. У деякій відстані від них над'їхала валка автомашин. З однієї вискочило двох уніформованих німців з револьверами, затримали мене — хто, звідкіля, куди, чого? Я показав документи й вияснив ціль своєї мандрівки. Кажуть відкрити течку, чи не маю зброї. Побачивши тільки запасне білля і розбитий термос та шматок хліба, заспокоїлися.

Йду далі. Передо мною внизу розкривається панорама Бірчі. Нарешті більша людська оселя, половина дороги до Перемишля. Тут у мене приятель, колега з університету, б. асистент проф. Я. Янова. Заходжу до нього. Мене вітають щиро. Купаюся, передягаюся. Саджають за стіл. подають правдивий обід. Приятель залишається, у нього немовлятко. Вірить, що з більшовиками якимось зможе жити. За „першої еміграції” теж не виїздив і отримав посаду професора давньої української літератури в університеті Івана Франка у Львові.

В обідню пору заходить сюди місцевий ветеринар із сестрою. Він теж не хоче виїздити, але після розмови зі мною дещо завагався.

Бачив я ще одного колегу з гімназії, він теж розгублений.

За Бірчею образ міняється. Тут ліси чергуються з полями, частіше подибуються людські садиби. Та й на шляху я вже не сам. Вантажні німецькі авта вивозять військовий матеріал із Перемишля до Бірчі, звідсіля черговим етапом доставляють його до Сянока. Зустрічаю підводи з утікачами. Пильно приглядаюся, чи не побачу своїх рідних. Сунуть цілі громадки змучених піших біженців, обвантажених клунками. Вони з Перемишля-міста, бо в Медиці й Журавиці вже большевики. Обстрілюють Перемишль і сьогодні-завтра займуть місто. Німецька оборона слаба.

Проти мене посувається звільна велика маса людей. Це німецькі вояки женуть советських полонених. Більшість із них косооки. Це властиво не люди, а людські тіні. Обличчя почорнілі, вихуділі, тіло вкрите рештками колишньої уніформи. Кожен несе клунок. Ледве волочать ноги.

Здалеку майоріє Перемишль. Долітає до вух безнастанний гуркіт „катюш”. На обрії снуються густі, чорні дими. Це робить несамовите враження в чудовий, сонячний, погідний день. У повітрі гудуть літаки, що пролітають одинцем, чи ескадрилями. У лісі лунають постріли, інколи цілими серіями. Хто це стріляє? Стежі, партизани, горлорізи, чи хлопці для забави? У придорожніх ровах багато всякого добра покинутого німцями — в'язки прасованого сіна, соломи, бочки з мармелядою, міхи з цукром, мукою, горохом, пушки зі споршкованим сиром. Люди забирають це добро, волочать по дорозі, багато нищиться.

НУМО — НАЗАД!

1941 рік
1941 рік
1941 рік

Входжу нарешті до села, де повинна жити дружина. Серце б'ється мені тривожно, чи застану її вдома. Треба поспішати, бо остання пора. Над головою з ломотом і виском пролітають гарматні стрільна.

Дім, де проживала дружина — пустий. Заглядаю крізь вікно. Видно сліди поспішного пакування. На обійсті, що ще кілька днів тому кишіло життям — мертво. Бігають ще рештки домашнього птаства, решту половили на сильки німці й місцеві люди. До мене прибіг собачка. Пізнав мене, махає хвостом, леститься.

Від пастуха довідуюся, що „всі пани ще вчора вранці виїхали шляхом на Бірчу-Сянік, або на Хирів”. Як це так, що я не стрінув їх по дорозі, хоч пильно приглядався кожній зустрічній підводі. Поїхали, мабуть, бічними дорогами. Певно прямують до Криниці. Треба мені негайно туди діставатися. Немає ради, треба назад вертатися до Сянока. Може дожену їх в дорозі, або віднайду в Сяноці. Огортає мене відчай, розпука й безнадія.

Я радо відпочив би, переночував би, але боюсь, щоб большевики не відтяли мені відвороту. Сонце припікає, ноги мені опухли, черевики дорешти порвалися, відчуваю під підшвою кожний

камінець. Якийсь швець-полатайко полагодив мені безкоштовно взуття, господиня погодувала молоком і разовим хлібом.

По дорозі попав я на німецьку заставу. Кількадесят вояків і кілька старшин, два-три вантажні авта, одно панцерне. Кулемети наставлені на ліс по тому боці Сяну, який крутим коліном пропливає попри шлях. Позаду куча „панцерфавст-ів” — протитанкової зброї, яка пробиває найтвердше опанцерення. Офіцери п'ють вино, відбиваючи шийки пляшок об каблуки чобіт і хильцем випивають хмільну рідину. Питаю їх, чи безпечно в околиці заночувати. Командуючий старшина засміявся:

— Бачите онтой лісок за Сяном? Там окопалися большевики. Кожної хвилини почнуть переправлятися через ріку. Їхні позиції обстрілює наша артилерія й літаки. Наше завдання заступити їм переправу через ріку.

Він махнув безнадійно рукою: — В останній хвилині втечемо цими автами, але вам раджу відійти звідсіля якомога найдалі, не зважаючи на втому.

Він обдарував мене м'ясною консервою і „комісьним” хлібом та побажав щасливої дороги.

Рада була добра. Збираю рештки сил і рушаю в путь. Втомлені, опухлі ноги відмовляють послуху. Спрага мучить немилосердно й не можу ніяк її загасити, хоч п'ю з кожної зустрічної криниці, колодязя чи „журавля”. В найближчому селі затримуюся на нічліг у якогось дядька, б. підстаршини австрійської й Української Галицької Армії. Дають мені вечерю, гуторимо трохи, але втома збиває мене з ніг. В хаті ночувало вже кілька родин і господар поклав мене на віз, застелений свіжим сіном і конюшиною. В ночі пробудила мене присутність якогось створіння, яке скакало по мені й витягало з під голови конюшину, хрупаючи смачно. Це клаповух, який занюхав свіжу конюшину, умудрився вискочити на віз і заколотити мій нічний відпочинок. Як не большевики, чи партизани або горлорізи, то бодай заєць не дав мені спокою... Я спіймав його за вуха, поставив на землю, кинув оберемок конюшини й він більше мене не турбував.

На світанку я рушив далі. Мене минуло військове авто. Я саме піднімався вгору, коли за горбом почув густу стрілянину. Як раптом почалася, так раптом втихла. Я скочив у рів і обережно почав підсуватися до вершка гори, щоб прослідити, що сталося. Бачу тільки авто, що кілька хвилин тому проїхало повз мене. Воно перекинута догори колесами, горить. Жадного сліду людей — ні тих, що їхали, ні тих, що стріляли. Хто стріляв — партизани, а як партизани, то котрі? — українські, польські чи советські? Куди вони ділися? Що сталося з німцями? Це не були грабіжники, бо навколо лежали розсипані пакети сигареток, консерви, чоколяди, коробка сира. Не торкаючи, нічого, хоч як кортіло, я обережно пройшов повз цю таємну трагічну сцену і приспішив ходу, щоб якнайдалі знайтися від місця випадку.

Але втома перемогла. Я присів у придорожньому рові і заснув. Було пізнє пополудне, коли я почув, що хтось мене будить і повторяє по-німецьки: „Авф! Авф!”, але спокійним, навіть лагідним голосом. Я розкрив очі і побачив німецького підстаршину вермахту (армії, не Ваффен-СС), групку вояків і валку вантажних машин, накритих бrenzентовими плахтами.

Коли я прочунав, німець лаmanoю польською мовою почав мене випитувати — хто я, звідкіля йду, куди прямую. Довідавшись про мене, він розказав мені, що він „вассер-поляк” зі Шлезька, тобто ніби поляк, ніби німець. Далі став нарікати на Гітлера, на нацистів, на війну, яка, на його думку, скінчиться незабаром розгромом Третього Райху. Я мовчав, бо боявся висловлювати свої погляди перед незнайомцем. Врешті він запропонував мені м'ясну консерву, „комісник” (військовий хліб), цвібак і чорну каву з піджареного збіжжя. Коли я попоїв і відпочив, німець каже:

— Я підвезу тебе, але перед Сяноком висаджу, бо буде контролю, а військовим валкам заборонено возити цивілів.

Казав мені завантажитися на автомашину, лягти поміж міхи і накрив мене брезентом. Машина трясла мною немилосердно, але краще їхати, ніж іти пішки. Кілометр перед окраїнами Сянока підстаршина затримав валку і казав мені висісти. Я подякував йому за людяність. Ми розпрощалися, мов два давні добрі друзі...

Коли я наблизився до міста, перестрів мене польовий жандарм з великою металевою плитою в формі пів-місяця на ланцюжку, завішеною на грудях:

— Гальт! Авсвайс! (Стій! Довідка!)

Я показав йому свою виказку з бюро й супровідне письмо від шефа, що через воєнні дії я на безреченцевій відпустці з праці, що шукаю пропавшу дружину і що проситься всі цивільні й військові власті дати мені допомогу в моїх розшуках.

Побачивши легітимацію й письмо з рекомендаціями, жандарм заспокоївся:

— Кілька днів тому я бачив тебе, як ти йшов у противному напрямі. Уважай, не вештайся в прифронтовій полосі, бо візьмуть тебе за шпіона.

У Сяноці в Українському Допомоговому Комітеті я довідався, що валка втікачів із Перемишля поїхала до Криниці.

ВІДНАЙДЕНА ЗГУБА — „ЛИХЕ НЕ ЗГИНЕ”...

Я повеселівавши. Певно між ними є й моя Маруся з дитиною. Тільки як дістатися до Криниці? Я пішов на залізничну станцію, але керівник руху сказав, що останній цивільний поїзд від'їхав уранці і тепер курсуватимуть тільки військові ешелони. Радить порозумітися з військовим комендантом станції.

Я спитав офіцера, чи можливо дістатися на військовий поїзд. Він приглянувся мені уважно, переглянув документи, вислухав моєї історії, врешті сказав:

— За кілька годин буде поїзд із советськими полоненими. В останньому вагоні, де приміщується санітарна служба — „фельдшери”, охорона поїзду й кухарі, може знайдеться місце і для вас, якщо комендант поїзду дасть свою згоду. Я з ним поговорю.

Радив ждати на станції, бо невідомо, коли поїзд приїде. Я сів на лавці. Після кількох годин дождання, важко сопучи, поїзд вкотився на станцію. Дижурний офіцер щось пошварготів з комендантом ешелону і той казав мені влізти до вагону. Поїзд затримався пів години. За той час німці викинули з вагонів кілька трупів советських полонених, а живим дозволили вийти на зовні, полагодити фізіологічні потреби. Це були тіні людських постатей — зарослі, в лахмітті, багато з них терпіло на шлунковий розлад, деякі, вийшовши на свіже повітря, мліли, а то й умирали на рейках і насипах.

Врешті поїзд рушив, але їхав не до Криниці, тільки до Тарнова. На вузловій станції я висів. Тут поїзди курсували більш-менш правильно. Незабаром вкотився довжелезний поїзд з утікачами. Всі вагони, плятформи, дахи, переходи поміж вагонами, східці були обліплені людьми. Я якось умудрився скочити на плятформу, а потім втиснувся до вагону. Поїзд мав військову охорону, навіть кулемети на дахах і на передній та на останній площадках. Коли валка вїхала в лісисту околицю, вояки повискакували з вагонів і йшли насипом та узліссям вздовж рейок з рушницями на поготові. Кілька разів обслуга з вояками ладнала пошкоджені чи розмонтвані рейки або усувала перешкоди зі шляху, що їх поклали партизани чи місцеве населення. Без більших перешкод вдалося доїхати до Криниці. Тут роїлося від утікачів, але панував релятивний спокій і порядок та пливло нормальне життя.

На жаль, моєї дружини я не застав, хоч мені сказали, що була тут, але відїхала до Кракова. На щастя поїзди ходили нормально. Я переночував у якійсь клуні і раннім поїздом подався до Кракова. Тут швидко віднайшов свою згубу. Вона вже влаштувалася на помешканні, придбала харчові картки, перевезла клунки на квартиру.

Наше перебування в Кракові не тривало довго з уваги на швидке просування Червоної армії і на неприхильне ставлення до нас польського населення. Черговий етап нашого скитання Австрія — Відень.

Тепер шановні читачі переконалися, в правдивості мого твердження, що в воєнній суматосі все пропаде безповоротно, але дружина завжди знайдеться. Що ж — „лихе не згине”...

ХІ. ВІДЕНЬ ПЕРЕД БОЛЬШЕВИЦЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

ТРУДНОЩІ ЗНАЙТИ ПОМІШКАННЯ

Коли я врешті добився до Кракова, шеф преси Г. Леман подбав вже про окремі вагони для львівських журналістів, в тому й для моєї загубленої дружини, яка мала їхати в невідоме без мене. Я прибув саме на час, бо до завантаження на поїзд і на від'їзд призначені були тільки два дні. Дружина жила з маленькою Дзвінкою в гостинному домі тепер покійної уже пані Ірени Клебан, яка залишалася в Кракові в свого брата директора банку. Це був надзвичайно добрий чоловік. Він сказав мені, що коли б я не віднайшовся, він заопікувався б дружиною й дитиною, бо був багатий і самотній. Але я віднайшов свою згубу.

Стелився нам шлях Краків-Відень. Нашим провідником і опікуном призначено д-ра Мричка, працівника центрального бюро шефа преси й „Телепресу”. Це був завстрійщений українець одружений із віденкою. Був австрійським громадянином і жив постійно в Відні, а що володів добре українською мовою, призначено його до пресової служби на Сході. Його обов'язком було завести нас до Відня, подбати про кількатижневе приміщення, поки не пошукаємо собі квартир і забезпечити нас харчовими картками.

Їхали ми цілу ніч. На головній віденській залізничній станції рух поїздів був нормальний. Ні большевики, ні альянти покищо не турбували міста нальотами. Залізничні порт'ери за приступну ціну зайнялися нашими валіzkами й клунками. Д-р Мричко подбав про транспортацію і нас малими групками відвезено до третьорядних готелів, де ми мали перебути, поки мешкальний уряд не підшукає нам квартир, за які було труднувато через надмір втікачів із різних країн східньої Європи.

Дехто попав у дуже невігідний готель. Ми, тобто я, дружина й дитина отримали кімнату з двома ліжками. Тут крадькома спав з нами кілька ночей ще мій добрий знайомий, якому не пощастило отримати відповідної кімнати в готелі. Він приходив пізнім вечором і відходив раннім-ранком, щоб готелева прислуга не зауважила його присутності й не донесла управі. Я зацитькував дижурного порт'ера, втискаючи йому „куку в руку”, звичайно сигарки, яких я мав подостатком.

Харчувалися ми в ресторані, інколи дружина зварила дещо на електричній кухонці, деколи вдалося їй випросити для дитини кілька булок від готелевого доставця. Погані харчі, звичайно розварена картопля або каляріпа, інколи т. зв. „айнтопф”, тобто „одногоршкова страва” — зупа з набовтаною городиною шкодили дитині й вона дістала шлунковий розлад. Ми пішли до лікаря-українця, австрійського громадянина, але крім ліків він не міг багато порадити, бо діету, яку приписав, не було змоги тримати. Він порадив нам піти до „Католицької Акції”, де працював один правник-українець і попросити його, щоб дав для дитини порошокване або конденсоване молоко та може дещо з „кер-пакету”. Я пішов на вказану адресу, відшукав цю людину і з’ясував їй ситуацію. Він вислухав уважно, зідхав, шкробав потилицю, але сказав, що допомоги не може. Крадькома дав мені попід бюрко слоїк із ... вітамінами.

На щастя наша ситуація за кілька днів змінилася на краще. Д-р Мричко виклопотав в мешканевому бюрі дозвіл примістити нас під одним дахом у інтернаті середньої дівочої школи, що була під керівництвом монахинь. Через небезпеку можливих нальотів навчання не відбувалося, і будинок інтернату стояв пустою. Кожна родина отримала окрему ясну кімнату, чисту постелю, самотніх приміщено по двоє-троє в одній більшій кімнаті. Була можливість вживати простору кухню з кількома електричними плитами. Інтернат знаходився на окраїнах міста „Кайзерс Еберсдорф”, коло Швехату.

Монахині не були вдоволені новими пожилцями-чужинцями, але мовчали, хоч виявляли нехить та робили заходи, щоб нас позбутися. На щастя мати-настоятелька й її заступниця „вассер-полька” з Сілезії (Шльонск) сподобали собі нашу родину й коли врешті монахині добилися під претекстом ремонту приміщень виселення інтузів, нам пощастило отримати секретно скромне приміщення в самому монастирі. Я мав за те обов’язок рубати дрова, працювати в городі й помагати в монастирському господарстві. В проміжку монахині шукали нам квартири поза монастирем. Незабаром нам пощастило, хоч з перешкодами й неприємностями. Початково ми перенеслися до невеличкої хати, що стояла на вигоні близько монастиря. Жила в ній старша жінка. Монахині вговорили її прийняти нас на якийсь час, поки не підшукають кращого помешкання. Але вже за кілька днів австрійка хотіла нас позбутися. Одначе її син-поліцист переконав її, що не може нас викинути на вулицю з малою дитиною.

Незабаром монахиня-„вассер-полька” повідомила нас, що має на приміті цілу невеличку хатину близько монастиря й за харчі зможу далі приходити помагати в монастирському господарстві. Хатка мала дві кімнати, город, через подвір’я пропливав потічок. Була вона власністю завстрійщеного чеха Покорного. Він був адміністратором табору советських полонених, які працювали для німецької військової індустрії. Сам Покорни мешкав у центрі міста, бо

його дружина за ніяку ціну не хотіла йти на периферії Відня, через те, що в середмісті мала протибомбове сховище. Мати-настятелька домовилася з Покорним про винаєм домику для нашої родини. Він навіть не хотів брати чиншу за винаєм.

Але вийшла заковика. Дружина одного з редакторів „Краківських Вістей” довідалася про цей домок і перебігла мене, одначе зазнала невдачі. Вона була волинянкою і дуже слабо володіла німецькою мовою. Покорна, яка мала рішальний голос вдома, показала не так австрійською, як віденською патріоткою, яка говорить „нур вінер діялект” (тільки віденським діялектом). Я знав німецьку мову добре з австрійською вимовою, бо в гімназії нашими германістами були здебільша бувші австрійські старшини. За короткий час перебування в Відні я засвоїв трішки „вінер діялект” в роді: „дас сан мір”, замість правильного „дас зінд вір” (це ми). І так домок попався мені.

Покорни був добряга. Він не тільки погодився на „символічний” чинш, але й приносив нам вугілля, брикети, нафту, сіль, цукор. Пані Покорна раз заявила мені, що коли б вона навіть не мала домику, то прийняла б нас до одної кімнати в власному помешканні в середмісті. Обоє Покорні були дуже побожні люди, монахині казали мені, що в мирний час, коли влітку жили в домику, щоденно приймали св. Причастя.

„КУКУК ГАТ ҐЕРУФЕН” — ЗАЗУЛЯ ЗАКУВАЛА — ВІДЕНЬ ПІД ГРАДОМ АЛЬЯНТСЬКИХ БОМБ

Під кінець нашого перебування в монастирі почалися нальоти американських і британських бомбовиків. Вони налітали на зміну: американські вранці, англійські вночі. Точно в годині 11-ій кожного ранку „Кукук гат ґеруфен” („Зазуля закувала”). Це була радіо-осторога, що літаки наближаються з Каринтії й Стирії. Починали протяжно й пронизливо вити сирени. Було кільканадцять хвилин часу добігти до найближчого протибомбового сховища. Американці налітали ескадронами 50-100 літаків.

Коли перший раз завили сирени, ми не знали в чому справа й вийшли саме з дитиною на прохід. Незабаром розлягся гул літаків, які сараною закрили небо й сріблом виблискувалися у сяйві сонячних променів. Не було змоги добігти до сховища. На щастя над'їхав шаленим темпом німецький вояк на мотоциклі з причепкою. Він загальмував машину, забрав нас до мотоциклету і завіз до монастиря. Тільки ми збігли сходами до підвалу, як розгнуздалося пекло. Посипалися бомби тяжкого калібру з метою знищити військову фабрику харчів — порошоканого сиру й пекарні хліба. Повітря дрижало від тягару й швидкості бомб і здавалося, що це вантажне авто проїжджає повз монастир. Тільки пронизливий свист, дрижання повітря і струс землі від розриву переконував нас, що це вибухи півтонних бомб. До цих зривів приєднувався лопіт протилетунської артилерії, рик сирен протипожежної сторожі і рев

кареток швидкої допомоги. Люди, які скрилися в сховищі в тваринному жаху збилися мов отара овець в кільце головами досередини і шептали молитви. Дехто тратив нерви й попадав в істерію, навіть у шал. Нальоти стали щоденним явищем і наносили не лише матеріальні шкоди — руїну, пожежі, каліцтво, смерть, але мали на населення психологічно паралізуючий вплив, зокрема нічні нальоти британців. Проте мимо частих нальотів фабрика харчів не зазнала ніколи поважного пошкодження і працювала справно до приходу советів. Це вийшло нам потім на добро.

Цікаве й одночасно грізне було видовище, коли американські літаки атакували віддалені квартали Відня. Тоді можна було спостерігати з безпечної віддалі, як інколи зенітки попадали цільно в літак, як він загорів і вискакував з нього літун на парашуті.

Все-таки треба признати, що альянти економили Відень і старалися не нищити важливих, невійськових будівель чи об'єктів, як опера, театри, музеї, б. цісарський бург (палац), університет тощо. Можливо тому, бо знали, що „Аншлюсс” (приєднання) з Райхом був актом окупаційним, а не добровільним.

ЖИТТЯ ПЛИВЕ УНОРМОВАНИМ РІЧИЩЕМ...

Поволі мешканці Відня привикли до нальотів і життя поплило більш-менш нормальним річищем. Та й наша група влаштувала себе краще, ми звикли до нових обставин і умовин життя. Я почав розглядатися за працю, бо жити тільки з пенсії, яку зачетом виплатив Леман, було неможливо. Я скотактувався з д-ром Богданом Галайчуком, який із рації свого становища в УДК отримав велику кімнату в помешканні якогось віденського багатія. Д-р Галайчук заангажував групу журналістів писати доповіді, сценки, чи взагалі різні матеріяли для розваги й піднесення інтелектуального рівня наших робітників, яких силою вивезено на примусову працю до Райху. Ці матеріяли висилали по більших скупченнях української молоді. За нашу працю ми отримували скромні гонорари й ще скромніші харчові приділи з уцілілих і вивезених до Відня магазинів УДК. Крім мене працював тут Роман Завадович, Дем'ян Гандзій і ще дехто з журналістів.

Від ред. Василя Софронєва-Левицького, який завжди ставився до мене прихильно, я отримав пропозицію переїхати до Плявден на працю в редакції газети „Земля” для українських робітників, але я вирішив не скористати з запрошення, бо в непевних обставинах не хотів міняти місця перебування і починати життя від нова.

УДК придбав просторе приміщення для сходин, зборів і товариських зустрічей наших громадян, щось у роді Літературно-мистецького Клубу, але ширшу діяльність годі було розгорнути через нальоти, комунікаційні труднощі, а взимку через холод. Навіть льодяно холодне вино, якого було тут подостатком, не змогло нас зігріти... Тому й справжніх імпрез тут було небагато, зате велися гарячі дискусії на актуальні теми.

Проблемою було дістатися з окраїн міста чи з провінції до центру Відня через комунікаційні труднощі — зірвані бомбами рейки, розбиті поїзди, розгромлені мости, небезпеку нальоту на засоби транспортації. Заїхати до середмістя було легше, але повернутися, зокрема після нальоту — була проблема. Бритійські літаки скидали часто запальні бомби, від яких горіли цілі квартали й треба було обходити небезпечні місця. Дорога з міста на окраїни була часто розрита. В багатьох місцях „фольтрефери” (бомби, які попали в ціль) унеможливлювали перехід, а „бліндгенгери” (бомби, які не попали в ціль або взагалі не вибухли) загрожували кожній хвилини розривом. Найгрізніші були „цайтцінгери”, тобто годинникові бомби, наставлені на означений час, який годі було передбачити. Кілька разів я майже цілу ніч діставався додому, долаючи кілька годинну відстань, яку електричною залізничкою чи трамваєм можна було проїхати за пів години.

Крім того я турбувався долею родини, яка мусіла шукати сховища в бункрах, побудованих під залізничним насипом та підкріплених із нутра бальками. Але ці сховища могли стати могилою, коли б попав у них „фольтрефер”. Люди згинули б від тиску повітря, диму, пороху, від уламків бомб. Такою смертю згинув один наш громадський діяч, який під час нальотів сидів у своєму помешканні на найвищому поверсі камениці й вірив, що бомба його „не візьме”. Але одного разу ескадра літаків стала кидати бомби методом „ланцюговою” й „карпетовою”, не лишаючи цілим клаптика землі. Металевий відламок бомби влетів у кімнату цього громадянина й дослівно відтяв йому голову. Подібно від тиску повітря згинула дитина одних наших знайомих.

В середмісті вдень можна було схоронитися до велетенських залізо-бетонних веж, на верху яких були замонтовані „зенітки” (протицелестунські гармати), однак німці не допускали ненімців до таких бункрів, хіба на найвищі поверхи. Ненімці мусіли вдовольнятися стоячим місцем, бо всі крісла й лавки займав „герренфольк”.

Місцем, де можна було зустріти майже все українське населення Відня була церква св. Варвари. Звичайно альянти в неділю не налітали на Відень, хоч один раз трапилось, що невеличка ескадра американських літаків скинула кілька бомб на середмістя й одна бомба попала в ріг підвалу, в якому схоронилися люди, що саме вийшли з богослуження. Щасливо бомба не була великого калібру й жертв у людях не було.

Коли я не їздив до середмістя, тоді скривався з родиною у сховище під залізничним насипом. Туди приводили німці теж советських полонених, які працювали в німецькій господарці, зокрема в воєнних виробництвах. Советські полонені, не знаючи, що я розумію російську мову, голосно тішилися, що „германцеві прішол канец”. Вони мали доволі докладні інформації про ситуацію на фронтах, зокрема на німецько-большевицькому.

В БОРОТЬБІ ЗА ХЛІБ ЩОДЕННИЙ

Виявилось, що в центрі міста можна було знайти ресторани, де давали доволі смачний „айнтопф” і салату та кілька шматків хліба. Вершом щастя було дістатися на обід до „Ратгавзу”, але треба було зарання стати в чергу й бути терпеливим, а діставшись до середини швидко пообідати і зробити місце при столах тим, що дожидали в черзі. В „Ратгавзі”, ресторані, який знаходився в підвалі управи міста, можна було отримати „правдивий обід” з пивом. Обов'язково треба було всунути „типа” в дискретно наставлену долоню „оберкельнера”, щоб швидше знайшов місце за столом. На обід подавали або „вінер шніцель”, або курку, „зауеркравт”, правдиве барварське пиво. Все те на харчові картки за приступну ціну, без перевірки чи клієнт німець чи „унтерменш”. Хто запізнився, обіду не діставав, бо харчі швидко вичерпувалися, а нового приділу на даний день вже не давали. Обов'язував принцип: хто перший прийшов, перший діставав.

В середмісті можна було зайти теж до каварні почитати газети й журнали, поготорити, випити запашну каву з тістечками, навіть без харчових карток. Інколи співчутливий кельнер, побачивши маленьку дитину, приносив булку і кілька шматків шинки...

Раз був я на виставі „Циганський барон”. Одначе я був розчарований у постановці й у грі акторів. Ніхто так не заграв барона, як наш Іван Рубчак-Рубцьо, хоч він рідко вивчав ролю на пам'ять й імпровізував на сцені, додавав свої дотепи й деталі, чим виводив з ладу співвиконавців, яким підказував, що мають відповідати на його вигадані на сцені репліки. Раз у поспіху влетів на сцену не приписаним входом, а через задню декорацію, роздерши її на двоє. Вибухам сміху не було кінця, а вдоволений „Рубцьо” вигадував щораз нові трюки поза текстом п'єси чи оперетки й поза інтенціями поставника-режисера. Великий любитель театру Леман, який бачив „Барона” на багатьох сценах, теж найбільше хвалив Рубчака.

Основним джерелом прожитку стала піврічна пенсія, яку Леман прислав у польській валюті Генерального Губернаторства з супровідним письмом, яким повідомляв, що „всі працівники звільнені безреченцево з праці бюрою шефа преси й „Телепресу”.

Коли я зайшов до банку, щоб виміняти польську валюту на „райхсмарки”, урядовець заявив, що такої поважної суми не може виміняти в цілості, але дорадив, щоб я здепонував її на своє Konto і кожного місяця вибирав потрібну мені суму на прожиток. Таке є розпорядження влади з уваги на воєнні дії.

Знаючи магічну силу урядових посвідок і рекомендацій, я показав йому цидулку від Лемана, в якій він просить всі цивільні й військові власті піти „на руку” пред'явникові його письма. Урядовець заметушився, попросив мене подождати й пішов до свого шефа, як вийти зі складної ситуації. За хвилину урядовець вийшов із своїм зверхником, елегантно вдягненим паном, який познайомив-

шись із змістом Леманового письма, казав виплатити мені негайно повну суму. Це добре сталося, бо незабаром прийшли большевики й мої гроші пропали б назавжди.

Залишки апарату УДК, які опинилися в Відні, вивезли з собою великі магазини харчів і предметів першої потреби та шкільного приладдя. Можливо, що упривілейовані кола користувалися цими приділами, зокрема харчовими, але „сірий” громадянин доступу до них не мав, мовляв, „німці заборонили”. Це мені пригадало подібну практику наших щадничих кас, коли почалася німецько-польська війна. Я мав скромні ощадності в яворівській щадниці й просив панів директорів виплатити мені цю дрібну суму. Але мені заявили, що „уряд заборонив”. Ніколи не слухали так льояльно польського уряду, як у випадку з грошима. Пізніше я бачив цих панів директорів, як у Ярославі грали газардно в карти...

Коли одначе бомбардування Відня збільшилося, а чутки про переможний похід советських армій з Мадярщини через Чехію й Словаччину поширювалися, виглядало б, що замість допустити, щоб магазини з добром стали жертвою нальотів, пожежі, грабежу чи попасти в руки большевиків, краще розподілити їх поміж наших громадян-утікачів. На мої сугестії відповідальні за ці магазини люди тільки розводили руками, мовляв, „німці не дозволяють”. Щоб мене зацитькати, дали мені кілька зошитів, олівців та інших приборів, хоч я не мав ще дітей у шкільному віці, а мені попався поясок, хоч я не мав що підперізувати, а для мене й дружини паста й щіточки до зубів. Про долю цього магазину міг би знати д-р Богдан Казимира, бо це єдине прізвище, яке я собі запам’ятав.

Так у непевності й боротьбі за щоденний хліб і за фізичне існування проходив час, а над Віднем збиралися хмари, які не віщували нічого доброго. Незабаром Відень пережив свої тривожні дні.

XII. ТРИВОЖНІ ДНІ ВІДНЯ

ГРОЗА НАБЛИЖАЄТЬСЯ — ВІДСТУП НІМЦІВ ІЗ УГОРЩИНИ Й СЛОВАЧЧИНИ

Кількамісячна завзята оборона Будапешту скінчилася невдачею німців напровесні 1945 року. Столиця Угорщини і одночасно ключ до наддунайського басейну, попала в руки радянських армій. Стало ясно, що дальший їх наступ буде спрямований через Словаччину на Австрію. Чергове, на швидку побудоване німцями, забороло під Братиславою, не виправдало сподівань, бо червоні проламами його за кілька днів і окремі радянські розвідні танки з'явилися неждано на австрійській території в околиці Бруку над Ляйтою. Тривожні вістки були підтверджені фактами. Безконечним потоком через Сіммерінгштрассе й Ренвег вливалися в Відень малярські й словацькі втікачі. За ними з'явилися перші передвісники німецького відступу — цивільні робітники з заступами й кайлами (джаганами), що копали стрілецькі рови й вовчі ями в околицях Братислави та вздовж австрійсько-словацького кордону. За ними йшли пішки й їхали роверами умундировані відділи „Арбайтсдінст-у” (Служба праці) та члени напіввійськової організації Тодт (від прізвища її засновника), що виконували допоміжну саперську працю. Вони посувалися обабіч шляху, залишаючи його середину вільною для обозів, танків та маршових колон розбитих частин малярських гонведів, німецьких СС-ів і Вермахту.

Вночі довкруги Відня від сторони Словаччини видно було заграву далеких пожеж та чути було глухі вибухи. Це німецькі армії, відступаючи, висаджували в повітря мости й тунелі. Терористичні нальоти американського летунства на Відень припинилися. Зате альянтська авіація виконувала тактичні нальоти й бомбили шляхи сполучення, маршові колони, скупчення військових з'єднань та важливіші стратегічні пункти, щоб улегшити просування радянським арміям. Про те свідчило глухе дудніння, характеристичне для далекого бомблення. На зміну кожної ночі почали навідувати Відень „Івани”, тобто радянські літаки. Їх можна було пізнати з своєрідного торохкотіння, яке нагадувало стару швальну машину. Вони з'являлися пізно ввечорі і, наче оси, непокоїли віденців до світанку, зокрема на периферіях міста. Правда, радянські бомби не могли дорівнювати чверть-і пів-тонним американським, бо більшовики кидали легкі, здебільша фунтові бомби. Проте, вони були досить сильні, щоб пробити дах і стелю партерових домиків, в одному з

яких довелося жити й мені на пограниччі віденського передмістя Швехат і Кайзерс-Еберсдорф. І небагато бракувало, щоб мій одnorodинний домок, що стояв недалеко військової фабрики й пережив рік найтяжчих нальотів американської й британської авіації, не став жертвою „Івана”.

ПРО-РОСІЙСЬКІ СИМПАТІЇ ВІДЕНЦІВ І ТРИВОГА ПОМІЖ УКРАЇНЦЯМИ

Коли пішла вістка про наближення советської армії, мої сусіди, які досі були німецькими патріотами, раптом відчували в собі слов'янську кров. Більшість бо з них були чехи. Їх видимо тішив прихід „руска”, від якого вони сподівалися багато. Мій кіоскер, у якого я завжди купував газети, почав говорити до мене по-чеськи. Він радів, що незабаром прийде кінець війни і можна буде спокійно вигріватися проти сонця, заїдати сало й ковбасу та попивати „водечку” від „руска”. І не було сили переконати тих людей про фактичний стан справ. Зрештою не тільки чехи не хотіли вірити в правду про большевиків. Мій найближчий сусід, емеритований поштовий урядовець і нефальшований австріяк, поклепував мене приязно по плечу, коли я через пліт розказував йому про страхіття советського режиму, мовляв, „бреши на здоров'я, я своє знаю”. Що більше, монахині з сусіднього монастиря, куди я заходив виконувати різні господарські роботи взамін за городину та овочі, сказали мені просто, що з мене говорить нацистська пропаганда. Адже „русскі” — побожні люди, як же вони можуть переслідувати Церкву й духівництво, чи забороняти молитися?

В кожному разі загальна австрійська, чи радше віденська опінія була задоволена з приходу советів, сподіваючись, що при їхній допомозі скинуть гітлерівське ярмо й відновлять незалежну Австрію. Про те, що можуть заложити собі на шию нове, ще гірше й не думали.

Поміж українцями, що жили в Відні пішла тривога. Передбачливіші задалегідь подалися вглиб Німеччини, де була надія попасти під альянтів. Спізнені гарячково старалися документів і різними засобами комунікації діставалися поза Відень. Досьогодні не могу собі з'ясувати, чому я залишився в Відні. Єдина об'єктивна причина, це маленька дитина й дождання другої, що мала незабаром прийти на світ. Труднощі подорожі, альянтські нальоти на поїзди й залізничні станції, непевність майбутнього — це були причини, якими я намагався виправдати свою постанову залишитися. Але їх можна було перебороти. Фактично була глибша причина — якась свого роду депресія, психічний стан, що нагадує загніпотизування пташки зором змії...

Я сидів ночами над мапою і на підставі воєнних звідомлень гарячково значив кольоровими хоруговками швидке просування альянтських армій на Заході. Я міряв соломинкою відстань альянтського фронту від Відня й потішав себе прихованою надією,

що чейже вони не допустять до того, щоб столицю Австрії зайняли совети, що це було б проти власних життєвих інтересів Заходу.

А гроза зближалася. По місті пішла чутка, що Гітлер наказав перетворити Відень у твердиню і боронити кожну кам'яницю; що будуть ужиті гази й якась таємна зброя, дія якої полягає на розбитті атомів, від якої „останеться тільки камінь на камені”. Весь пропагандивний націонал-соціалістичний апарат пішов у рух, щоб запалити віденців духом героїзму. Але відзвук був слабкий. Населення було за тим, щоб Відень здати без бою. Під тиском публічної opinii гавляйтер Остмарку (тобто Австрії) Бальдур фон Шірах евакувався з міста. Стало на тому, що Відня боронитимуть сорок тисяч СС-ів, рішених на все. Оборона відбудуватиметься тільки в деяких опірних пунктах. Вістку про те населення прийняло з задоволенням. У багатьох місцях кинулися розкидати барикади й засипати протитанкові рови.

Які були причини, що австріяки не хотіли боронити Відня, який мав славу традицію оборони проти турків? Причин було кілька: переконання в безвиглядності дальшого опору, стероризування альянтськими нальотами, нічим неоправдана віра, що більшовики принесуть визволення з-під нацистського ярма і дадуть відновити незалежну австрійську державу, симпатії до москалів частини віденського населення (чехи, словаки, югослави), комуністичні впливи, врешті чисто чуттєвий момент — любов до Відня й бажання зберегти його від зруйнування.

ГОТУВАННЯ ОБЛОГИ — ПЕРЕНОСИМОСЯ В ЦЕНТР МІСТА

Мої сусіди наоспіх будували бункри в залізничному насипі, щоб пересидіти в них бій за Відень. У бункрах нагромаджували харчові припаси, ставили ліжка, столи, влаштовувалися якнайвигідніше. З фабрики харчів, що стояла в нашому сусідстві ми дістали по кільканадцять буханців хліба, дещо муки й по дві пачки спорошкованого швейцарського сиру. Німці роздавали харчі населенню, бо фабрику мали висадити в повітря, щоб не попала в руки советів.

Ми з дружиною вирішили, що коли не вибралися своєчасно з Відня, то принаймні мусимо переселитися в центр міста, щоб загубитися поміж австрійцями. Наші сусіди намовляли нас, ради Бога, залишитися з ними. Обіцяли забезпечити нас харчами. Але наша постанова була незмінна.

Був найвищий час вибиратися, бо доходив уже гук артилерійських стрілів. Дістати будь-який засіб транспортації було виключене. У мого господаря був ручний візок і я навантажив на нього найнеобхідніші речі. Сам запрягся в шлею і ми рушили. Та тільки виїхали за браму, як візок — хресь — вісь, зламалася і він перехилився.

— Злий знак! — кажу — може залишитися? Але жінка за ніякі гроші не схотіла. Якось я поладнав візок і ми рушили. По дорозі прийшлося декілька раз ховатися від „фунтівок” і кулеметного вогню большевицьких літаків.

Пізно ввечорі ми приїхали на місце. Не зважаючи на те, що з велетенських бункрів, які височіли в різних місцях Відня була всю ніч німецька зенітна артилерія, я вирішив вранці ще раз поїхати на давнє помешкання забрати решту нашої мізерії.

Я виїхав вдосвіта. За ніч ситуація поважно змінилася. На Зіммерінгу вже фронтова картина. Перша німецька бойова лінія пробігала за кілька кілометрів від Відня в Обер Ля, друга була на окраїнах міста в зіммерінгському кладовищі, третя в придорожніх ровах шляхів, якими маю йти. Перші дві лінії держать СС-и, остання, це частини Вермахту. Вояки лежать у ровах, їдять хліб, консерви, смалець. У сторону цвинтаря групами по кількадесят чоловіка, озброєні „до зубів” маршують СС-и під проводом своїх старшин. Ідуть бадьоро, сміливо, безстрашно, деякі навіть без шоломів. Подивляю їхній спокій і відвагу.

До мене приєднується сербський робітник, що теж іде по особисті речі. Питаємо зустрічного підстаршину, чи можемо йти і чи битва не заскочить нас серед поля. Над нами ломотять і виють протяжно артилерійські стрільна. За кожним пострілом ховаємо голову в рамена.

— Не бійтесь! — сміється підстаршина — це наша артилерія б'є. Большевицькі кулі ще сюди не долітають. Бій йде під Обер Ля. Якщо швидко справитесь, то вернетесь. Наступ буде вночі. Бережіться літаків!

ПІД ОБСТРІЛОМ СОВЕТСЬКИХ ЛІТАКІВ — ТВАРИННА ЖАДОБА ЖИТИ

Без пригод доходжу до свого домику. Недалеко, замасковані дерев'яною заслоною, стоять німецькі легкі польові, протилетунські й протипанцерні батареї й напереміну пряжать у сторону Обер Ля. Дим, гук, лоскіт, свист. Швидко вантажу возика й їду назад. Востаннє прощаюся з сусідами. Спрямовуюся на іншу дорогу, що біжить паралельно до Зіммерінгштрассе, але яких півтори кілометра далі в запіллі. На цій дорозі немає руху. Дорога асфальтована, візок котиться легко. В'їхав я добрий шмат, коли чую хтось несамовито кричить за мною. Оглядаюся. Що сили в ногах біжить німецький вояк із перев'язаною рукою й гукає: „Іван!”, „Іван!” Руссіше флюгцойге! Декунг! (російські літаки, хоронися!)

Справді, летять дванадцять літаків, групами по три. Кидаю візок серед дороги й біжу з вояком до найближчої хати. Але входні двері закриті й забарикадовані. Втискаємося в одвірки брами. Перша трійка літаків принижується так, що видно пілотів. Кулі бортової зброї дзижчать і стукають об стіни й дах дому. Падають перші бомби. Одна попала в дах. Черепиця розсипається на всі боки. Друга впала на вулицю коло мого візка, третя порвала електричні проводи й рознесла вуличний ліхтар. Чую, як кров відпливає мені з обличчя, а все тіло вкривається холодним, смертельним потом. Насуваю на чоло капелюх, щоб захоронити очі від пилюки й дрібних камінців, ставлю догори комір маринарки, голову втягаю в плечі, закриваю

долонями обличчя. Огортає мене передсмертна тривога. Молюся „Отче наш, іже єси”... Здається, що я став маленький наче порошинка й рад би залізти в будь-яку відтулину, проникнути крізь закриті двері дому. Не хочу вмирати. Пробуджується в мені тваринна жадоба жити. Жити за всяку ціну! Таке почування мають, мабуть, засуджені до смерти. Адже вдома жінка, маленька дитина, а друга ще в лоні матері. Німець, що недавно був ранений в руку й ішов саме до польового шпиталю, дрижить аж брама хитається.

Перша група літаків відлетіла крутим поворотом, надлетіла друга. Те саме пекло. Їй на зміну прилітає третя. Надбігає якийсь робітник, падає ниць у рів.

— Сюди до нас! — верещить вояк, намагаючись перекричати канонаду. Ледве хлопець підвівся, коли — бах! — у те місце, де хвилину тому лежав, упала бомба. Втиснувся поміж нас. Чи не чудо?

Кожний наліт не триває довше як уламок хвилини, але мені здається вічністю. Використовуємо коротку перерву між відлетом останньої групи літаків і поворотом першої. Німець прикладом рушниці розбиває вікно і так дістаємося всередину дому. Біжимо сходами до погребу. Жінки, почувши, кроки, здійсмають несамовитий лемент. Думають, що це вже большевики. Коли побачили німецький мундир і двох цивілів — заспокоїлися. Дають нам кави.

За кільканадцять хвилин надворі втихає. Німець сідає в перше зустрічне військове авто, робітник городами правцює до міста, я запрягаюся в візок і чвалом біжу. Брезент, яким я накрив речі, посічений кулями мов сито. Совети, мабуть, думали, що це якийсь бойовий матеріал і напосілися його знищити.

Під будинком школи, що служить тепер за гуртожиток чужинецьким робітникам, бачу групку людей. Одні, широко розкинувшись, лежать проти палючого сонця, другі, звісивши голови, й опустивши руки, сидять під стіною. Подивляю їхній спокій. Як можуть спати, коли діються такі несамовиті речі? Під'їжджаю ближче — й волосся стає мені дуба. Ці люди — мертв'яки. Це робітники, що необачно вийшли погрітися на сонці, заграти карти й спостерігати події. Їх, мабуть, заскочили ці самі літаки, що напосілися на мене. Вистачило одної серії з кулемета, щоб ці люди поснули на віки.

Чвалаю далі. По дорозі викидаю в рів спомин із большевицької тюрми — книжку. І. Шкварка „Проклинаю”. Нехай якийсь советський солдат знайде й прочитає. Добігаю до мосту на Зіммерінгу. Тут починається вже Відень-місто. Стійковий вояк спиняє мене:

— Чоловіче, ти здурів? Чого так біжиш?

Я розповів йому свою пригоду.

— Не бійся, їдь помалу. Большевики тепер на місто бомб не кидають. Мають досить роботи на фронті.

Зупиняюся, сповільнюю темпо. Бачу, що до оборони притягнено не лише СС-ів, Вермахт, але й поліцію та „Фольксштурм” (загальне ополчення). Найгірше військо, яке можна собі уявити. Цивілі, що їх змушують бути вояками. Ось пильнує мосту поліціант. Його постать викликає в мене сміх. Пузатий, червонолиций, вусатий

— типовий віденський поліціант, що нагадує ц-к Австрію. Такий, як його зображують у гумористичних журналах, або показують у комічних фільмах. Піт горохом стікає йому з-під шолома. Біля нього кулемет — старотипний „Максим”, що пам’ятає часи Першої світової війни. Поліціант тривожно оглядається, і мені здається, що почував би радість разом зі мною. І напевно покине свою стійку, як тільки посутеніє.

Під наглядом саперів цивілі копають вовчі ями, стрілецькі рови, кладуть барикади з камінних брил, бальків, мішків із піском. Роблять це нерадо. Хтось питає мене, куди й чого йду. Кажу, що боюся битви на окраїнах міста і хочу схоронитися в центрі.

— Пусте, — каже австріяк — ніякого бою не буде. Місто здасться без стрілу.

БІЙ ЗА ВІДЕНЬ

Але помилився. Поки я доїхав додому бій за Відень розгорнувся надобре. Большевики атакують уже не лише від сходу й півдня, але обійшли місто і наступають із Вінервальду (Віденський ліс).

З вікна парафіяльного уряду, де маємо перебути облогу й головний бій, обсервуємо частину „гіртля” (дослівно — пояс, тут: вулиця, побудована на місці колишніх зовнішніх оборонних валів; вона оперізує Відень довкола). Німецькі стежі дуже неспокійні. Большевицькі снайпери підкралися тунелем підземної залізниці під німецькі позиції і цільними стрілами паралізують німецькі рухи. Пізніше їх відігнали. Під нашими вікнами між костьолом і парафіяльним домом ще попереднього дня збудували барикаду. Парох ледве вблагав старшину не робити тут опірного гнізда, бо пропадемо. Старшина погодився. Люди моментально розкинули барикаду засунули браму і крейдою написали по-німецьки й по-російськи: „Тут живуть цивільні люди, зброї немає”. Такі написи скрізь по Відні. Мабуть, було якесь таємне домовлення між советським командуванням і якимись, певно комуністичними колами у Відні, бо показалося, що після здобуття міста большевицькі солдати не турбували домів, на брамах яких були такі написи.

Німецькі вояки поставили нову барикаду два бльоки далі. Там у наріжній кам’яниці сильне опірне гніздо. Німецькі стежі на „гіртлю” знову неспокійні. Ховаються за деревами, телефонними будками, стовпами підземки, перебігають з місця на місце. За хвилину вихром налітає запряжена кіньми „тачанка”, з неї вискакують з криком „урра!” червоні. За хвилину все втихає. Нема ні німців, ні советів. Лише на вулиці лежить труп якоїсь жінки. Не зважаючи на остерогу й заборону, цивілі необачно виходять на вулицю і через те багато зайвих жертв.

Але властивий бій почався вночі. Сидимо в погребі. Здається земля дрижить в основах. Гранати рвуть вуличний брук, танки зі скреготом перевалюються вулицями в напрямі центру міста. З виском пролітають стрільна гранатометів. За рогом вулиці без увагу

клеочуть кулемети. Коло четвертої години ранку гуркіт баталії пересувається далі. Значить большевики прорвали німецькі опірні гнізда й пішли вперед. Ми вже окуповані. З тривогою дожидаємо, що советські бійці вб'ють у наше сховище. Парох найбільше бідкається, що большевики вип'ють вино, якого він мав великий запас. Одне страхіття минуло, друге висить над нами. Тишу переривають час від часу густі постріли. Це большевики очищують терен від решток СС-ів, які засіли в різних сховках і бороняться до останку.

День. Виходимо нагору. На вулицях советські стійки. Молоді, добре озброєні хлопці в баранячих шапках на головах, хоч надворі гаряче. Один стоїть коло костюлу. Довкола нього зібралось міське шумовиння і чужинецькі робітники — греки, італійці, югослави, французи. Совет знімає фінку й стріляє в жалюзії харчової крамниці. Шумовиння моментально підважує двері й виносить із крамниці добро.

До солдата підходить елегантно одягнений панок, може й комуніст. Він привітно усміхається до „визвольника” й починає розмову. Видно, що дещо знає російську мову. Решту допомагає собі руками. Большевик оглядає його на всі боки. Ось попався йому правдивий буржуй-капіталіст. Сягає рукою до камізельки австріяка й витягає годинник на срібному ланцюжку. Австріяк щиро сміється. Ото русский дотепний! А солдат за хвилину витягає співрозмовникові папіросницю, а потім запальничку й вічне перо. Австріяк далі сміється й клепле совета по плечу. Але герой раптом показує йому рукою, щоб ішов геть. Австріяк дивується. Як то?

— Ухаді! — крикнув солдат. Австріяк хоче відібрати свої речі, але боєць витягає з кобури пістоль і — трах його по пиці.

„Гільфе!” (рятунку!) — кличе пограбований, але большевик здійсмає з плеча автомат: — Ухаді, а то стреляю!

Австріяк ще довго здалеку кружляє кругом стійкового. Ось тобі визвольники!

ПОЖНИВ'Я БИТВИ — ЧЕРВОНА ЗІРКА СВІТИТЬ КРИВАВО

За півтори кілометра від нас клеочє шалена битва. Бій іде за центр міста, за „рінг” (дослівно: перстень, тут: вулиця, побудована на колишніх внутрішніх оборонних валах Відня), за розбитий уже раніше американськими бомбами будинок парламенту, за цісарський „бург” (палац), за театр і оперу, за магістрат і університет. Цвіт німецьких збройних сил зчепився тут з елітою советської армії. СС-и проти ґвардистів і комсомолу, бо советські вояки не старші за 18-22 роки. А танкісти, це майже діти. Крізь грохіт битви проривається часом дзенькіт трамваїв. Бо в зайнятих ще німцями частинах міста панує порядок. Трамваї ходять, поки ще є електричний струм. Так само харчові крамниці видають людям приділи на картки, поки вистачають запаси, а як брак харчів, то дають кредитові посвідки на майбутнє.

В центрі міста німці тримаються два дні. Бій переноситься до Пратеру (велетенський парк і місце дозвілля віденців із славетним „Різенрад-ом”, гігантним колесом з вагониками), а за кілька днів цілий Відень у советських руках. Тільки вночі доходить далека канонада. Це оточені в околицях Відня СС-и ведуть останній бій на життя і смерть. По місті ходять чутки, що це німці відбивають Відень. Чутка живе так довго, поки грають гармати. З моментом, коли втихли, згасла в віденців надія на поворот німецьких армій.

Життя має свої вимоги. Треба вирушати з хати. Оглядаємо найближчу від нас вулицю, якою совети вдерлися до Відня. Наріжна кам'яниця, опірне гніздо СС-ів і сусідні будівлі — спалені й зруйновані дощенту. Вулиця всяєна склом, відламками муру, склупленими електричними дротами й поламаними деревами. Трамвайні вагони перекинені, стирчать угору вигнуті рейки. Один большевицький танк, поцілений німецьким „панцерфавстом” стоїть уперек вулиці, другий в'їхав у невеличкий домок і зруйнував його зовсім. Їдемо оглядати центр міста. На скверах і в парках стрілецькі рови, дерева поламани й посічені кулями. Де-не-де ще горить. На румовищах валяються німецькі уніформи, зброя, бойовий виряд. У парку коло „бургу” могили советських поляглих. На кожній дерев'яна піраміда з червоною зіркою, з написаним іменем і прізвищем та військовим ступенем поляглого — „Упав у бою проти нацистських захватчиків”.

На плянтах коло ратуші бачимо образ, що морозить кров: лежать почорнілі й пухлі тіла одного чоловіка й двох жінок із виразними слідами насилування. Вулицями тягнуться безконечні валки советських обозів. Коли фронтові частини, це самі молоді, советського виховання люди, добре вгодовані й непогано зодягнені, та ще краще озброєні, то советські запільні частини та обози склалися зі старших річників. У напів-цивільному одязі, з гвинтівками старого типу, часто перевішених на мотузках. Вози навантажені різним награваним добром — меблями, матрацами, навіть дитячими ліжечками й возиками.

Місто набрало трафаретного советського вигляду. Безліч червоних прапорів, величезні транспаренти через цілу вулицю з пропагандивними лозунгами, вантажні авта з портретами Сталіна й агітаційними плякатами. На будинку головної советської комендантури портрети Леніна-Сталіна на три поверхи заввишки. Ціла фронтова стіна обвішена лозунгами, на даху — велетенська червона зірка, що вночі світить криваво, сповіщаючи світові, що Відень під советською окупацією.

НОВІ СОВЕТСЬКІ ПОРЯДКИ — НАКАЗНИЙ ТИМЧАСОВИЙ УРЯД

Комендантом міста назначено ген. Благодатова, високим комісарем Австрії став ген. Конев. В окремих дільницях створено советські комендатури. Одна з них поселилася зараз через вулицю від мого помешкання. Незабаром я мав познайомитися з нею ближче, особисто. Одночасно совети заходилися творити провізо-

ричний австрійський уряд. Не зважаючи на натиск з їхнього боку, канцлером став не комуніст, а старший віком соціаліст д-р Реннер. Інші члени уряду — поголовно комуністи. Цей уряд, очевидно, діяв так, як наказували йому большевики. Бо хоч адміністрація була австрійська, то влада фактично була в руках Конєва.

Місто жило в тривозі. Вулиці опанувало шумовиння. Зокрема небезпечна була чужинецька міліція, тобто комуністи-робітники, — греки, югослави, французи, італійці. Вони в цивільному одязі, з величезними чероними зірками на шапках, озброєні, кілька днів тероризували місто. Врешті НКВД виарештувало їх і кудись вивезло. Вулиці стали порожні, елегантні колись мешканці Відня на вулицях не появляються. Навіть у день брами кам'яниць забарикадовані. Поліційна година від 8-ої вечора до 5-ої ранку. Вночі часто лунають постріли: чути грюкання до кам'ничних брам, дзенькіт вибиваного скла, крики на поміч. Советська влада дала солдатам дозвіл „погуляти” досхочу три дні. Очевидно, гуляли довше. Тільки в центрі міста був наказ вести себе дисципліновано. Зате в передмістях солдати насилували поголовно жінок і грабували населення. Австрійці протестували у Благодатова. На їхні скарги він відповів, що советський солдат дисциплінований і бешкетів не робить, вину несуть СС-и. Одначе, хай делегація дасть йому прізвища, а ще краще приведе йому бійців, які допустилися безправ'я, то він їх покарає розстрілом. На таку вимогу австрійці були безраді — шукай вітра в полі...

Як добре, що ми не залишилися на периферії!

* *
*

Бачу на вулиці велечезна черга. Люди держать відра, дзбанки, баньки. Довідаюся, що совети розбили винний склад і можна набрати вина скільки завгодно. Біжу й собі по відро, стаю в чергу. Поволі дістаюся до погребу. Тут солдати пострілами з рушниць пробили дірки в велетенських бочках. Вино плеться струмками. Большевики припали губами до отворів і п'ють трунок наче воду. Люди по кістки бродять у вині. Один вояк втопився у вині. Раптом в сусідній кімнаті чути стріли, люди втікають до виходу. П'яний солдат починає стріляти навмання. Не набравши вина, я миттю опинився на вулиці.

РОЗПОРЯДОК ПОВОРОТУ „НА РОДИНУ”

За кілька днів після приходу большевиків на мурах міста появилися оголошення за підписом коменданта міста ген. Благодатова. Усіх „іностранцев” закликається в „теченіі трьох суток” залишити Відень. Кожний мав зголоситися на найближчій дільнищевій комендантури. Звідтіля його з речами відвезуть до переходового табору в Бруку над Ляйтою. Одночасно вулицями міста довгими

колонами поспішали до залізничних станцій чужинецькі робітники. Загальна українська опінія була зігнорувати наказ Благодатова. Це не була легка справа, бо виключними панамі були тут совети, а до того австрійський уряд рад би був позбутися якнайскоріше чужинців. Діяли тут — загальна нехить до чужинців, комуністичні впливи й житлова та харчова проблеми. Все таки деякі наші люди вирішили повернутися „на родину”.

У переходовому таборі вони жили в бараках, у поганеньких санітарних умовах. Харч отримували одноманітний, здебільша „манну-кашу” (грисік) з вареним м'ясом. Лікарської опіки не було, медичну допомогу давав нижчий медичний персонал. Бажаючих повернутися на батьківщину запевняли, що можуть забрати з собою всі свої речі й що їх відвезуть до місця їхнього попереднього замешкання. Дехто в останній хвилині міняв свою постанову й, залишаючи речі, вибував з табору. Це було легко зробити, бо большевики не дуже сторожили і навіть давали перепустки на вихід з табору для полагодження своїх справ у Відні.

„ВІДЦУРАЄТЬСЯ БРАТ БРАТА”...

Несподівано на сквері коло „Вотівкірхе” (церква обітів) ми стрінули своїх добрих знайомих. Від них ми довідалися, що в Відні залишилося багато наших людей. Богу дякувати, бо нам здавалося, що це тільки ми двоє такі, легко кажучи, нерозважні. Справді за кілька днів я почав зустрічати тут то там знайомих. Люди поволі освоювалися з новою дійсністю. Одначе не всі признавалися до знайомства.

Раз я стояв у довгій черзі за гудзиками, голками й нитками. Перед собою я побачив добру знайому зі Львова. Хотів вже підійти до неї, коли вона, побачивши мій рух, вийшла з черги і більше не вернулася. Я зустрів її згодом на вулиці, але вона швидко перебігла на протилежну сторону. Якось зустрів я її віч-на-віч, ми почали розмову й вона призналася, що боялася розмовляти зі мною, бо, мовляв, небезпечно.

На „рінгу” проти мене надійшов знайомий. Ми порівнялись, але я зауважив, що він не має охоти задержуватись. Все ж таки я заговорив до нього. Знайомий тривожно оглянувся на всі боки й пошепки сказав:

— Ідіть геть від мене. Мене арештували й учора випустили. Домагаються, щоб я доносив. Хочу втікати з Відня. А тепер ідіть і не пізнавайте мене більше.

Стрінув я на вулиці колишнього воротаря „України” Новицького, спортсмена, журналіста-гумориста й поліглота. Казав, що вивчає якусь мову і працює перекладачем у американській установі. Більше не довелось мені його зустріти.

Бували й небажані зустрічі. Раз я піднімався вгору по Лерхенфельдерштрассе, коли назустріч надійшов д-р Мричко, той самий, що привіз нашу групу журналістів до Відня. Мене остерігали перед ним його шкільні товариші, що це небезпечна людина. Я хотів перейти на

другий бік вулиці, але він із одвертими руками кинувся до мене. Був такий сердечний, наче б ми були дуже добрими знайомими. Почав розказувати, що зараз після здобуття Відня большевики його арештували і щойно два тижні тому випустили, що дуже його тортували й морили голодом. Одначе його кругле черевце, годоване, виголене лице, гладко зачесане, на помадоване волосся, новенький одяг, жваві рухи були запереченням його, буцімто, страхітливих переживань. Він настирливо просив моєї адреси і напрошував мене відвідати. Я дав йому фальшиву адресу і сказав:

— Якщо хочете мене відвідати, то поспішайте, бо я за два дні їду додому. Мої речі вже на збірному пункті.

На тому ми розстались і я більше його не зустрів. Довідався про дуже прикру новину: мого доброго друга ред. Дам'яна Гандзія спіймали совети, засудили за „зраду родини” на 10 років важких робіт і вивезли. Він, так само як я, жив на периферії Відня, одначе з приходом большевиків не змінив місця замешкання. Його взяли за перекладача, а згодом почали допитувати — і готово. Жінку з дітьми залишили, його повезли поїздом через Словаччину. Їхав із ним разом лікар д-р Кашубинський, якого силою везли до хворого советського командира. Лікар щасливо повернувся до Відня і розповідав, що арештований цілий час турбувався про своїх найближчих.

Мені теж довелося бути раз перекладником, але без трагічного закінчення, яке трапалося Гандзієві. У мене з'явилася перелякана каменична сторожиха і на милий Біг заклінала, щоб я пішов з нею, бо прийшли три советські солдати і ніхто в кам'яниці не може з ними розмовитися. Не було ради. Я пішов. У коридорі, оточені перестрашеними мешканцями дому, стояли три молоді вояки, вимахували руками, тупотіли, кричали, але ніхто ні чичирк. Довідуюсь, що прийшли шукати мін. Кажу, що в домі мін немає, бо на цій вулиці боїв не було і німці взагалі не входили до кам'яниці. Повірили.

— Ти хто будеш?

— Робочий.

— Откуда?

— Зі Львова.

— Ага, значить поляк. А по руски где научился?

— У школі.

— Як сюди попав?

— Німці взяли на роботу.

— От прокляті германци! А ці тут — крикнув сердито і повів автоматом — кривди тобі не робили? Кажу, я всіх перестріляю!

— Ні, — кажу — це всі хороші люди.

— Ну, гляди. Як тільки дошкулять, дай знати на комендантуру. Добре, що забрались.

— Що він вам говорив? Чому хотів нас стріляти?

Я розповів їм історію.

Неттер керль, вір зінд інен зер данкбар (добрий парень, ми вам дуже вдячні).

Я мав сатисфакцію зайця, який хотів був накласти на себе руки (чи радше ноги), бо його ніхто не боявся, але коли побачив, що жаби перед ним повтікали, забажав жити далі. На цій зустрічі я скористав, бо цього самого вечора домоуправитель із вдячності приніс мені „наряд” на вугілля і дрова та картку на додатковий приділ молока. А сусід, що мав пиварню, наточив мені збанок пива і казав, щоб я кожного вечора приходив задніми дверима до пиварні по пиво.

Пам'ятаючи долю свого друга, я сказав сторожисі:

— Будь ласка, не кличте мене більше на перекладача.

— Чому? Я думала, що вам приємно зустрічатися з земляками.

— Мені приємно, але, бачите, вони можуть мене взяти за постійного перекладача і вивезти кудись зі собою, а в мене жінка й маленька дитина.

— А розумію! І пообіцяла більше нікому не говорити, що тут живе „авслендер”.

Цим разом мені обійшлося без клопоту, бо це були солдати, які не розуміли справи, але коли б це було НКВД, я міг потрапити в халепу.

НЕЗАВИДНІ ПОБУТОВІ УМОВИНИ — БРАК ХАРЧІВ І ТРУДНОЩІ ПРО ДОЗВІЛ ПЕРЕБУВАННЯ В ВІДНІ

Хоч большевики вже кілька тижнів у Відні, то місто потапає в темряві, трамваї не курсують, бо електривні розбиті. Нема газу й топлива, а найважливіше нема що їсти. На картки дають тільки хліб, але, щоб його дістати, треба вже в 4-й год. ранку ставати в чергу, хоч поліційна година від 5-ої ранку. Та поки половина людей одержить хліб, вже пекар закриває віконце: „Хліба більше немає, приходіть завтра”. А завтра ця сама історія.

З нагоди 1-го травня проголошено іменем „батька Сталіна” надзвичайний харчовий додаток — більший приділ хліба, трохи червеного гороху, стухлої муки, кілька грамів оливи. Очевидно, харчі були не советські, а з німецьких запасів, пограбованих большевиками. Місто прибрано червоними прапорами, головними вулицями йшов похід. Грала оркестра трамвайників. Більшість учасників походу — залишки, однієї національної групи, що збереглась від расистських переслідувань.

Якось прийшла сторожиха й запропонувала піти разом на старе місто по м'ясо. Виходимо о 5-ій год. вранці. Самі жінки і я поміж ними, як сернюк поміж ланями. Але хотіли мати перекладача.

На одній вулиці лицем до бруку лежить із пострілом в потилицю в калюжі крові трамвайник. Жінки жахаються, але йдемо далі. В половині дороги інша група „шукачів золотого руна” завертає нас, мовляв, шкода труду. Ніякого м'яса нема.

Наші зусилля роздобути харчі кінчалися часто невдачею. Раз пішла чутка поміж нашими австрійськими сусідами, що за містом над Дунаєм можна отримати мармеляду з фабричних магазинів. Як звичайно я вибрався на пошуки, оточений групкою жінок-австрія-

чок. По дорозі зустріли ми багато таких, як ми, але все закінчилося фіяском. Мармеляду загарбали совети зараз після здобуття Відня. Ще й трапилася неприємна стріча з большевицькими „воєнними”, які надіхали автомашиною й хотіли знати, куди це мандрують такі юрми людей. На мою відповідь, що це голодні вибралися в пошуки мармеляди, большевики засміялися, а один випалив:

— Па чому не уезджаеш на родину? Рука советської влади досягне таких, як ти на кінці світу. Побачиш, як тільки прийдуть після нас цивільні советські люди.

Я догадався, що він має на думці НКВД. З перспективи часу бачу, що цей „воєнний” мав рацію...

Вертаючись до невдалої спроби запастися мармелядою, ми довідалися, що по дорозі є склади картоплі, які советська влада роздає віденцям. Та куди! При вході до погребу висів напис „Васпращено!” і стояв „караул” (вартовий) з „вінтовкою” (рушницею).

* *
*

У харчовому уряді сказали мені, що харчові картки одержу тоді, коли пред’явлю вимельдування з попереднього місця замешкання, тобто з Кайзерс-Еберсдорфу. Хоч як воно для мене небезпечно, але голод — великий пан. Іду. По дорозі дбайливо вимінаю советські стійки. Одначе під зіммерінгським мостом прийшов мені кінець. Мене затримують: — Давай пашпорт! Маю єдину виказку з Українського Допомогового Комітету у Львові з німецьких часів. Тицькаю її солдатів. Він не дивиться на легітимацію, тільки ховає її в велику брезентову торбу: — Садісь на машину!

На вантажному авті вже декілька осіб. Від них довідаюся, що нічого страшного немає — нас везуть на роботу до якоїсь фабрики. Біля авта зчиняється метушня. Сійка затримала якогось чеха. Він старається переконати солдатів, що він їхній приятель, що в нього немає часу, в нього в родині весілля, ось із ним разом жінка. Але ніякі аргументи не помагають. У нього силою відбирають пашпорт і, піднявши за обшивку, копняком допомагають влізти на авто. Чех клене, пробує зіскочити, але ми його заспокоюємо. Нас завезли до фабрики самоходів. Вона доценту знищена американськими бомбами, але під землею — величезні, неторкнені галі з повним устаткуванням. Два поверхи нижче — магазини вщерть заповнені новенькими частинами до авт. Нам кажуть виносити маленькі динамо. Носимо по два й вантажимо на машини. Чех з пересердя в кожному динамо обриває сполучні дротики. Просимо їсти, але караул не звертає на нас уваги.

Минають година за годиною. Мені треба конче до 5-ої години бути в мельдунковому уряді. Коли змінились стійкові, підходжу до старшини і з’ясовую справу:

— Ти звідкіля знаєш по-руськи?

— В школі вчився.
Подивився на хвилину на мене, далі відкрив торбу з довідками — „пашпортами”:
— Вибирай, котрий твій!
Я знайшов свій.
— Добре — кажу, — але дайте розписку, бо вартовий не пустить.
— Ого, ще й розписку давай — засміявся. — Я з Києва — докинув наче знехотя. Мабуть, пізнав по моїй мові, що я українець.
В дільнищевому уряді я довідався, що всі картотеки згоріли, але мені вірять на слово й дають потрібну посвідку.

Якось дивна сила тягне мене поглянути на домок, у котрому я жив. Підкрадаюся городами. На даху — червоний прапор. Крізь відкриті вікна несуться звуки гармошки й балалайки та п'яні чоловічі голоси й жіночий регіт. Бачу свого сусіда-австрійця, емеритованого поштового урядника, з яким я часто розмовляв через паркан. Працює в городі:

— Ви мали рацію — каже — колишній маловір. — Я зостався тільки в тому, що на собі маю. Все пограбили, а жінку знасилували. Ваша правда.

— А монастир? — питаю.

— Те саме.

Прощаюсь і поспішно йду додому...

* *
*

На другий день нова трудність: у харчовому уряді біля кожного столика — советський солдат. Відрікаюсь харчових карток і навіть не заходжу всередину. На щастя, за три дні советські солдати зникають із харчового уряду. Дістаю картки, але вони ніяк не розв'язують проблеми. Харчуємося горохом, мукою й споршкованим сиром. Зварити горох — ціла проблема. Треба послуговуватися „гавсфройндом”. Це горщик із дірками довкола долішньої його частини. В горщик накладається дрібниньких трісочок, наверх ставиться посудину, в якій вариться їжа. Треба щохвилини докладати трісочки, щоб підтримувати вогонь. На електрику й газ приходиться чекати кілька тижнів і то зразу можна вживати їх тільки в означених годинах, звичайно пізнім вечором. Щоб придбати дров, ходжу на румовища розбитих домів і витягаю дошки й бальки. Треба бути обережним, щоб не спіймала поліція. Одного разу я таки попався. Саме тягнув чудовий кусень дерева, коли почувся свист поліційного сюрчка й наказ злізти. Зсуваюся по стіні й прилягаю у ямі, але бистре око поліцає побачило мене: — Вилазь!

Немає ради. Разом із іншими йду на поліцію.

— А, „авслендер”! Не досить, що користуєте з гостинности, то ще й грабуєте?

Але пускають на волю, наказавши більше не попадатися.

Після того я їздив до славетного „Вінервальду”. Тут знову клопіт із побережниками. Але без свідків легше було зговоритись із ними при допомозі сигареток.

Поруч гороху другим найважливішим продуктом їжі була картопля. Але її приходилося здобувати з великим трудом. Єдиним доставцем і свого роду мистцем у її здобуванні була моя дружина. Я не їздив, щоб не попастись у руки большевикам. Для жінок можливість арештування була мінімальна, хоч вони були наражені на інші неприємності. В товаристві австріячок, передягнених на старух, щоб забезпечитись від залицянь солдатів, моя дружина інколи два дні бувала поза домом на далеких селах. Там жінки ходили від хати до хати з сахариною, милом, сірниками, одягом, взуттям, а найкраще сигаретами, щоб виміняти це за картоплю. Нераз приходилося дружині нести на собі кільканадцять кілограмовий тягар, бо поїзди не завжди курсували й незавжди брали пасажирів.

„ДАВАЙ ЖЕНИТИСЯ!”

Раз трапилася жінці неприємна пригода. Вона поїхала з старшою сестрою і з гуртом австріячок на село за харчами. Жінки заборилися і прийшлося їм вертатися поїздом пізнім вечором. До вагону ввійшло кілька солдатів і один із них став присікатися до Марусі, бо була наймолодша між жінками. На свою біду прозрадилася, що розуміє по-російськи. Солдат набрав відваги й розгону, почав залицятися, а там став тягнути її за руки й приговорювати: „Давай женитися!” Жінки наробили крику на цілий вагон і стали періщити солдата чим попало. Прибіг кондуктор і втихомирив бучу. Солдати пішли до іншого вагону, бо тоді вже советське командування наказало їм вести себе коректно. Сестра насварила на Марусю, мовляв, чому не закрила обличчя хусткою й чого „шкірила зуби”, хоч вона того не робила.

Я їздив на село рідко, бо мужчинам було небезпечно. Можна було попастися в руки „воєнних” чи НКВД. Вони могли вивезти або принаймні заставити до примусових робіт. Та й селяни не мали довір'я до мужчин. Вони боялися, що це поліційні детективи, які хочуть вислідити, чи селяни не продають харчів „на чорно”.

Після пригоди з „жениханням” дружина на якийсь час боялася їздити на село. Поїхав я. Вимантивши трохи картоплі, городини й кілька яєць, я зайшов до „гастгавзу” (харчівня поєднана з коршмою), щоб відпочити, дещо перекусити та напитися пива. Присілися до мене два солдати і стали намовляти, щоб я вертався „на родину”. Я давав різні причини, чому відкладаю виїзд. За якийсь час солдати вийшли. За хвилину один із них вернувся і шепнув мені по-українськи: „Він русский. Не слухай, що ми тобі говорили. Втікай як можеш найдалі”.

Рада була добра, але не так легко було її виконати. Згодом вона здійснилася.

Одним із засобів роздобути харчі була обмінна торгівля з советськими вояками. За купон матеріялу на одяг, навіть поганенький, за черевики чи годинник, можна було отримати інколи доволі поважну скількість сала, муки, цукру, м'яса. Одначе згодом большевики навчилися розуміти вартість одягових матеріялів і не хотіли брати абищо, а й за кращі речі почали давати куди нижчу ціну.

СОВЕТИ ПЕРЕВТІЛЮЮТЬСЯ В „БУРЖУАЗНИХ КАПІТАЛІСТІВ”

Чимраз більше советських людей появлялось на вулицях у костюмах, вшитих першорядними віденськими кравцями. І мої найближчі сусіди, старшини з комендантури через вулицю змінилися докорінно. Зразу вони ходили в брезентових чоботях із халявами в „гармошку”, в полотняних сорочках-„гімнастьорках” поверх штанів і в баранячих шапках- „папах”, хоч була тепла пора року.

Одного разу я побачив на розі вулиці старшину, лице якого видалося мені знайоме. Він був у бездоганно вшитому мундирі, в шапці на зразок німецької, у руці мав замшеві рукавиці. Був взутий в брунатні пів-черевики. Старшина видимо любувався сонячними променями, що мов у дзеркалі відбивалися на носках його глясованих із шеврової (м'якої телячої) шкіри черевиків. Я напружив пам'ять і пригадав. Це лейтенант із комендантури.

Елегантно переодягнуті советські люди — старшини комендантури, військової залогі та різні „чиновники” — контрастували з своїми земляками з ССРСР. Якось прибув цілий транспорт жінок і дітей, які приїхали відвідати своїх чоловіків. Їх везли окремими вагонами трамваїв і підземок і негайно переганяли до будинку головної комендантури. Все ж таки їм прийшлося перейти якийсь відтинок дороги пішки.

Не зважаючи на сильну охорону вояків, юрби віденців гналися за ними, як за дивовижною. І було на що дивитися й що подивляти: жінки в хустках або яскравих червоних та зелених беретках, що боляче хапали за очі, недбало зачесані, в довгих безформних сірих сукнях чи пальтах. Діти в „будюновках” (верхуватих шапках) і „папах” на голові, у довгих по землю халатах, підперезаних мотузками, деякі босоніж.

За кілька днів ці ж жінки позували віденським вуличним фотографам у... нічних сорочках, про які думали, що це елегантні сукні. На пальцях красувалися персні, по кілька на одному пальці.

Не краще було й з мужчинами. Шофери керували автами у дамських рукавичках. Раз я їхав трамваєм. Поруч мене стояв солдат і тимався рукою за трамвайну рукоятку. Рукав йому дещо відкотився і я побачив кілька ручних годинників.

Віднем сколихнула одного дня сенсаційна вістка. На „Остбангоф-і” (Східня залізнична станція) відбувся бій поміж частинами НКВД й советськими солдатами, які їхали додому на відпустку. Сталося це так. Поїзд, яким мали їхати вояки, задержало НКВД і наказало їм залишити валізки з „буржуазними речами”. Влада

видно не хотіла, щоб люди в ССР бачили, як живеться населенню Заходу. Вояків запевнили: „Як вернетесь з відпустки, речі вам будуть повернені”. Почалася стрілянина. Частина вояків здалася, решта втекла до міста, шукаючи сховку по австрійських домах. Тут уже переховувалося чимало дезертирів, яким припало до вподоби „буржуазне життя”. Вони здебільша приставали до австрійських вдів, чоловіки яких згинули на війні. Поміж неохочими вертатися було також багато жінок, які приїхали відвідати своїх чоловіків. Вони всякими способами хотіли залишитися в Відні, хоч реченець їхнього перебування минув. Їх, як і військових дезертирів НКВД розшувало по цілому Відні. Згодом, розшукуючи своїх дезертирів, НКВД почало шукати й українців. Спочатку представники НКВД ходили в супроводі австрійської поліції, згодом почали робити це на власну руку.

БОЛЬШЕВИЦЬКЕ ЛЮДОЛОВСТВО

Незабаром після здобуття Відня ми переконалися, як виглядає соціальна допомога потребуючим у советському стилі. На вулицях появилися великі оголошення, в яких окупаційна советська влада закликала всіх бездомних, прошаків, калік, волоцюг, п'яниць та великоміське шумовиння зібратися на означений день і годину на одній із більших площ у середмісті, бо нова влада хоче заопікуватися „жертвами капіталістичного й фашистського утиску”.

На цей приманливий заклик з'явилася велика юрма цих безталанних людей, між ними й такі, що до цієї категорії не належали, але були ласі на советську щедрість. Та замість дати легковірам обіцяну поміч і опіку НКВД, міліція й австрійська поліція на даний сиренами й сюрчками знак, оточили зібраних і стали силою вантажити їх на автомашини, які загородили всі вулиці, провулки та переходи. Почалася метушня, крик, лемент, але не було куди втікати.

Що з тими людьми сталося — невідомо.

Згодом большевики взялися виловлювати біженців, зокрема українців, хоч ця людоловська акція ніколи не була проведена пляново й систематично, тільки хаотично й доривочно. Це є для мене загадкою до сьогодні, бо при віденській системі замельдування большевики могли за одну ніч виловити всіх чужинців. Богу дякувати, що так не сталося.

Одного дня мене викликали на советську комендантуру. Почалася звичайна розмова, яку вели большевики з біженцями: хто я, звідкіля, як сюди попав. Відповідаю: зі Львова, німці забрали на примусові роботи.

— Почему не уєжджаєш на родіну?

— Неможу покищо. Жінка й дитина хворі, має прийти на світ друга дитина.

— Ви всі тепер бальніє. Но в три „неделі” (за три тижні), чтоб ти бил здесь з вещами. Автомашина відвезе тебе до переходового табору.

Я пішов. Але перебування в Відні стає чимраз тяжче, бо австрійська влада щораз більше настоює на тому, щоб чужинці виїздили. Хто хоче залишитися, мусить виклопотати „авфентгалтсбе вїллігунг” (дозвіл на перебування). Такий дозвіл дуже тяжко дістати, бо його видають тільки тим, хто має працю, а її дістати майже неможливо. Поліція навідується часто до людей без посвідки на право замешкання й загрожує, що силою буде їх видалювати. Раз-у-раз адміністраційні чинники укладають реєстри небажаних чужинців. Відмовляються видавати їм харчові картки.

Коли я вже при темі советського людоловства, то, щоб до неї не вертатися, дозволю собі забігти дещо вперед і розказати один маркатний епізод. Хоч з приходом до Відня інших альянтів і поділом міста на зони — американську, англійську, французьку й советську, жити в Відні стало легше й небезпека насильного вивезення значно зменшилась, то інколи траплялися випадки безправ'я.

Одної ночі большевики й австрійська поліція арештувала кількох наших громадян. Сталося це в американській зоні, де большевики мали найлегший ґрунт для цієї акції. Родини арештованих побігли негайно до американської комендантури просити інтервенції. Але їм сказали: „Якщо арештували, значить мали причину. Коли арештовані невинні, їх випустять, коли винні — годі. Большевики запевнили, що будуть забирати тільки своїх громадян, це їм вільно”.

В розпуці родини вдалися за допомогою до англійської комендантури. Зорієнтовані краще від американців у ситуації, англійці зацікавилися справою. Довідавшись, що арештовані, це колишні польські громадяни, англійці подзвонили на советську комендантуру. Там їм сказали, що арештовані вже в збірному пункті на Пратері й мають бути перевезені до переселеного табору в Бруку над Ляйтою. Англійці дали доручення польському старшині з армії Андерса поїхати на збірний пункт і видобути всіх тих, які собі цього бажають і які можуть виказатися польським громадянством. Їх звільнено. Англійці наказали їм спакувати речі й у ночі перевезли їх автами на залізницю і в заплъомбованому вагоні з транспортом репатріованих італійських робітників до англійської зони в Австрії. Від того часу багато наших людей перебралися до англійської зони. Але згодом і ця акція була припинена, бо набрала розголосу й большевики внесли протест.

Зате почалася інша акція англійського представництва. Окрема комісія почала реєструвати людей на виїзд до Канади й Австралії. Я послішив туди. Перед реєстраційними столами величезні черги, працює кільканадцять машиністок. Реєструюся на виїзд до Канади. Хоч з цієї акції практично нічого не вишло, одначе реєстраційні картки в деяких випадках були перед австрійською владою виправданням, чому людина сидить у Відні, не маючи дозволу на перебування.

Останній, відомий мені випадок людоловства вже після приходу альянтів до Відня й поділу на зони, трапився не з

українцем, а з приятелем українського народу пол. Альфредом Бізанцом, галицьким німцем-колоністом, старшиною Української Галицької Армії під час українсько-польської війни в 1918 р., учасником „Чортківської офензиви”, а за німецької окупації Галичини керівником підвідділу справ населення і суспільної опіки уряду губернатора. головою Військової Управи. Він захищав українське населення перед зловживанням влади різними німецькими урядовцями, зокрема на провінції. Одного дня я вибрався на старе місто, де можна було купити дещо на „чорному ринку”. Раптом побачив я полковника Бізанца. Він теж зауважив мене, але негайно повернувся і щез за рогом вулиці. Я здогадався — як багато інших знайомих, він не хотів зі мною зустрічатися. Я пішов своєю дорогою і... раптом ми знову зустрілися віч-на-віч і вже не було йому можливості мене уникнути. Я запевнив його, що нічого йому мене боятися. Полковник сказав мені, що живе в Тиролі, але навідується до Відня в ділових справах. Я перестеріг його, щоб краще не показувався в Відні, бо тут багато донощиків і советських агентів. Він признав мені рацію й з тим ми розсталися. Більше я його не бачив. За якийсь час я довідався, що Бізанц займався нелегальною торгівлею дорогоцінностями і попав у руки НКВД...

ВОСКРЕСІННЯ ХРИСТОВЕ — ПРОМІНЧИК НАДІЇ В БЕЗВИГЛЯДНІЙ СИТУАЦІЇ

Прийшов радісний день — свято Воскресіння Христового. Не зважаючи на незавидні побутові умовини, на голод, страх перед вивозом, безвиглядність ситуації, непевне майбутнє, Великдень вніс у наші зболілі, тривожні душі промінчик надії.

У костьолі при Лерхенфелдерштрассе, де сотрудником латинського пароха був о. Василь Клос правиться торжественна Служба Божа в співслуженні кількох священників. Наші люди мало ходять до церкви св. Варвари, бо там вештаються советські агенти, докучають парохів та й доїзд утруднений через зруйновану комунікацію. Співає хор. Зібралася маса народу — своїх і чужих. Австріяки дивуються невиданому й нечуваному досі богослужінню. Одночасно для полохливих правиться друга Служба Божа в горішній каплиці. У проповідях отці додають духа вірним. Розходимося з надією на краще майбутнє.

Свята скромні. Хоч у нас на столі красується маленька пасочка, то святкуємо спільно з Клосами, бо це родина. Отець Клос, колишній катехит у Мостах Великих, одружений з сестрою моєї жінки — Софією з Кушнів. В парафіяльному домі в їх однокімнатному помешканні ми перебули бій за Відень, я часто скривався в них, щоб уникнути людоловства, вони спомогали нас харчами, вони постаралися нам про помешкання в місті, щоб ми на час облоги й приходу советів могли переїхати сюди з периферій. Я з вдячністю згадую їх прихильність до нас. яка датується ще з рідного краю, бо завдяки знайомству о. Клоса з д-ром Іваном Кухтою я отримав

учительську практику в державній гімназії в Стрії. „Раз добром налите серце ввік не прохолоне”.

СТАЮ ДОКТОРАНТОМ ВІДЕНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Часті погрози австрійської поліції про можливість виселення нас, переконали мене, що без „авфентгальтсбевіллгунг-у” не зможемо залишитися в Відні.

Одним із найлегших і найпевніших способів отримати такий дозвіл було записатися в університет, чи взагалі в якусь високу школу. Після впису й внесення в квестурі оплати університетські власті видавали іматрикульованим студентам дозвіл на перебування в Відні. Студентська організація для чужинецьких студентів („Академішес Авсландамт Вен — Інскріпціонцуляссунгкарте фюр авслендіше Штудіренде”) допомагала теж отримати дозвіл та видавала українським студентам легітимації „бездержавників” (Штатенльос”). Треба признати, що австрійське студентство її проводило його організацій, хоч в більшості були в руках „лівих”, головно соціалістів та університетські власті, ставилися прихильно до студентів-чужинців. Через те наплив чужинецького студентства був величезний. Університет зараховував попередні роки студій, хоч вони й не були в Австрії і навіть не дуже наполягав за документами, розуміючи, що в воєнній суматосі люди потратили індекси, посвідки складених іспитів чи дипломи. Тієї дошки рятунку вхопилися й ті, які не мали ніяких даних на студії. Викладові залі заропілися від літніх людей, які записувалися на докторантів.

Вступлення до університету давало студентам не лише дозвіл на перебування, але й привілей користуватися додатковим харчовим приділом для тяжкопрацюючих і відкривало їм вступ до студентської харчівні. Тут давали скромні, але достатні й поживні обіди, які можна було споживати в їдальні, або брати в посудині додому. Тоді давали більші порції, бо кухарі й обслуга розуміли, що коли студент бере їжу додому, то певно має когось для харчування.

Чужинецькі студенти мали свій дім, де була харчівня, читальня, кімната для розваг — гри в карти, шахи, варцаби. Від’ємною сторінкою цього студенського дому було те, що він був начинений численими австрійськими поліційними тайними агентами і советськими розвідниками. Відбувалися часті поліційні облави за „паскарями” й людьми, яких мало на оці НКВД.

Я був теж частим відвідувачем студентського дому, не лише, щоб користати з харчівні, але й щоб зустріти знайомих та погудорити. Одного разу я мало не став жертвою поліційної облави, хоч і не з власної вини. Ми гудорили за „гальбою” пива з одним моїм знайомим, коли засюрчали поліційні свистки і гучномовцем заборонено виходити з кімнати. Всі виходи були обставлені детективами, які мали списки й фотографії запідозрених осіб. Нам казали виходити одинцем з кімнат. Коли я підходив до дверей, мій співрозмовник швидко тицьнув мені в руку доволі тяжку течку і

просив, щоб я зніс її на долину, а він за хвилину внизу собі відбере. Коли я переходив попри детектива, цей пильно вдивлявся мені в лице, а потім спитав прізвище і глипнув на список. Тому, що мене на списку, ні поміж фотами запідозрених не було, він пропустив мене, не контролюючи течки. За хвилину прибіг захеканий і зденерований мій співрозмовник. Показалося, що він торгував дорогоцінностями. Його затримали, перешукали, але не знайшовши нічого підозрілого, відпустили. Я мав до нього великий жаль, бо міг стати невинною жертвою його „професії”, а в мене була дружина й маленька дитина та друга мала незабаром прийти на світ...

При вступі до університету багато допомагав д-р С. Н., який мав широкі зв'язки з австрійськими студентськими й університетськими колами. Згодом став офіційним зв'язковим між українським студентством і університетом. Він не лише допомагав вписатися до університету, але й виклопотував стипендії та боровся за офіційне визнання нашої національної групи, яку всіма силами намагалися репрезентувати поляки, покликаючися на нашу польську державну приналежність. За те заплатив він пізніше арештуванням і вивозом, хоч повернувся до Відня, втративши в в'язниці око.

Згодом університетська влада зорієнтувалася, що поміж студентством є багато сумнівного елементу без відповідних кваліфікацій на вищі студії і вимоги вступу до університету загострено.

Я записався на філософський факультет, щоб здобути докторат із слов'янської філології в ділянці україністики у проф. д-ра Рудольфа Ягодіча, югослава. Він сказав мені, що за час своєї професури ще ніколи не мав стільки студентів, зокрема докторантів в ділянці україністики. Були поміж студентами й два мої зайомі гімназійний учитель зі Стрия Яцкевич, людина літня і Вацик, який здобув докторат, оборонивши дисертацію п. з. „Іван Франко”. Що сталося з проф. Яцкевичем — не знаю. Вацик помер у Нью Йорку. Щоб приспішити й улегшити мені отримання докторату, проф. Ягодіч запропонував, щоб я доповнив свою магістерську працю з Львівського університету, а він визнає її за дисертацію так, що мусітиму скласти тільки ригорози. Але відістати магістерську працю зі Львова було неможливо, а втім обставини склалися незабаром так, що я виїхав із Відня. А покищо я слухав викладів на славистиці, теорії літератури, мовознавства, психології. Зокрема припали мені до вподоби лекції з порівняльного мовознавства проф. Гаверса, які притягали студентів з інших факультетів, ба навіть з інших високих шкіл так, що він мусів викладати в університетській авлі. Професор Гаверс знав українську мову й часто послуговувався українськими прикладами. Коли я прийшов до нього по підпис в індексі, він по прізвищу зорієнтувався що я українець і почав довшу гутірку на українські теми, виявляючи доволі добре знання української проблематики.

Крім славістики ходив я на лекторат англійської мови та вписався до Журналістичного Інституту („Інститут фюр Цайтунгс-

віссейншафт"). Цей Інститут щойно формувався і викладав у ньому тільки один професор Людвіг. Всі інші професори націонал-соціалістичних переконань були звільнені.

Моя дружина була теж заіматрикульована на студії славістики, але через домашньо-родинні обставини не могла ходити на виклади й семінари. Користала тільки з студентських привілеїв і приходила „збирати номіна”, тобто підписи професорів у індексі.

Я В РОЛІ ЛІКАРЯ-АКУШЕРА

З моїми університетськими студіями пов'язаний прихід на світ донечки Христини, чи як вона сама себе охристила — Лялі. Вона народилася тиждень раніше, ніж обрахував гінеколог, професор медицини Віденського університету. Сталося це пізньої ночі, коли обов'язувала поліційна година й не було ніяких засобів транспортації.

Не було ради. Я збудив сторожиху й вона випозичила мені візок-площадку, поклала матрац, накрила брезентом і я повіз дружину на клініку, яка була не дуже далеко. Сторожиха погодилася пильнувати старшу доню, поки я повернуся. По дорозі жінка почала стогнати, бо візок тряс нею по вибоїстій вулиці. З будки коло советської комендатури вибіг стійковий солдат. Почувши в чому справа, заспокоївся, але на мій запит, чи можна дістати автомашину відвезти дружину до шпиталю, сказав, що цивілів возити „воспращено”. Так я доїхав аж до шпиталю. За той час дитина вже була на світі. Медична сестра вибігла з ножицями, відтяла пуповину і похвалила мене, що з мене лепський акушер.

Коли прийшлося платити рахунок за лікарську опіку й перебування в шпиталі на моє приємне здивування касирка заявила, що „професор ні гонорару, ні оплати за перебування в шпиталі від „колеги” не бере”. Непорозуміння вийшло з того, що при зголошенні до шпиталю я подав свою професію „докторант”, а професор зрозумів, що я студіюю медицину, отже я в майбутньому його професійний „колега”.

Я подякував, сховав неприйняті гроші до кишені і чимдуж вибіг із клініки. Ця сума потім пригодилася мені купити на „паску” квиток на виїзд до Баварії, хоч оплата була така висока, що треба було б мати ще троє дітей і трьох професорів, які відмовилися б від гонорару, щоб покрити кошти переїзду.

ПРИХІД АЛЬЯНТІВ — ПОДІЛ ВІДНЯ НА ЗОНИ

На початку літа по Відні вперто почала кружляти чутка, що незабаром прийдуть сюди альянти. Люди вже навіть знали, кудюю проходилимуть границі окремих окупаційних зон. Я на щастя, мав попасти в американську. І справді, в червні появилися в Відні перші американські „джипи” з старшинами, які приїхали приготувати квартири для війська й уряду. Ще до приходу альянтів совети

розмонтували телефонну централю й вивезли всі апарати, змусивши директора мережі підписати заяву, що це зробили гітлерівці перед відступом з Відня.

З початком липня прибули альянти. На просторій площі коло „Вотівкірхе” (церква обітів) відбулася військова парада американських і британських з'єднань. Грала шкотська оркестра на дудах, а парадний марш енків відбувся не гірше від німецького. З того моменту Віднем почала правити комісія з представників усіх окупаційних країн, а комендантура міста щомісяця переходила в руки іншого представника. Ця зміна відбувалася з великою парадною перед будинком, у якому був осідок міжальянстської комісії.

З приходом американців появилось в пекарнях в задовільній кількості сніжно-біле печиво, харчові крамниці заповнилися продуктами. Всі пожильці Відня отримали харчові картки. Приділи були невеличкі, але забезпечували найконечнішу кількість кальорій. Продукти видавали без черг. За прикладом американців пішли англійці і французи, хоч у їхніх зонах харчову справу наладжано пізніше як в американському секторі. Насправді тягар прохарчування населення в англійській, зокрема в французькій зонах, упав теж на американські плечі. Згодом американці мусіли доставляти харчі й до советської зони, щоб рятувати людей від пошестей і голодової смерті. В американській зоні можна було також набути на наряд одяг і взуття, але ця справа, зокрема для чужинців, вимагала багато зусиль. Я отримав наряд для новонародженої дитини і дещо для дружини завдяки домоуправительці, якій я прислужився як перекладач.

ВЗАЄМИНИ ЗАХІДНИХ АЛЬЯНТІВ ІЗ СОВЕТАМИ

Американці почали видавати для населення газету німецькою мовою „Вінер Курієр”, англійці — „Ді Вельтвохе”. „Вінер Курієр”, це була невеличка газета інформаційного характеру. Вона не займалася спеціально політичною проблематикою, а радше реєструвала факти, додаючи до них короткі коментарі. Її тон був стриманий і навіть прихильний до советського союзника.

Зате „Вельтвохе” була поставлена на високому рівні як редакційно, так і технічно. Велика об'ємом, вона не тільки давала всебічну інформацію, але й критично насвітлювала політичні проблеми. Тон її в відношенні до советів був гострий, інколи атакуючий. Виявляла добру поінформованість про советську дійсність. Читачі дивувалися, що між союзниками існують аж такі великі розходження. Складалося враження, що повний розрив, а то й збройний конфлікт поміж ними недалекий.

Большевики й собі почали вести сильну пропагандивну акцію. Крім газети, вони подбали, щоб у Віденському університеті читав лекції з російської мови спеціально запрошений із ССРСР викладач. З їх ініціативи постало австрійсько-советське товариство культурних зв'язків. Перед віденською публікою часто відбувалися виступи

советських хорових, балетних і театральних ансамблів. Для публіки відкрили клуби з читальними, заповненими советським виданнями. Совети тим різнилися від західних альянтів, які у відношенні до австрійського населення вели політику „сплендит айзолейшен”.

В багатьох кінотеатрах висвітлювали фільми советської продукції. Але вони не мали успіху у віденців. Сірі, понурі, перевантажені пропагандивним елементом, не могли припасти до вподоби, веселим, легким віденцям, які звикли до погідних, елегантних картин. Мені довелося бути на двох советських фільмах: одному з життя колгоспника, який самотужки став оперовим співаком і другому — шедевр советської кінематографії, історичному фільмі „Іван Грозний” Айнштайна. Але цей по-мистецьки виготовлений фільм віденці висвистали через його пропагандивність і звеличання російського імперіялізму.

Уже після приходу західних альянтів большевики за рекордово швидкий час збудували на одній із репрезентативних площ Відня велетенський пам'ятник у честь поляглих советських бійців. На високому постаменті стоїть постать червоно-армійця в позолоченому шоломі і з позолоченим щитом. Поруч — плоскорізьби зі сценами боїв.

ПОЛІТИЧНО-ДЕРЖАВНИЦЬКЕ ВИРОБЛЕННЯ АВСТРІЙЦІВ — БЕЗПРИКЛАДНА НЕВДАЧА КОМУНІСТІВ

Незабаром після приходу альянтів відбулися в Австрії вибори, які дали блискучу перемогу національним елементам. Цікаво було спостерігати національно-державницьку виробленість австрійського суспільства. Я мав розмову на цю тему з латинським священиком, парохом костьола при Лерхенфельдерштрассе, в якому мій швагер о. В. Клос був сотрудником. На мій запит, хто виграє вибори, він з цілою певністю твердив, що перемогу матиме „Фольксспартай”, програма якої найбільше відповідає інтересам Австрії. Коли я спитав, як це можливе, коли Відень відрізаний від решти краю й не має ніяких можливостей пропаганди й передвиборчої агітації, бо ні поїзди не курсують, ні пошта не діє. На те він відповів: — Нам не треба ніякої пропаганди, ні передвиборчої акції. Кожний австріяк знає, як має голосувати. Його прогноза сповнилася.

В Австрії діяли партії — „Фольксспартай”, у склад якої входили клерикали, професійна інтелігенція, дрібне міщанство та широкі маси католицького селянства. Ця партія мала велетенську перевагу на провінції. У самому Відні переважали соціалісти (робітництво), які чванилися, що Відень завжди був „червоний”, що, очевидно, совети інтерпретували на свій спосіб. Найслабшою була комуністична партія, штучно підтримувана большевиками. Вибори на терені Відня попередила безпощадна кампанія, в якій перед вели комуністи. Дві інші партії не залишалися позаду. Зокрема дісталася кардиналові Інніцерові, якого однаково атакували комуністи й соціалісти. Проти

нього розліплено по місті плякати з найплюгавішими інсинуаціями. Між іншим закидали йому зраду австрійського народу, співпрацю з Гітлером і співучасть у винищуванні Гештапом австрійських патріотів. Все те мало на меті здескредитувати кардинала в очах виборців.

Треба сказати, що Інніцер дуже прихильно ставився до українського католицького духовництва, яке опинилося на терені Відня. Наші священики отримали призначення на сотрудників при окремих парафіях з правом сповідати й говорити проповіді. Крім того кожний священик отримував пенсію. В той спосіб кардинал забезпечив матеріальне існування духовним особам, які не мусіли працювати фізично.

Рідко коли доводилося спостерігати таку заядлу передвиборчу кампанію, як у Відні. В порівнянні з нею методи боротьби українських партій видалися мені ще дуже лагідними, хоч ми звикли уважати їх найгіршими.

Вибори дали безапеляційну перемогу „Фолькспартай”. Соціалісти перемогли тільки в самому Відні, комуністи зазнали повної невдачі навіть у советській зоні, де вибори проходили під терором. Оповідали, що в одному селі під Віднем на комуністичного кандидата подано тільки один голос, який належав йому самому. Навіть жінка не голосувала на нього. У висліді виборів влада перейшла в руки „Фолькспартай”. Канцлером став д-р Фігель, президентом д-р Реннер. З кабінету вибули всі комуністи, які в тимчасовому австрійському уряді, покликаному більшовиками, мали всі теки. Совети робили все, щоб спаралізувати працю нового уряду. Зареквірували копальні вугілля і нафтові свердловини в своїй окупаційній зоні, щоб захитати економіку країни. Довго не допускали до зміни й стабілізації валюти.

КОМІЧНІ ЕПІЗОДИ В ТРАГІЧНІЙ СИТУАЦІЇ

а) НЕУСПІХ СОЛДАТА Й РОЗЧАРУВАННЯ ЛІТНЬОЇ ДАМИ

Хоч це були трагічні часи, то траплялися й комічні моменти та ситуації. Зараз після здобуття Відня більшовиками я стояв у довжелезній черзі по хліб. Передо мною стояли дві літні дами й розважалися розмовою. Розповідали одна одній свої переживання й пригоди та враження після приходу советських бійців. До мешкання одної з них вдерся червоноармієць і хотів її знасилувати. Але, з реготом розповідала розчарована дама: „Ер вар зо безоффен, ер вусте ніхт во гінайн”. (Він був такий підпитий, що не знав куди попати”)...

б) „ВОТ ПРОКЛЯТИЙ ГЕРМАНЕЦІ!”

Переїхавши з передмістя до центру Відня, ми замешкали в партеровому помешканні, яке вдалося нам винаймати за невелич-

кий чинш завдяки знайомству й рекомендації місцевого латинського пароха, в якого наш швагер о. Василь Клос був сотрудником. Власниця помешкання виїхала перед облогою міста до Тиролю й залишила помешкання під опікою сторожихи з тим, що може винаймати його часою якись надійній родині. Чинш ми мали платити адвокатові.

Наша старша доня Дзвінка, яка мала всього півтори року життя, не говорила ще нормальною мовою, але мала свою власну, яку розуміли тільки ми й наші найближчі — родина та приятелі й знайомі. Але під час окупації Відня це вийшло нам на добре. Деякі солдати любили розмовляти з дітьми, бо вдома залишили власних малюків. З австрійськими дітьми тяжко було їм порозумітися, бо хоч солдати знали кілька німецьких слів чи фраз, то не володіли „вінер діалектом”, який різнився навіть від правильної німецької мови з австрійським акцентом. Знову ж діти не розуміли російської мови.

Гірше було з українськими дітьми. Вони не володіли німецькою мовою, але звуки російської мови нагадували їх дещо рідну. Була небезпека, що солдат міг зголосити на комендантуру, що на даній адресі живе сім'я „беженців” і совети могли присікатися „па чему не уезджаеш на родіну?”

Наша доня любила ставати на крісло і крізь вікно дивитися на вуличний рух. Одного разу повз вікно проходив солдат, який любив дітей і вмів декілька слів ламаною німецькою мовою. Але на всі його запити Дзвінка відповідала своїм „діалектом”: „аму”, „маму”, „ньо-ньо”, „аму-а-а”, „гам”. Солдат довго намагався нав'язати розмову з дитиною, аж врешті втратив терпець і закликав: „Вот проклятий германец, нікак не паймйош што верзьот!”, і пішов геть.

Хоч ми трохи журилися, що донька не володіє нормальною мовою, то після тієї пригоди ми дякували Богові, що її дитяча мова врятувала нас перед можливою халепою.

в) „УХАДІ, СТАРУХА!”

Пригадується ще один комічний епізод: одного дня відвідала нас середнього віку, гарна з обличчя знайома й забарилася до вечірньої поліційної години. Ночувати в нас не хотіла, бо не мала як порозумітися з чоловіком. Але й боялася, щоб по дорозі не займали її советські солдати, або щоб не арештували її НКВД чи австрійська поліція, яка присікалася до „авспендер-ів”. Для непознаки вона затулила обличчя хусткою, щоб виглядати на жінку старшого віку. Побачивши коло советської комендантури „караула”, вона підійшла до нього й стала виправдувати свою спізнену присутність на вулиці. Солдат придивився їй уважно, відслонив хустку, якою закрила собі лице і тільки махнув рукою: „Ухаді, старуха, дамой!”

У советів жінка після тридцятого року життя вважалася вже „бабушкою”.

Знайома розповіла нам про цю пригоду, але видно було, що її жіноча амбіція була подразнена...

г) НАШ „СВАТ” ГІТЛЕР І НАШ „ДІЄТЕТНИК” СТАЛІН

Хоч у той жорстокий і тривожний час нам не було до сміху, то ми з дружиною жартома звикли говорити, що наша воєнна доля пов'язана з двома злопам'ятними історичними постатями — Гітлером і Сталіном.

Гітлер, програвши війну й скінчивши самогубством, не тільки „оженив” себе, але й нас, бо якби не німецько-польська війна, ми ще довший час були б неодружені.

Сталін поставив нас на таку успішну дієту, що за кілька місяців перебування під советською окупацією в Відні ми схудли на стебельце.

XIII. БОЛЬШЕВИКИ ЗАСТАВЛЯЮТЬ ПАСТКУ — НАКЛЬОВУЄТЬСЯ НАГОДА ВИЇЗДУ

Моя знайома в розпуці. Вона вела в Віденському університеті лекторат російської мови. Одним із найпильніших її слухачів був якийсь советський старшина. За декілька день большевики арештували її. Дуже ввічливий енкаведист запропонував їй співпрацю — влаштувати в своїй квартирі зустрічі молодих українців. Туди приходитимуть теж енкаведисти в цивільному одягу, які вміють говорити по-галицьки та знають західні товариські форми. Всі кошти покриватиме НКВД. Знайома рішуче відмолилась прийняти цю пропозицію.

За кілька днів її знову привели до цього енкаведиста.

— Ну, як, надумались?

— Так, але прийняти не можу.

— Побачимо.

Ввічливий енкаведист відходить. За хвилину з'являється інший.

— Ти націоналістична сволоч! України тобі захотілося? Я тобі дам Україну! — і на бідну жінку посипалась найогидніша лайка. Енкаведист тупав ногами, грозив кулаками, вимахував пістолетом. Але згоди не отримав. Вийшов. За деякий час прийшов перший.

— Що сталося з вами? Чого плачете?

Знайома розказала йому сцену.

— Ах, вибачте за непорозуміння. Я не знав, що цей грубіян так себе поведе супроти вас. Ну... але надумались?

— Так, але згоди не даю.

— Отже заявляю вам: або згода, або прощай Вена!

Тепер вона не знає, як вибратися з Відня.

Але спосіб знайшовся. З Відня почали відходити на Захід транспорти „фольксдойчів”, тобто німців із Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, що їх німці привезли були до Відня. З тими транспортами стали виїздити й наші люди. Виїзд набрав масових розмірів, бо ґрунт у Відні ставав щораз небезпечніший. Зате з американської зони Німеччини доходили вісті про розкішне життя в таборах скитальців, про „керпакети”, сигаретки й чоколяду. Правда представництво УНРРА в Відні почало також видавати „керпакети”, але насправді отримували їх люди польської національності. Пішла чутка, що до Відня приїхав представник ЗУДАк-у. Чи це був д-р Галан — не знаю. Він мав обговорити з представниками американської влади справу правного становища українців та врегулювати „пачкове питання”. Почалася вже реєстрація, але

шалена протиакція поляків довела до того, що, принаймні до мого виїзду, українці харчових пачок таки не отримали, бо хоч про розподіл рішав принцип державної приналежності, то поляки стосували строго принцип національностейевий.

Виїзд тепер не був проблемою, треба було мати тільки гроші й знати дорогу до австрійського бюро, яке займалося транспортом „Фольксдойчів” із країн советського блоку. Деякі людиці умудрилися і взяли монополію у здобуванні квитків. Це були спекулянти на людській недолі. Урядовці в переселенчому бюро не хотіли говорити з окремими людьми. Реєстрували їх, обіцявали, казали чекати, але на список не подавали. Треба було знайти посередника, заплатити грубу суму грошей, якою він ділився з представником переселенчого бюро.

XIV. ДОЛЯ УСМІХНУЛАСЯ НАМ ПОДВІЙНО...

Випадково стрінув я знайомого, який працював у кухні з написом: „Фор мілітері персонел овнлі“. Таких написів було в Відні багато не лише на харчівнях, але й на кращих розвагових льокалях, крамницях, кінах, театрах. Вони до омани нагадували німецькі написи „Нур фюр дойче!“ (Лише для німців!), тільки, що американські не були стилізовані під знаком расизму. Але в основному ці написи стосувалися тільки американців, бо всі вони були уніформовані і скидалися на військових, хоч між ними були й цивільні допоміжні сили. На всякий випадок не-американець не мав до них доступу.

Цей знайомий був помічником кухарів — підготовляв страви, мив посуд, прибирав кухню й їдальню, виносив сміття й відпадки харчів, розвантажував автомашини з доставою продуктів тощо. Він запропонував мені приходити в 6-ій годині кожного вечора з жбаном і посудиною на страву і ждати при бічному виході з кухні. Тоді виносив мені зупу й солідний харч. Тривало це кілька тижнів. Я інколи отримував таку щедрю порцію їжі, що міг поділитися з другими. Оповідав мені, що в кухні залишається багато незужитих харчів, які кажуть йому викидати на смітник. На запит, чому не роздадуть залишки голодним, отримав відповідь: „Строго заборонено“.

Незабаром мій знайомий виїздив до ЗСА й запропонував мені, що порекомендує мене на своє місце кухарчука. Але я не скористав з приманливої нагоди, яка трапилася мені запізно, бо вже придбав „на пасок“ за грубі гроші за посередництвом одного земляка-спекулянта квитки на транспорт в поїзді „Червоного Хреста“, який з мадярськими німцями мав незабаром транзитом переїхати советською зоною з Відня до Баварії. Я отримав виклик від родини Хухрів, які вже влаштувалися там у таборі переміщених людей у Швайнфурті. З переїздом до Баварії почався новий період мого скитальського життя — у таборах безвітчизняників — ДП.

Може матиму змогу познайомити читачів теж і з цим етапом мого життя...

*
* *

Завдяки тяжким переживанням під час Другої світової війни я пізнав дві життєві істини — бути вдячним людям доброї волі, які дали мені хоча б найменшу поміч і прощати людям, які заподіяли мені навіть найтяжчу кривду.

З М І С Т

I. ВСТУПНІ МІРКУВАННЯ	9
Важливість і значення спогадів	
Характер моїх спогадів	
II. ПЕРЕДВІСНИКИ ГРОЗИ	12
Причини вибуху Другої світової війни	
Гітлерівська Німеччина — „бочка пороху”	
III. УВЕРТЮРА ДО НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ	17
Стаю „термінатором” у державній гімназії в Стриї	
Настрої польського громадянства	
Поворот до яворівської „Альма Матер”	
Дещо кохання	
Картини побутового й шкільного життя в Яворові	
IV. БЛИСКАВКОВИЙ РОЗВАЛ ПОЛЬЩІ:	29
Мілітарна суматоха й хаос цивільного життя	
Стратегія й тактика „блискавкової війни”	
Перша зустріч із німцями — українська самооборона	
V. „ВИЗВОЛЬНИКИ” Й УТЕЧА	34
Непевність ситуації — залишатися, чи втікати	
Весільна „учта” — гуляш і риж	
VI. У ПОШУКАХ ПРИСТАНОВИЩА:	38
Табір утікачів у Коросні й у Сяноці	
Пригоди з німецькими польовими жандармами	
VII. КРАКІВСЬКІ ЧАСИ — ПЕРША ЕМІГРАЦІЯ:	42
Дружина влаштовується на працю	
Стаю урядовцем Дирекції залізниць	
Взаємини з поляками, німцями й „фольксдойчами”	
Відновляю журналістичну діяльність	
Трагедія забороненого кохання	
Жидівське гетто	
VIII. ПОВОРОТ НА БАТЬКІВЩИНУ:	52
Залізницею до Львова	

„Гора з горою не зійдеться”... — несподівана **зустріч**
з герр Гехтом

Бюро шефа преси й агенство „Телепрес”

Уповноважений шефа преси — Георг Лемар

Становище української преси

Провінційні кореспонденти

Цензура

Силюети деяких наших журналістів

„Місіонар”, монастирський мед і віск

„Як страшно — людське серце докраю обідніло”...

Мамо — де Ти?...

Поїздка в терен

Пригода в молочарні

Д-р Вражей, давнє знайомство й банька мармелюди

Українські перебіжчики з армії ген. Андерса

Польське підпілля

Недопечений воєнний кореспондент

Большевицький атентат на д-ра Отто Бауера

Львівське жидівське гетто

Переховування українцями жидів перед німцями

Послання Митрополита Кир Андрея — натяк на
соборність і віщі слова: „Прихід большевиків
неправдоподібний, але можливий”...

IX. ЖИТТЯ В ПРИФРОНТОВІЙ СМУЗИ 89

Непевна ситуація — між розпачем і надією

Зустріч із смертю

Злощасна новорічна гуска

Жінчині повстанники

Після хвиливої передишки — „Прощай, Львове,
назавжди!”

X. МІЖ ФРОНТОМ І ПАРТИЗАНАМИ: 100

Даремний пошук за тимчасовим приміщенням

Здалека майоріє Перемишль:

Нумо — назад!

Віднайдена згуба — „лихе не згине”...

XI. ВІДЕНЬ ПЕРЕД БОЛЬШЕВИЦЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ ... 107

Труднощі знайти помешкання

„Кукук гат геруфен” — зозуля закувала — Відень
під градом альянтських бомб

Життя пливе нормальним річищем

В боротьбі за хліб щоденний

XII. ТРИВОЖНІ ДНІ ВІДНЯ: 114

Гроза наближається — відступ **німців** із Угорщини
й Словаччини

Про-російські симпатії віденців і тривога поміж
 українцями
 Готування до облоги — переносимося в центр міста
 Під обстрілом большевицьких літаків — тваринна
 жадоба жити
 Бій за Відень
 Пожнив'я битви — червона зірка світить криваво...
 Нові советські порядки — наказний тимчасовий уряд
 Розпорядок повороту на „родіну”
 „Відцурається брат брата”...
 Незавидні побутові умовини — брак харчів і труднощі
 про дозвіл перебувати в Відні
 „Давай женитися”...
 Совети перевтілюються в „буржуазних
 капіталістів”
 Большевицьке людоловство
 Воскресіння Христове — проміньчик надії
 в безвиглядній ситуації
 Стаю докторантом Віденського університету
 Я в ролі лікаря-акушера
 Прихід альянтів — поділ Відня на зони
 Взаємини західніх альянтів із советами
 Політично-державницька виробленість австрійців
 — безприкладна невдача комуністів

КОМІЧНІ ЕПІЗОДИ В ТРАГІЧНІЙ СИТУАЦІЇ:	138
а) Неуспіх солдата й розчарування літньої дами.	
б) „Вот проклятий германец!”	
в) „Ухаді, старуха!”	
г) Наш „сват” Гітлер і наш „дієтетник” Сталін	

XIII. БОЛЬШЕВИКИ ЗАСТАВЛЯЮТЬ ПАСТКУ	
— НАКЛЬОВУЄТЬСЯ МОЖЛИВІСТЬ ВИЇЗДУ	141

XIV. ДОЛЯ УСМІХНУЛАСЯ НАМ ПОДВІЙНО	143
---	------------

ІНШІ ТВОРИ АВТОРА

МЕЧ І КНИГА

ІСТОРИЧНІ ОПОВІДАННЯ
ДВА ВИДАННЯ — 1954 і 1980

КАЛИНОВИЙ МІСТ

СПОМИНИ З ДИТЯЧИХ І ГІМНАЗІЙНИХ ЧАСІВ
1914-1928 РР.

ЯК Я СТАВ ЖУРНАЛІСТОМ

СПОГАДИ ЗІ СТУДЕНТСЬКИХ РОКІВ 1928-34

Керівник друкарні: *Степан Чума*

Складач: *Анастасія Плескун*

Верстальник: *Данута Рігальська*

Друкарня „Свобода”, 30 Montgomery Street, Jersey City, N.J. 07302

